

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**BUXORO MUHANDISLIK-TEXNOLOGIYa
INSTITUTI**

**"Noorganik moddalar kimyoviy texnologiyasi"
KAFEDRASI**

**STANDARTLASHTIRISH, METROLOGIYA,
SERTIFIKATLASHTIRISH, AKKREDITATLASH VA
SIFATNI BOSHQARISH ASOSLARI**
fanidan

MA'RUZA MATNI

Buxoro – 2018 yil

Ushbu ma’ruzalar matni mutaxassislar, muxandis-texnik xodimlar, oliy o‘quv yurtlari o‘qituvchilar va talabalarining keng ommasiga, shuningdek ko‘rsatilgan yo‘nalishlarini o‘rganuvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, mamlakatimizda ishlab chiqariladigan mahsulot sifatini va raqobatbardoshligini ta’minlashga qaratilgan.

TUZUVCHILAR:

**R.MAXMUDOV
G‘.SHERTAYLOQOV**

TAQRIZCHILAR:

SH.SALOMOV – BUXORO VILOYATI “SMSITL” RAHBARI

**A.GAFFAROV – BuxMTI «METROLOGIYA, STANDARTLASHTIRISH
VA SERTIFIKATLASHTIRISH» KAFEDRASI MUDIRI**

Ma’ruzalar matni Buxmti ilmiy-metodik kengashida tavsiya qilingan (2018–yil «__» _____ dagi «__» sonli bayonnomasi).

STANDARTLASHTIRISH ASOSLARI

Kirish. STANDARTLASHTIRISH TUSHUNCHASI VA MOHIYATI

§1 Qisqacha tarixiy tavsif

Inson Homo habilis (mohir, uquvli inson) darajasidan Homo sapiens (ongli inson) darajasigacha rivojlanishdagi faoliyatlarining birini endilikda biz standartlashtirish deb ataymiz. Qadimiy odamlar sovuq iqlim sharoitida xayot uchun kurashishda hayvonlarni ovlashga va yirtqich hayvonlardan saqlanish usullarini qidirishga majbur bo‘lganlar. Ovlagan hayvonlar insonlarga oziq-ovqat va kiyinish uchun teri bergen. Inson o‘zining amaliy faoliyatida sinab ko‘rgan ovlash usul va uslublarini “og‘zaki standartlar” ko‘rinishida avloddan- avlodga o‘tkazib kelgan. Bunda oddiy uzatibgina qolmay, balki bu usullarni doimiy takomillashtira borgan. Bunday amaliyot inson faoliyatining boshqa doiralarida ham qo‘llanilgan, chunki xayot kechirish vositalariga bo‘lgan talab-ehtyojlar doimiy oshib borgan: yog‘ingarchiliklardan va dushmanlardan yashirinish uchun inshoat, terilardan kiyim tikish, irg‘itiladigan bolg‘a yoki toshdan yasalgan nayza-bolg‘a tayyorlash zarur bo‘lgan.

Doimiy oshib borayotgan extiyojlarni qondirish uchun mehnat va ovlash usullarini takrorlash zarur bo‘lgan, bundagi ko‘nikmalarni esa qabila, urug‘, jamoaninig yangidan-yangi a’zolari o‘zlashtirishlari va eslab qolishlari lozim bo‘lgan. Tajriba va bilimlarni bu xilda uzatish jarayonida yozuvning yo‘qligiga qaramay, mehnat usullarini bir xil izohlash, o‘zaro munosabatlarda yagona qoidalari, muammolarda andazalar, standartlar paydo bo‘la boshlagan.

Shunday qilib, barcha hollarda ham muhim masala yechila borgan: faoliyatning eng maqbul, barqaror, samarali shakllarini yaratish lozim bo‘lgan. Bunday tarixiy davom etuvchi jarayon qanchalik tartibsiz, tabiiy bo‘lmisin, meros bo‘lib o‘tish kuzatilgan. Agar insonlar turli ko‘nikma va bilimlarga ega bo‘lib, ularni ma’lum qoidalarda, belgilarda, simvollarda, ekvivalentlarda va narsalarining namunalarida mustahkamlab saqlab qolmaganda edi, navbatdagi avlodlar barcha ko‘nikmalarni boshidan boshlashga majbur bo‘lar edi. Standartlashtirish insoniyatning erishgan yutuqlarini mustahkamlaydi va saqlaydi, tajriba va bilimlarni avloddan-avlodga o‘tishini ta’minlaydi.

Tarix ongli insonni oxirgi 5-6 ming yillar davomida standartlashtirish sohasidagi faoliyati natijalariga oid ko‘plab moddiy guvohlarni bizga qoldirgan.

Juda qadim zamonlarda Yaponiyaning yog‘och omborlarida qurilish uchun ustunlar va foydalanish uchun tayyor standart o‘lchamlardagi qurilish detallari sotilgan. Bu detallarni qurilish joyiga keltirib, yig‘ish kifoya bo‘lgan. Bunda o‘ziga xos standart – bordon, bo‘yra (tatami) mavjud bo‘lgan. Eng baland bo‘yli odam o‘lchamiga mos o‘lchamli tatami qurilishda modul sifatida qo‘llanilgan. Yaponiyada hozirgacha: uch tatamli xona, yigirma tatamli uy va h.k. iboralar qo‘llaniladi. Tik o‘rnatilgan tatami eshik balandligiga teng. Yonma-yon o‘rnatilgan ikkta yoki uchta tatami bog‘iga chiqadigan surilma eshik o‘lchamini tashkil etadi.

Mahobatli piramida – Misr fir’avi Xeopsning maqbarasi eramizdan uch ming yil ilgari qurilgan bo‘lib, juda aniq standart o‘lchamli toshlardan terilgan. Qadimgi Gresiyada arxitekturaning rivojlanishi turli standart detallar va materiallar (g‘isht, kolonna, asfalt) ni ishlab chiqarishga olib keldi. Bularni standartlashtirish vaqt o‘tib o‘zini oqladi. 1960-yilda Turkmaniston janubida Afg‘oniston bilan chegara yaqinida Kashan daryosi – Murg‘obning oqimi – suv toshqinida qadim inshoatni yuvib ochib qo‘ydi. Arxeologlarning aniqlashicha, bu eramizdan avvalgi 330-yilda Aleksandr Makedonskiy tomonidan standart yassi pishiq g‘ishtlardan qurilgan ko‘prik bo‘lgan. Toshkentdagi eski Qashqar va Sag‘bon ko‘chalardagi ba’zi eski uylar ham kvadrat yassi pishiq g‘ishtlardan qurilgan.

Qadimgi Rimliklar qurilishda standart g‘ishtlarni qo‘llanish bilan birga, standart quvurlar ham ishlatgan. Shahar tarmog‘iga faqat “besh barmoq” diametrli quvurlarni ulash ruxsat etilgan. Bu taxminan 95 mm ga mos kelgan. Standart kesimli quvurlarni ta’mirlash oson bo‘lgan va ular suvdan foydalanish narxlarini tartibga solishga imkon bergen.

Tiklanish davrida Venesiya floti o‘zaro almashinuvchanlikni ta’minlash uchun kemalarni bir xil machta, yelkan, eshkaklar, rullar, qurollar va boshqa uskunalar bilan jihozlangan, bu esa kemalarning harbiy tayyorligini oshirishga va kemalarni ta’mirlash va tiklash muddatlarini qisqartirishga imkon yaratgan.

Rossiyada Ivan Grozniy va Petr I davrlarida to‘p va o‘qlarni tayyorlashda, kemalarni qurishda standartlashtirish usullari keng qo‘llanilgan.

Eron yozuvchisi Key Qovus tomonidan XI asrda yozilgan va dunyoda mashhur bo‘lgan “Qovusnama” asarida: “Endi, mening bilishimcha, ishni xotirasiz va to‘g‘ri tartibsiz bajarmaslik uchun inson shug‘ullanmaydigan ish yo‘q, hamma narsada tartib bo‘lishi kerak” deb yozgan. Xotira (an’ana, odat, tajriba) va to‘g‘ri tartib (standart) ning muhimligini yaxshi tushungan Qovus har bir chinakam ishda muvaffaqiyatga erishish uchun bularni o‘rganish zarurligini ta’kidlagan. Qovusning kitobida odamlarning faoliyatning barcha soxalarida: haykaltarosh, quruvchi, shoir va bastakor, kosib va dexqon, savdogar va dengizchi, ma’muriy va harbiy xodim, vazir va davlat boshlig‘i to‘g‘ri faoliyat ko‘rsatishi tartibi bayon etilgan. Bunday me’yorlar o‘sha vaqtning talablari bo‘lgan va hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlagan. Qovusning fikrini ulug‘ olim-qomuschi xorazmli Beruniy va uning shogirdlari ham ma’qullagan.

Standartlashtirish elementlari O‘zbekiston hududidagi me’moriy nodir yodgorliklarda keng qo‘llanilgan. Me’morchilikda standart g‘ishtlar bilan bir qatorda turli feruza, guldor sopol va koshinkor naqshli plitalar, qizg‘ish-jigarrang bloklar, bir nechta o‘lcham va rangdagi zangori va yashil yupqa g‘ishtlardan foydalanilgan. Xalq ustalarining mohir qo‘llarida standart elementlar jonlangan va insoniyat betakror go‘zal yodgorliklar: Samarqanddagi Go‘r-Amir maqbarasi va Bibi-Xonim masjidi, Xivadagi Polvon-Maxmud maqbarasi va Toshli-Xovli saroyi, Samarqanddagi Ulug‘bek madrasasi, Buxorodagi Kalon minorati, Toshkentdagi Ko‘kaldosh madrasasini ko‘rib, quvonadi.

O‘lchashlar sohasidagi standartlashtirish insoniyatning misli ko‘rilmagan ilmiy-texnikaviy yutug‘i-g‘alabasidir. Inson o‘zining butun rivojlanish tarixida juda ko‘p turli tuman o‘lchov birliklarini yaratdi. O‘rta asrlarda hattoki bir shahar o‘zining o‘lchov birliklariga ega bo‘lgan, yirik yer egasi o‘zining xususiy o‘lchovini yaratgan. Natijada

XIX va XX asrlar tutashgan davrda yuzlab turli futlar va h.k.lar qo'llanilgan. Masalan, ishchi, o'nli, ikkio'nli, yer o'lhash, to'qimachilik, tikuvchilik, eski, yangi, arxitektura, muxandislik, geometrik, matematik futlar; katta, kichik, eski, yangi, oddiy, davlatga tegishli, chaqali, savdo, shahar, tog', nyurnberg, artilleriya, tibbiyot, dorixona, metrik funtlar bo'lgan. Shuningdek, go'sht, temir funtlari ham bo'lgan; go'sht va mixlar har xil taroztoshlar yordamida tortilgan.

O'zbekistonda qadoq (taxminan 400 g), chaksa (6 kg), pud (16 kg), botmon (10 pud), daxsar (11 pud) og'irlilik o'lchovlari, enlik (qo'l barmog'ining qalnligi – taxminan 2 sm), qarich (katta barmoq va ochilgan jimjiloq o'rtasidagi masofa – taxminan 23 sm), chaqirim (bir kilometrdan bir oz kam), tosh (chaqirimning o'zi) uzunlik o'lchovlari qo'llanilgan.

XVIII asr oxirida astronom, fizik, matematik Laplas rahbarligida fransuz olimlari guruhi tomonidan ishlab chiqilgan o'lchovlarning metrik tizimi XIX asrning ikkinchi yarmida xalqaro tan olindi. O'lchovlarning xalqaro birlilagini ta'minlash maqsadida 1875-yilda 17 mamlakat, shu jumladan Rossiya Metrik Konvensiyaga imzo chekdi. 1960-yilda O'lchovlar va tarozilar bo'yicha Bosh Konferensiya Xalqaro birliliklar tizimi (SI) ni uzil-kesil qabul qildi. Shunday qilib, o'lchov birliliklari xalqaro miqyosda birxillashtirildi.

1946-yil noyabr oyida standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilot (ISO) tuzildi. Shundan keyin standartlashtirish yordamida Yagona Jaxon Iqtisodiy maydonini yaratish boshlandi.

§2 O'zbekistonda standartlashtirishning rivojlanishi

O'zbekistonda o'lhashlar soxasida standartlashtirish ishlarini tashkillashtirish 1923- yilda Toshkentda Turkiston Markaziy o'lchovlar va tarozilar idorasini tuzish bilan boshlandi. Keyinchalik bu idora O'lchovlar va tarozilar palatasiga aylantirildi.

Markaziy sho''baning birinchi boshqaruvchisi lavozimiga Konstantin Petrovich Ruxin tayinlandi. Joylarda qiyoslash palatkalar tuzildi:

Toshkent shahrida Sirdaryo (Toshkent shaxriga, uezdiga, Sirdaryo viloyatiga xizmat ko'rsatdi);

Samarqand shahrida Samarqand (Samarqand va Amudaryo viloyatlariga xizmat ko'rsatdi);

Qo'qon shahrida Farg'ona (Farg'ona viloyatiga xizmat ko'rsatdi);

Poltarask shahrida Turkmaniston (Turkmaniston viloyatiga xizmat ko'rsatdi); Poltorask-Ashxobod shahrining eski nomi.

Olma-Ota shahrida Yettisu (Yettisu viloyatiga xizmat ko'rsatdi) qiyoslash palatalari tashkil etildi.

Bu qiyoslash palatalari keyinchalik standartlashtirish va metrologiya davlat xizmatlarini – davlat tekshiruv laboratoriyalari (DTL) ni yaratish uchun asos bo'ldi.

1926-yil iyun oyida O'zbekiston Ishchi-Dexxon Inspeksiyasi Xalq Komissarligi qoshida standartlashtirish bo'yicha idora tuzildi. Bu idoraning asosiy vazifasi standartlashtirishni boshqarish bo'yicha respublika idorasini tuzish taklifini tayyorlash bo'ldi. Bunday idoraning tuzilishidan ilgari standartlashtirish bo'yicha ishlarni

O'lchovlar va tarozilar O'zbekiston Palatasining Sho'basi olib borgan. Sho'bba 7 kishidan: 4 ilmiy xodim va 3 inspektordan iborat bo'lgan. Bunday sho'balar tarmoqlarda ham tashkil etilgan edi. Bu vaqtida standartlar uch xil shaklda: sinab ko'rish, tavsiya etiladigan, majburiy shakllarda tasdiqlangan.

1930-yil mart oyida Xalq Komissarlari Soveti (XKS) O'zbekiston SSR XKS huzurida Standartlashtirish Qo'mitasini tashkil qildi. Bu qo'mitaning birinchi raisi qilib, ilgari Qo'qon shahridagi Farg'ona qiyoslash palatasining mudiri bo'lib ishlagan Platon Il'ich Naumenko tayinlandi.

Standartlashtirish bo'yicha O'zbekiston Qo'mitasi standartlarni ishlab chiqish va joriy etish, mahsulot sifatini yaxshilash, o'lchov va tekshirish asboblarini ishonchlilagini, bir xillagini va mintaqaga vaqtining to'g'ri qo'llanilishini nazorat qilishga rahbarlik qilgan. Qo'mita huzurida mahsulot sifati bo'yicha davlat ekspertiza idorasi faoliyat ko'rsatgan. 1933-yilda bu idoraninig vazifalari mahsulot sifati bo'yicha inspeksiyaga topshirildi.

Respublikada standartlashtirish bo'yicha ishlar tarmoqlarning takliflari bo'yicha tuzilgan va Standartlashtirish bo'yicha Qo'mita tomonidan tasdiqlangan yillik rejalar bo'yicha olib borilgan. Reja tarkibida quyidagi bo'limlar bo'lган:

1) standartlarni ishlab chiqish va tasdiqlash uchun Butunittifoq standartlashtirish bo'yicha qo'mitaga taqdim etish;

2) standartlarni ishlab chiqarishga joriy etish;

3) standartlarni joriy etish va ularga rioya qilish ustidan nazorat o'rnatish.

Standartlashtirish bo'yicha Qo'mita idoralari standartlarning joriy etilishini va ularga rioya qilinishini, meva tozalash, yog' ishlab chiqarish, paxta tozalash, konserva va non zavodlarida, pillakashlik, tikuvchilik, va poyabzal fabrikalarida, don omborlari, elevatorlar, qushxonalar, g'isht zavodlarida mahsulot sifatini muttasil tekshirib borgan. Qo'mita, shuningdek, respublika uchun xos mahsulotga respublika standartlari (O'z REST) ni ham tasdiqlagan.

Qo'mita standartlashtirish bo'yicha ishlarga raxbarlik qilgan, ishlar rejasini tasdiqlagan, standartlashtirish va mahsulot sifatini yaxshilash bo'yicha ishlarni moliyaviy ta'minlanganligini aniqlash maqsadida smeta va sanoat moliya rejalarini kelishilgan.

Tekshiruv-ekspertiza kameralarini, texnik tekshiruv idoralarini, shuningdek mahsulot sifatini yaxshilash va standartlarning talablariga rioya qilinishini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar rejalarini tashkillashtirish bo'yicha Qo'mita qarorlarini respublikaning barcha xalq komissariatlari va maxkamalari uchun majburiy bo'lgan.

Standartlashtirish bo'yicha Qo'mita vazifalari va huquqlari kengaya bordi.

1931 yil mart oyida O'zbekiston O'lchovlar va tarozilar palatasi bekor qilindi, uning vazifalari esa Qo'mitaga topshirildi. Mahalliy qiyoslash palatalari Standartlashtirish bo'yicha mahalliy idoralarga aylantirildi.

1932-yil mart oyida O'zbekiston SSR XKS «O'z SSR rayonlarini vaqt mintaqalari bo'yicha taqsimlash to'g'risida» qaror qabul qiladi. Respublikaning barcha hududi ikkita mintaqqa (poyas) ga bo'lindi: 4 poyas (Moskva vaqt + 2 soat) va 5 poyas (Moskva vaqt + 3 soat). Standartlashtirish bo'yicha Qo'mitaga, rayijroqo'm va shahar sovetiga bu qarorni hayotga tadbiq etish vazifasi yuklatildi.

Qo‘mita kunjutning urug‘lik donlariga O‘z REST 50 respublikaning birinchi standartini tasdiqladi.

1933-yilda Standartlashtirish bo‘yicha Qo‘mita o‘rniga Standartlashtirish bo‘yicha Butunittoq qo‘mita (SBQ) vakili lavozimi kiritildi, bu lavozimga P. I. Naumenko tayinlandi, 1934-yildan boshlab esa, SBQ vakili faqat O‘zbekiston SSR bo‘yicha SBQ ning o‘lchovlar va tarozilar markaziy boshqarmasi Vakili (O‘TMB) vazifasini bajaradigan bo‘ldi. Shunday qilib, respublikada standartlashtirish bo‘yicha ishlar nomarkazlashtirildi va tarmoq Xalq komissariatlari va mahkamalariga taqsimlandi.

1939-yil yanvar oyidan boshlab O‘TMB vakili O‘zbekiston SSR XKS huzuridagi O‘lchovlar va o‘lchash priborlari ishlari bo‘yicha Vakolatlangan Qo‘mita Boshqarmasiga qayta o‘zgartirildi. 1947 y.dan boshlab bu Boshqarmani Konstantin Pavlovich Ulibishev boshqardi.

1955 y. Boshqarma O‘zbekiston SSR Ministrlar kengashi huzurida Standartlar, O‘lchovlar va o‘lchash priborlari Vakolatlangan Qo‘mita Boshqarmasiga aylantirildi. Bu Boshqarmani 1958 - y.dan boshlab Fotix Yusupovich Yusupov boshqardi.

Xalq xo‘jaligi sovetlari (XXS) tashkil etilishi munosabati bilan standartlashtirish bo‘yicha ishlarga rahbarlik O‘zbekiston SSR Xalq xo‘jaligi soveti apparatida markazlashtirildi.

1964-y.da Toshkent DTL asosida Respublika standartlashtirish va metrologiya bo‘yicha metodik markaz – O‘zbekiston Respublikasi standartlar va o‘lchash vositalari ustidan davlat nazorati laboratoriysi (O‘zRDNL) tashkil etildi. Standartlar, o‘lchovlar va o‘lchash priborlari Vakolatlangan qo‘mita boshlig‘i bir vaqtning o‘zida O‘zRDNLga xam boshchilik qilgan. O‘zRDNL ning asosiy vazifasi – xalq xo‘jaligida standartlashtirish va metrologiyaning rivojlanishini ta’minlashdan iborat bo‘lgan. Keyinchalik O‘zRDNL O‘zbekiston standartlashtirish va metrologiya markazi (O‘zSMM) deb nomlandi.

Qoraqalpoq poytaxtida, barcha viloyatlar markazida va Qo‘qon hamda Chirchiq shaharlarida davlat tekshiruv laboratoriyalari tashkil etildi, keyinchalik esa Standartlashtirish va metrologiya markazi (SMM) tuzildi.

1973-yilda Ministrlar Soveti huzuridagi Standartlar Qo‘mitasi vakilining apparati SSSR Davstandart O‘zbekiston Respublikasi boshqarmasi (O‘zdavstandart) ga aylantirildi.

O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgandan keyin qisqa vaqt ichida bozor iqtisodiyoti talablarini qondiradigan va o‘tish davrini hisobga oladigan standartlashtirish davlat tizimini yaratish zarurati paydo bo‘ldi. Buning uchun, birinchi navbatda, tashkiliy masalalarni hal qilish talab etildi.

Vazirlar Mahkamasi 1992-y. №93 ”O‘zbekiston Respublikasida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkil etish to‘g‘risida” Qaror qabul qildi. Qarorda ko‘rsatilishicha, standartlashtirish bo‘yicha ishlar ”O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini e‘lon qilish munosabati bilan, standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish Respublika milliy tizimini yaratish zaruriyatidan kelib chiqqan holda, shuningdek, Mustaqil davlatlar hamkorligi (MDH) davlatlari o‘rtasida xo‘jalik, savdo, ilmiy-texnik va boshqa munosabatlarni saqlash, jaxon mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnik hamkorlikda texnik to‘siqlarni bartaraf etish maqsadida” tashkil etiladi.

Sobiq SSSR Davstandartning Respublika hududida joylashgan idoralarini birlashtirish asosida Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish davlat markazi (O'zdavstandart) tashkil etildi. Bu Markazga standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish masalalari bo'yicha Respublika milliy idorasining vazifalari yuklatildi va O'zdavstandart SSSR Davstandartning O'zbekistondagi huquqiy merosi deb belgilandi.

1993-1997 yillarda O'zbekistonda standartlashtirish va mahsulot sifati sohasida qonunlar shakillantirildi: «Standartlashtirish to'g'risida», «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida», «Metrologiya to'g'risida», «Istemolchilarning huquqlarini ximoya qilish to'g'risida», «Oziq-ovqat mahsuloti sifati va xavfsizligi to'g'risida», «Fuqarolarning sog'ligini saqlash to'g'risida», «Ta'lim to'g'risida» Qonunlar qabul qilindi. Standartlashtirish sohasida qonunlarni mukammallashtirish maqsadida 2000 y., 2003 va 2006 yillarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan «Standartlashtirish to'g'risida» Qonunga o'zgartirishlar kiritildi.

1-bob.O'ZBEKISTON STANDARTLASHTIRISH DAVLAT TIZIMI (O'zSDT)

1.1 Standartlashtirishni boshqarishga tizimli yondashish

Ilmiy-texnikaviy faoliyat kabi standartlashtirishning rivojlanishi va faoliyati uchun kumulyativ (to'plash) hususiyati xosdir. Standartlashtirish har bir rivojlanish bosqichida o'zining avvalgi yutuqlarini jamlab boradi. Keyingi yillarda standartlashtirish bo'yicha ishlar ko'lami jiddiy kengaydi. Standartlashtirish ko'p qirrali bo'lgani uchun standartlashtirish inson faoliyatining barcha sohalarida qo'llanib, bu faoliyatni tartibga soladi.

Standartlashtirish bo'yicha Xalqaro tashkilot va Xalqaro elektrotexnik komissiya (ISO/IEC 2) va O'zbekiston davlat standarti O'z DSt 1.10 da qabul qilingan standartlashtirish ta'rifi quydagicha bayon etilgan:

Standartlashtirish – Haqiqatda mavjud bo'lgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan masalalarga nisbatan umum va ko'p marta foydalanish uchun nizomlar o'rnatish vositasida muayyan sohada maqbul darajada tartibga erishishga qaratilgan faoliyatdir.

Izohlar

1 Jumladan, bu faoliyat standartlarni yaratish, chop etish va qo'llanish jarayonlarida namoyon bo'ladi.

2 Standartlashtirish bo'yicha faoliyatning muhim natijalari mahsulot, jarayonlar va xizmatlarning o'z vazifalariga muvofiq darajasini oshirish, savdodagi to'siqlarni bartaraf etish va ilmiy-texnikaviy hamkorlikka ko'maklashishdan iborat.

Ta'rifga ko'ra, standartlashtirishning bosh, muhim vazifasi inson faoliyatining barcha sohalarida **tartiblashtirishdan** iborat. Standartlashtirish haqiqiy mavjud yoki *potensial* (yuzaga kelishi mumkin bo'lgan) vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan, sifat esa – belgilangan va *mo'ljallangan* ehtiyojlarni qoniqtirishga qaratilgan. Bunda

standartlashtirish bo'yicha faoliyatning muhim natijalari mahsulotning (jarayonlar, xizmatlarning) o'z vazifalariga muvofiqlik darajasini oshirishdan, ya'ni belgilangan va mo'ljallangan extiyojlarni qondirishdan iborat. Standartlashtirish ob'ekti bo'lmish inson faoliyatining sohasi juda keng: fan va texnika; ishlab chiqarish va texnik maqsadlarga mo'ljallangan mahsulotni va xalq iste'moli mollari (tovarlari) ni ishlab chiqarish; xizmatlar – tibbiy, ta'lim, maishiy, sayohat, transport va x. k xizmatlari. Xar qanday sohada faoliyat sifatiga talablar me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi, bunda nafaqat mavjud, balki mo'ljallangan vazifalarni hal etish, ya'ni nafaqat o'rnatilgan, balki mo'ljallangan ehtiyojlarni ham qondirish nazarda tutiladi.

Standartlashtirishning muxim vazifasini bajarish (tartiblashtirish) tizimli tahsil asosida va natijalari bo'yicha tizimli yondashish yo'li bilan standartlashtirishning o'zini tartiblashtirishni talab etadi. Bunda texnik xarakterdagi murakkab muammolar bo'yicha yechimlarni tayyorlash va asoslash uchun foydalilaniladigan metodologik vositalar majmui nazarda tutiladi. Ko'rilib yotgan holda tizimli yondashish O'zbekiston standartlashtirish davlat tizimi (O'z SDT) ni ishlab chiqish va uning faoliyati bilan ta'minlanadi.

1.2 O'z SDT ning fundamental asoslari

Tizim "Ma'lum tartib, yoki xarakatda ma'lum yaxlitlik, birlikni hosil qiluvchi, bir-biri bilan munosabatda va bog'lanishda bo'lgan elementlar majmuidir".

Har qanday tizim, umumiyligi holda, jumladan O'z SDT, quydagisi fundamental asoslarga tayanadi:

- huquqiy asoslar;
- tashkiliy asoslar;
- atamalar va ta'riflar;
- tizim elementlarini tasniflash;
- asosiy qoidalar;
- nazariy asoslar.

Izox – fundamental asoslarning keltirilgan navbati faqat bayon qilishda keltirilgan bo'lib, unga riosa qilish shart emas. Jumladan, O'zbekistonda 1992-yilda nazariy asoslarni ishlab chiqish boshlandi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tashkiliy masalalar bo'yicha qarori qabul qilindi, asosiy nizomlar tasdiqlandi. 1993-y.da atamalar va ta'riflar tasdiqlandi, O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida» qonun qabul qilindi va h.k.

Tizim faqat harakatda mavjud bo'lishi mumkin degan konsepsiyanidan kelib chiqqan holda, O'z SDT shu kungacha ham ishlab chiqish bosqichida turibdi: yangi standartlar ishlab chiqilmoqda, eskilari bekor qilinmoqda, o'zgartirishlar kiritilmoqda, qayta ko'rib chiqilmoqda, ya'ni bozor iqtisodiyotining chuqurlashishi, standartlashtirish sohasida yangi protseduraviy va texnik masalalarni hal etish va mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi munosabati bilan tizim dolzarblanmoqda.

1.3 Huquqiy asoslar. O‘zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonuni izohlari

«O‘zbekiston Respublikasining standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish to‘g‘risida» (mart 1992 y.) respublika Vazirlar Maxkamasining qarori bilan belgilangan standartlashtirishning tashkiliy asoslari O‘zbekiston Respublikasining “Standartlashtirish to‘g‘risida” Qonuni bilan qonunlashtirildi. Qonun 28 dekabr 1993-y.da qabul qilingan, 18 fevral 1994-y.da umumiy axborot vositalarida chop etilgan va shu kundan boshlab kuchga kirgan.

Standartlashtirishning asosiy maqsadlari aniqlangan. Bu maqsadlar:

- inson va atrof muhit uchun xavfsizlikni;
- mamlakatimizda ishlab chiqariladigan mahsulot, jarayonlar, xizmatlarning sifatini va raqobatbardoshligini oshirish;
- o‘zaro almashinuvchanlikni, mos keluvchanlikni, boyliklarni tejash;
- ishlab chiqarish texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarining yaxshilanishini;
- ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik dasturlar va loyihalarni amalga oshirishi;
- tabiiy va texnogen halokatlarni va boshqa favqulodda vaziyatlarning paydo bo‘lishi ehtimolini hisobga olgan holda xalq ho‘jaligi ob‘ektlarining xavfsizligini;
- is‘temolchilarning ishlab chiqariladigan mahsulot to‘g‘risida to‘liq va ishonchli axborotga ega bo‘lishini;
- mamlakatning mudofa qobiliyati va safarbarlik tayyorligini;
- o‘lchashlar birliligini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonunida belgilanganki, respublikada standartlashtirish bo‘yicha ishlarni o‘tkazish umumiyligi tashkiliy-texnik qoidalarini belgilovchi O‘z SDT faoliyat ko‘rsatadi. Bu qoidalarning o‘zi O‘zdavstandart tomonidan o‘rnataladi. Davarxitekturaqurilish (qurilish, qurilish industriyasi, shu jumladan loyihalash va konstruksiyalash sohasida), Davtabiatqo‘mitasi (tabiiy boyliklardan foydalanish va atrof-muhitni ifloslanish va boshqa zararli ta’sirlardan saqlash sohasida), Sog‘liqni saqlash vazirligi (tibbiyotga mo‘ljallangan mahsulotlar, tibbiyot texnikasi, dori-darmonlar sohasida, shuningdek respublikada chiqariladigan va import bo‘yicha keltiriladigan mahsulotda inson uchun xavfli aralashmalar borligini aniqlash masalalari bo‘yicha o‘zining vakolat doirasida standartlashtirish ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va ta’minalash ishlarini olib boradi. Respublikada qo‘llaniladigan me’yoriy hujjatlar ro‘yxati keltirilgan:

- xalqaro (davlatlararo, hududiy) standartlar;
- O‘zbekiston davlat standartlari;
- tarmoqlar standartlari;
- texnik shartlar;
- ma’muriy-hududiy standartlar;
- korxona standartlari;
- xorijiy mamlakatlarning milliy standartlari.

Standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy hujjatlarga, shuningdek, standartlashtirish bo‘yicha qoidalar, me’yorlar, texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotlar tasniflagichlari (klassifikatorlari) ham kiradi.

Xalqaro (davlatlararo, hududiy), xorijiy me'yoriy hujjatlar O'zdavstandart tomonidan belgilangan tartibda qo'llaniladi. Yagona va uzuksiz ta'lim davlat tizimida ta'lim davlat standartlari ishlab chiqiladi, respublika Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Standartlashtirish bo'yicha me'yoriy hujjatlar mamlakatimiz va xorijiy fan va texnikasining zamonaviy yutuqlariga asoslanishi va xalqaro savdo uchun ortiqcha to'siqlar paydo qilmasligi lozim. Raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun o'zuvchi (oldindan tuziladigan) standartlar yaratilishi mumkin.

Mahsulotni me'yoriy hujjatlarsiz ishlab chiqarish va xaridga qo'yish (sotish) man etiladi.

Mahsulotning aholi xayoti, sog'ligi, mulkiga xavfsizligini ta'minlaydigan me'yoriy hujjatlarning talablari mahsulotning mos keluvchanligi va o'zaro almashinuvchanligini, bularni tekshirish usullarining birxilligini va bir xil tamg'alanishini ta'minlash uchun rioya qilinishi shart.

Standartlar va o'lhashlar birlilagini ta'minlash ustidan davlat nazorat idoralari, ob'ektlari va sub'ektlari, davlat nazoratini bajaruvchi davlat inspektorlarining huquqlari va mas'ulligi, shuningdek davlat nazorati sub'ektlarining va bularga raxbar shaxslarning standartlashtirish to'g'risida qonunlarni buzganligi uchun javobgarliklari belgilangan.

Davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan ishlar ro'yxati belgilangan:

- halqaro, davlatlararo, hududiy me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish yoki ishlab chiqishda qatnashish;
- standartlashtirishning muayyan ob'ektlari bo'yicha qonun hujjatlarining loyihibarini ishlab chiqish;
- asos bo'luvchi tashkiliy – metodik va umumtexnikaviy me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va ularni ishlashini ta'minlash;
- texnik-iqtisodiy axborot tasniflagichlarini ishlab chiqish, bular to'g'risida rasmiy axborot tayyorlash va chop etish, shuningdek barcha foydalanuvchilarga tarqatish;
- umumdavlat ahamiyatidagi ilmiy-tadqiqot va boshqa ishlarni bajarish;
- standartlarning majburiy talablariga rioya qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;
- me'yoriy hujjatlar davlat jamg'armasini shakillantirish va olib borish.

Standartlarni, mahsulot va xizmatlar katalogini sotishdan olingan mablag'lar, shuningdek standartlashtirish to'g'risidagi qonunlarni buzganligi uchun jarimaga tortishdan olingan mablag'larning bir qismi moliyalash manba'lari bo'lishi mumkin.

Davlat byudjeti mablag'laridan moliyalashtiriladigan davlat dasturlarini ishlab chiqishda mahsulot sifatini me'yoriy ta'minlash bo'limlari nazarda tutilishi lozim.

Muvofiqlik belgisi bilan tamg'alangan mahsulot chiqaruvchi korxonalarini, shuningdek an'anaviy texnologiya imkoniyatlaridan o'zuvchi, istiqbolga mo'ljallangan talablar standarti bo'yicha mahsulot ishlab chiqargani uchun iqtisodiy yordam va rag'batlantirish davlat kafolati Qonunda ko'zda tutilgan.

Bozor iqtisodiyotining chuqurlashishi, O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga (JST) kirishga tayyorlanishi munosabati bilan 2000, 2003, 2006 yillarda «Standartlashtirish to'g'risida» Qonunga o'zgartirishlar kiritildi.

2000-yil

1) 2-moddaning uchinchi qismidan «ro‘yxatga olinadi» so‘zi chiqarib tashlandi, chunki me’yoriy hujjatlarni davlat ro‘yxatiga olishni faqat bir tashkilot – standartlashtirish bo‘yicha milliy idora – O‘zstandart Agentligi bajaradi;

2) 3-moddaning uchinchi qismida «axborot jamg‘armalari» so‘zlari «tarmoq axborot jamg‘armalari» ga almashtirildi (6-moddaning sakkizinchi qismidagi davlat jamg‘armasi so‘zlaridan farqlash uchun almashtirildi);

3) 6-moddada:

– birinchi qism 3-abzasdagi «standartlar» so‘zi «davlat standartlari» so‘zlariga almashtirildi, chunki O‘z DSt 1.0:1998 «O‘zbekiston standarlashtirish davlat tizimi. Asosiy qoidalar» da «O‘zbekiston Respublikasining standartlari» nomi «O‘zbekiston davlat standartlari» ga almashtirilgan;

– birinchi qism quyidagi mazmundagi abzas bilan to‘ldirilgan: «Ma’muriy-hududiy standartlar». «Ma’muriy-hududiy standartlashtirish» darajasi Savdodagi texnik to‘siqlar bo‘yicha Bitim (STTo‘ bo‘yicha Bitim) ga muvofiq kiritildi;

– modda quyidagi mazmundagi ikkinchi qism bilan to‘ldirildi:

«Yagona va uzluksiz ta’lim davlat tizimida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ta’lim standartlari ishlab chiqiladi»;

– ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi, beshinchi, oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to‘qqizinchi va o‘ninch qismlarni uchinchi, to‘rtinchi, beshinchi, oltinchi, yettinchi, sakkizinchi, to‘qqizinchi, o‘ninch va o‘n birinchi deb o‘qish kerak;

– beshinchi qism quyidagi mazmundagi jumla bilan to‘ldirilgan; «Bular xalqaro savdo uchun ortiqcha to‘siqlar paydo qilmasligi lozim» (STTo‘ bo‘yicha Bitim);

– sakkizinchi qism quyidagi tahrirda bayon etilgan:

«Iste’molchilarga xaridga chiqariladigan mahsulotga standartlar va ularga kiritiladigan o‘zgartirishlar xaq to‘lamasdan O‘zdavstandart idoralarida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi lozim. O‘zdavstandart idoralarida ro‘yxatga olingan me’yoriy hujjatlarni davlat axborot jamg‘armasini tashkil etadi»;

4) 9 modda uchinchi qism 4-abzasda “taqiqlash to‘g‘risida” so‘zlaridan keyin “ishlab chiqarish” so‘zi bilan to‘ldirilgan.

2003-yil

1) 2-modda ikkinchi qism:

– 2-abzasda «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish O‘zbekiston davlat markazi (O‘zdavstandart)» so‘zlari «Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish O‘zbekiston agentligi (O‘zstandart Agentligi)» so‘zlari bilan almashtirildi;

– 3-abzasda «Davlat arxitekturaqurilishqo‘m» so‘zi «Davarxitektqurilish» so‘zi bilan almashtirildi;

2) 3 va 8-moddalarda:

– «O‘zdavstandart» va «Davarxitektqurilishqo‘m» so‘zlari «O‘zstandart Agentligi» va «Davarxitektqurilish» so‘zlariga almashtirildi;

3) 8-moddada:

– butun matnda «standartlar ustidan davlat nazorati» so‘zlari «Standartlar va o‘lchashlar birliligini ta’minalash ustidan davlat tekshiruvi va nazorati» so‘zlari bilan almashtirildi.

2006 – yil

1) 9-modda ikkinchi qismning 2-abzasida «erkin foydalanish» so‘zлari «belgilangan tartibda foydalanish» so‘zлari bilan almashtirildi;

2) 9-modda quyidagi mazmunda yozilgan beshinchi qism bilan to‘ldirildi: «Jarima solish sud tomonidan belgilanadi, xo‘jalik yurituvchi sub’ekt o‘zi yo‘l qo‘ygan huquq buzilishini tan olib, ixtiyoriy ravishda jarima to‘lashga rozi bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasining Bosh davlat inspektori, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar bosh davlat inspektorlari tomonidan belgilanadi»;

3) 9-moddaning beshinchi va oltinchi qismlarini oltinchi va yettinchi qismlari deb hisoblash kerak.

1.4 Standartlashtirishning tashkiliy asoslari

1.4.1 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2 mart 1992-y.

№93 «O‘zbekiston Respublikasi standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish to‘g‘risida» qarori izohlari

Sovet Ittifoqining parchalanishidan avval O‘zbekistonda standartlashtirish SSSR standartlashtirish davlat tizimi doirasida olib borilgan. O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgandan keyin o‘z tajribasiga va boshqa mamlakatlarning tajribasiga asoslangan holda standartlashtirishni boshqarishning xususiy modelini yaratish zaruriyati paydo bo‘ldi. Buning uchun birinchi navbatda tashkiliy masalalar yechildi, keyinchalik standartlashtirishning qonuniy asoslari shakllantirildi.

Mustaqillik qo‘lga kiritilgandan faqat olti oy o‘tib, Vazirlar Mahkamasi 2 mart 1992-yilda №93 «O‘zbekiston Respublikasida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish to‘g‘risida» qaror qabul qildi.

Qarorda ko‘rsatilishicha, standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish «O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini e’lon qilish munosabati bilan standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish respublika milliy tizimini yaratish zarurligidan kelib chiqqan holda, shuningdek Mustaqil davlatlar hamkorligi davlatlari o‘rtasida xo‘jalik, savdo, ilmiy-texnikaviy va boshqa munosabatlarni saqlash, jahon mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnik hamkorlikda texnik to‘siqlarni bartaraf etish maqsadida» olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan SSSR Davstandarti tashkilotlari va muassasalarini birlashtirish asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish davlat markazi (O‘zdavstandart) tashkil etildi va unga standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish masalalari bo‘yicha respublika milliy idorasi vazifalari yuklatildi. O‘zdavstandart, shuningdek, SSSR Davstandartning O‘zbekistondagi vorisi deb belgilandi.

O‘zdavstandart tarkibiga quyidagilar kiritildi:

a) SSSR Davstandartning Butunittifoq malaka oshirish institutining Sharq filiali O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va mahsulot sifatini boshqarish sohasidagi tadqiqotlar va mutaxassislar tayyorlash instituti (O‘zTMTI) ga aylantirilgan holda. Shunday qilib, O‘rta Osiyo tarixida birinchi bo‘lib, O‘zbekistonda

standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va sifatni ta'minlash tizimlari bo'yicha ilmiy tashkilot yaratildi;

b) «Etalon» O'zbekiston ishlab chiqarish birlashmasi (O'zIB) ning O'zbekiston xududidagi filiallari va sexlari. Bunda «Etalon» O'zIB ishlab chiqarish korxonasi bo'lgani uchun bu Birlashma O'zdavstandart tarkibiga metodik ishlar bo'yicha kiritildi, ma'muriy jihatdan esa, O'zeltexsanoat assotsiatsiyasiga kiritildi;

v) Toshkent №2 «Standartlar» do'konini;

g) Qoraqalpoq, viloyatlar, Qo'qon va Chirchiq standartlashtirish va metrologiya markazlari ularni standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish hududiy markazlariga (SMSHM) qayta o'zgartirish yo'li bilan.

O'zdavstandart idoralarini ishlab chiqarishga yaqinlashtirish maqsadida SMSHM joylarda tashkil etildi. Jumladan, keyingi yillarda Olmaliq, Bekobod va Toshkent SMSHM tashkil etildi.

Qarorda respublikamizda qo'llaniladigan me'yoriy hujjatlar ro'yxati belgilandi, O'zbekiston standartlashtirish davlat tizimi (O'z SDT)ning standartlashtirishning asosiy maqsadlarini belgilovchi standartlashtirish idoralari va xizmatlari va ularning vazifalari aniqlandi; me'yoriy hujjatlardagi majburiy va tavsiya etiladigan talablarni belgilovchi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga korxonaning standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash huquqini beruvchi asosiy prinsiplar tasdiqlandi.

O'zdavstandart to'g'risida nizom tasdiqlandi. Uning asosiy vazifasi mamlakatimiz mahsulotining sifati va raqobatbardoshligini oshirishga ko'maklashish maqsadida O'z SDT, O'lhashlar birlilagini ta'minlash davlat tizimi (O'z O'DT), sertifikatlashtirish milliy tizimi (O'z SMT) ning ishlashi va takomillashishini ta'minlashdan iborat.

O'zdavstandartga mahsulotning texnik darajasini va sifatini oshirishga ko'maklashmaydigan va iste'molchilarining talablariga hamda amaldagi qonunlarga zid keladigan me'yoriy hujjatlarni bekor qilish, amal muddatini qisqartirish yoki qayta ko'rib chiqish to'g'risida bajarilishi majburiy qarorlarni qabul qilish huquqi berilgan.

Shunday qilib, O'zdavstandart va uning hududiy idoralari, me'yoriy hujjatlarga riosa qilish ustidan davlat nazoratini o'tkazish bilan bir vaqtida barcha ho'jalik yurituvchi sub'ektlarga mahsulotning sifatini va raqobatbardoshligini oshirishda metodik va amaliy yordam ko'rsatishga chaqirilgan.

1.4.2 Vazirlar Mahkmasining 3 oktabr 2002 yil №342 «Mahsulot va xizmatlarni standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish tizimini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida» qarori izohlari

Qarorda asosiy vazifa – xalqaro amaliyotni hisobga olgan holda standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirishni takomillashtirish, shuningdek xalqaro standartlardan keng foydalanish asosida mamlakatimiz mahsulotining sifatini ta'minlash va raqobatbardoshligini oshirish belgilangan.

Bu maqsadda mahsulot va xizmatlarni, bunga yaqin sohalarni ham standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirishni boshqarish tubdan qayta tashkillashtirildi.

O‘zdavstandart Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish O‘zbekiston agentligi (O‘zstandart Agentligi) ga o‘zgartirildi va unga O‘zdavstandartning huquq va majburiyatlari yuklatildi.

Qarorda O‘zstandart Agentligining, uning hududiy idoralarining tashkiliy tuzilmalari, shuningdek agentlik to‘g‘risidagi nizom tasdiqlandi.

Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish hududiy markazlari (SMS HM) asosida standartlashtirish va metrologiya hududiy boshqarmalari (SMB) va sinash va sertifikatlashtirish hududiy markazlari (SSM) tashkil etildi.

Agentlik huzurida ishlarning yo‘nalishlari bo‘yicha kollegiya, boshqarma va bo‘limlar tuzilgan. Hududiy boshqarmalarda: standartlashtirish; akkreditlangan sertifikatlashtirish idoralarini va sinash laboratoriylarini tekshirish; o‘lchash vositalari ustidan metrologik nazorat va tekshiruv; standartlar ustidan davlat nazorati; alkogol mahsulotlar sifati bo‘yicha inspektorlar bo‘limlari tashkil etilgan.

Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirishni rivojlantirish bo‘yicha Mahkamalararo kengash tashkil etilgan. Bunga quyidagi asosiy vazifalar yuklatilgan:

- afzal yo‘nalishlarni aniqlash va standartlashtirish; metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida qonun va me’yoriy hujatlarni ishlab chiqishni tashkil qilish;

- standartlashtirish va sertifikatlashtirish tizimlarini ishlab chiqish, takomillashtirish va yaratish kompleks dasturlarini ishlab chiqish va Hukumatga taqdim etish;

- standartlashtirish bo‘yicha tarmoq texnik qo‘mitalarining faoliyatini muvofiqlashtirish.

O‘zstandart Agentligi qoshida maxsus jamg‘arma tuzilgan. Bu jamg‘arma xo‘jalik yurituvchi sub’ektlardan standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasidagi qonunlarni buzganligi uchun undiriladigan jarimalar; standartlashtirish idoralarini va sinash laboratoriylarini akkreditlash uchun olinadigan to‘lovlar; metrologik xizmat ko‘rsatilganligi uchun keladigan pul mablag‘lari; Sinash va sertifikatlashtirish respublika markazi va uning tarkibiga kirgan akkreditlangan sertifikatlashtirish idoralari va sinash laboratoriylarining daromadlari hisobiga shakllantiriladi.

O‘zstandart Agentligining asosiy vazifalari, ishlari va huquqlari O‘zdavstandartning huquqiy meroschisi sifatida ilgaridek saqlanadi. Sertifikatlashtirish, shtrixli kodlash tizimini joriy etish bo‘yicha ishlar kengaytirildi.

O‘zstandart Agentligiga quyidagi huquqlar berlgan:

- davlat idoralari va xo‘jalik boshqarmalari, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, shu jumladan qo‘shma xorijiy sheriklar rahbarlarining agentlik vakolatidagi masalalar bo‘yicha hisobotlarini Mahkamalararo kengash majlisida eshitish;

- yuridik shaxslar birlashmalaridan standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar va tayanch tashkilotlar tuzishni talab etish;

- nashriyotchilik faoliyatini amalga oshirish, va b.

1.4.3 Vazirlar Mahkamasining 5 avgust 2004-yil №373 «Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish O‘zbekiston agentligi tuzilmasini takomillashtirish va faoliyatni tashkillashtirish to‘g‘risida» qarori izohlari

Vazirlar Mahkamasi 5 avgust 2004-yil №373 sonli qaror qabul qildi. Qaror O'zstandart agentligining asosiy vazifalari saqlangan holda uning tuzilmasini takomillashtirish va faoliyatni tashkillashtirishga yo'naltirilgan.

Axborot-ma'lumotnomma markazi tuzildi, xalqaro aloqalar bo'limi sektorga aylantirildi, axborot texnologiyalarini joriy etish va sifat tizimini joriy etish bo'limlari tugatilib, ularning ishlari tegishli boshqarmalarga berildi. Moliya-iqtisod bo'limi boshqarmaga aylantirildi.

Standartlashtirish va metrologiya boshqarmalarida standartlashtirish va standartlar ustidan davlat nazorati bo'limlari birlashtirildi.

Maxsus jamg'arma mablag'larini sarflash yo'nalishlari kengaytirildi: standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va akkreditlash bo'yicha xalqaro va hududiy tashkilotlar bilan hamkorlik tadbirlariga va bu tashkilotlarga a'zolik badallarini to'lash; kadrlar tayyorlash; asosiy fondlarni kapital ta'mirlash; davlat nazorati va b.

1.5 Atamalar va ta'riflar

Fan, texnika, sanoat va qishloq ho'jalik ishlab chiqarishida, qurilishda, transportda, madaniyatda, sog'liqni saqlash va iqtisodiyotning boshqa sohalarida ko'p martalab foydalilaniladigan ilmiy-texnik atamalar va ularning ta'riflari asos bo'luvchi umumtexnikaviy standartlarda belgilanadi.

O'z SDT va boshqa standartlashtirishning tarmoqlararo tizimlari standartlashtirilgan atamalar va ta'riflarga asoslangan. Bu hol ayniqsa, o'zbek tiliga davlat maqomini berish munosabati bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

1993-yildan boshlab standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va mahsulot sifatini boshqarish sohasida davlat tilida atamalarni tadqiq etish va ishlab chiqish (yaratish) muammosi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Bu uning asosiy maqsadi yuqorida keltirilgan sohalarda ilmiy-texnikaviy atamalarni va ularning ta'riflарini ishlab chiqish, shuningdek bir ma'noli bayon etish, tushunish va me'yoriy hujjatlarda, texnik, o'quv va ilmiy-texnikaviy adabiyotlarda qo'llanish uchun ularni standartlashtirishdan iborat.

Atamalar standartlarining mohiyati atamalar tizimining mazmunidan iborat bo'lib, biror sohadagi fan va texnika tushunchalarini aks etadi.

Atama atamalar tizimining asosiy qismi bo'lib, bilimning muayyan sohasidagi so'z yoki so'zlar majmuidan iborat bo'ladi va tushunchani tasvirlash uchun tanlanadi yoki yaratiladi. Standartni davlat tilida yaratishda ISO, MEK, MOZM kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan va o'rnatilgan tamoyillarga, Sobiq Sovet Ittifoqining standartlarida o'rnatilgan qoidalarga, shuningdek O'zbekiston Respublikasiga xos xususiyatlarga amal qilinadi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda 17 asos bo'luvchi atamalar standartlari yaratildi. Bular ichida: O'z SDT, konstrukturlik hujjatlarining yagona tizimi, sertifikatlashtirish milliy tizimi, texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotni tasniflash va kodlash yagona tizimi, o'lchashlar birlilagini ta'minlash davlat tizimi, mahsulotni yaratish va ishlab chiqarishni tashkillashtirish, sifat menejmenti tizimi, mahsulotni tekshirish, o'zaro almashinuvchanlik, sifatni, xizmatlarni boshqarish statistik metodlari.

Quyidagi xalqaro terminologik standartlar O‘zbekiston davlat standartlari sifatida qabul qilingan: O‘z DSt ISO 9000:2002 «Sifat menejmenti tizimlari. Asosiy qoidalar va lug‘at» (ISO 9000:2000, IDT), O‘z RST ISO 8402:1998 o‘rniga; O‘z DSt ISO/IEC 2:2007 «O‘zbekiston standartlashtirish davlat tizimi. Standartlashtirish va yaqin faoliyat turlari. Umumiy lug‘at» (Guide ISO/IEC 2:2004, IDT).

O‘z DSt ISO/IEC 2:2007da standartlashtirish va yaqin sohalarda atamalar va ta’riflar 12 bo‘limda jamlangan: Standartlashtirish. Standartlashtirish maqsadlari. Me’yoriy hujjatlar. Standartlar va reglamentlar uchun mas’ul idoralar. Standartlarning turlari. Standartlarni uyg‘unlashtirish. Me’yoriy hujjatlarning mazmuni. Me’yoriy hujjatlarning tuzilmasi. Me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish. Me’yoriy hujjatlarni qo‘llanish. Reglamentlarda standatlarga havolalar. Muvofiqlikni tasdiqlash.

Standartda jami 100 atama va ta’rif berilgan.

Standartlashtirish tarmoqlararo tizimlarining terminologik standartlari qabul qilingan: – Biologik omillarning texnik ob’ektlarga ta’siri. Metallar va buyumlarni zanglashga qarshi himoyalash; tabiiy va texnogen halokatlar va boshqa favqulodda vaziyatlar (FV) oldini olish va bartaraf etish – Texnogen FV. Chigitli paxtani qayta ishslash sohasida terminologik lug‘at tasdiqlangan va b.

“O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyotida O‘zbekiston mustaqilligining 15 yilligiga bag‘ishlangan «Standartlashtirish» ensiklopedik lug‘atma’lumotnomada nashr qilindi. Ma’lumotnomada bir mingga yaqin atama, tushunchalar, shuningdek 1923 yildan boshlab 2006-yilgacha standartlashtirish va metrologiya boshqarish idoralari rahbarlari to‘g‘risida qisqacha biografik ma’lumotlar berilgan.

1.6 O‘z SDT asos bo‘luvchi me’yoriy hujjatlarini tasniflash

O‘z SDTni tashkil etuvchi elementlar asos bo‘luvchi me’yoriy hujjatlardan iborat. Bular asos bo‘luvchi tashkiliy-metodik va umumtexnikaviy me’yoriy hujjatlarga tasniflanadi.

Asos bo‘luvchi tashkiliy-metodik me’yoriy hujjatlar quyidagilarni belgilaydi:

– faoliyatning muayyan sohasida ishlarni o‘tkazish maqsadlari va vazifalari, bu sohadagi standartlashtirish ob’ektlarining tasnifiy tuzilmasi, bu ishlarni bajarish bo‘yicha asosiy tashkiliy-tkxnik nizomlar va h.k;

– turli hujjatlarni: me’yoriy, konstruktorlik, texnologik, loyihamiy, dasturiy, hokazo texnik, tashkiliy-boshqarish va hujjatlarni ishlab chiqish, tasdiqlash (qabul qilish) va joriy qilish umumiy tartibi (qoidalari);

– mahsulotni ishlab chiqarishga qo‘yish qoidalari.

Asos bo‘luvchi umumtexnikaviy me’yoriy hujjatlar quyidagilarni belgilaydi:

– fan, texnika, texnologiyada, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida va faoliyatning boshqa sohalarida ko‘p martalab foydalaniladigan ilmiy-tkxnikaviy atamalar va ularning ta’riflari;

– standartlashtirishning turli ob’ektlari uchun shartli harfli*, raqamli, harf-raqamli*, grafik va h.k. belgilar (belgi, kodlar, simvollar va h.k.), shu jumladan

* Шартли ҳарфли ва ҳарф-ракамли белгилар давлат тили асосида ёзилиши, давлат тили матнида ва рус тили матнида ягона бўлиши лозим.

kattaliklar parametrlarining belgilari (lotin, yunon harflari), ularning o'lchamliligi, yozuv o'mnida ishlatiladigan simvollar va h.k.;

– har xil toifa va turdagи hujjatlar (me'yoriy hujjatlar, konstruktorlik, qurilish, loyihiy, texnologik, ekspluatasion, ta'mirlash, tashkiliy-boshqarish, dasturiy, tog'-grafik va h.k.) ning tuzilishi, bayon etilishi, rasmiylashtirilishi, belgilanishi qoidalari, mazmuniga talablar;

– turli ishlab chiqarish jarayonlarini texnik, texnologik, metrologik ta'minlash uchun zarur umumiy talablar va me'yorlar;

– xavfli holatlarning guruhlari bo'yicha va texnologik jarayonlarning alohida turlari bo'yicha xavfsizlikning umumiy talablari;

– atrof muhitni muhofazalash va tabiiy boyliklardan foydalanishni yaxshilash sohasidagi umumiy talablar.

Bu me'yoriy hujjatlar, jumladan, quyidagilarni o'rnatadi:

– o'lchash aniqligi (asbob bilan o'lchash aniqligi) me'yorlari va statistik baholashning aniqlik me'yorlari;

– moddalar va materiallarning xossalari va tarkibi standart namunalariga talablar;

– afzal sonlar, parametrik va o'lchamli qatorlar (masalan, nominal chastotalar va elektr toki kuchlanishlarining qatorlari);

– joizliklar va o'tqazishlar;

– yuzaning g'adir-budurligiga talablar;

– uzatmalar (tishli, chervyakli, tasmali va boshqa uzatmalar) ning aniqlik me'yorlari;

– detallar va yig'ma birliklarni (rezbali, payvandlab va b.) turli usullarda birlashtirishga talablar;

– jixozlarning aniqlik sinflari (klasslari);

– chizmalar (sxemalar) ni bajarish, yozish, o'lchamlarni qo'yish qoidalari;

– mahsulotning turli (konstruktiv, elektr, elektr-magnit, dasturiy, diagnostik va b.) texnik mos keluvchanligiga talablar;

– zararli moddalarning eng ko'p ruxsat etilgan chiqarib tashlanish va yig'ish miqdori, shuningdek ularning eng ko'p ruxsat etilgan konsentratsiyasi qiymatlari;

– shovqin, tebranish, radiasion nurlanish, radioto'siqlarning eng ko'p ruxsat etilgan qiymatlari;

– tashqi ta'sirlarning ruxsat etilgan chegaralari;

– texnik estetika va ergonomika talablari;

– boshqa yagona texnik talablar va/yoki umumiy ishlab chiqarish-texnik maqsadlarga mo'ljallangan me'yorlar.

1.7 Asosiy qoidalari

Asosiy qoidalari O'zbekistonda standartlashirish bo'yicha ishlarni tashkillashtirish va olib borishga umumiy talablarni o'rnatadi, O'z SDT ning me'yoriy hujjatlari majmuida asos bo'ladi va O'z Dst 1.0:1998 da belgilangan.

Asosiy qoidalarda keltirilgan asosiy maqsadlar «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonunda o‘rnatilganlarga o‘xshaydi. Standartlashtirish tarmoqlararo tazimining davlat va rus tillarida qisqartirilgan nomlari belgilangan:

O‘z DSt – O‘zbekiston standartlashtirish davlat tizimi – (GSS Uz – gosudarstvennaya sistema standartizasii Uzbekistana);

KNT – konstruktorlik hujjatlarning yagona tizimi – (YeSKD – yedinaya sistema konstruktorskoy dokumentasii);

TNT – texnologidik hujjatlarning yagona tizimi – (ECTD – yedinaya sistema texnologicheskoy dokumentasii);

MST – mahsulotni sinash tizimi – (SIP – cistema ispitaniy produksii);

MSKT – mahsulot sifati ko`rsatkichlarining tizimi – (SPKP – sistema pokazateley kachestva produksii);

O‘z SMT – O‘zbekiston sertifikatlashtirish milliy tizimi – (NSS Uz – nasionalnaya sistema sertifikasii Uzbekistana);

NVT – hujjatlarning birhillashtirilgan tizimi – (USD – unifisirovannaya sistema dokumentov);

NKAST – nashriyot, kutubxona va axborot bo`yicha standartlar tizimi – (SIBID – sistema standartov po informasii, bibliotechnomu i izdatelskomu delu);

O‘z O‘DT – O‘zbekiston o‘lchashlar birlilagini taminlash davlat tizimi – (GSI Uz – gosudarstvennaya sistema obespecheniya yedinstva izmereniy Uzbekistana);

MBZENT – materiallar va buyumlarni zanglash va eskirishdan himoyalash yagona tizimi – (YeSZKS – yedinaya sistema zaščiti ot korrozii i stareniya materialov i izdeliy);

MHStT – mehnat havfsizligi standartlari tizimi – (SSBT – sistema standartov bezopasnosti truda);

ITTT – ishlab chiqarishni tehnologik taylorlashning yagona tizimi – (YeSTPP – yedinaya sistema texnologicheskoy podgotovki proizvodstva);

DNT – dasturiy hujjatlarning yagona tizimi – (YeSPD – yedinaya sistema programmoy dokumentasii);

QLHT – qurilish uchun loyiha hujjatlari tizimi – (SPDS – sistema proektnoy dokumentasii dlya sroitelstva);

TR – tehnika puhtaligi – (HT – nadejnosc texniki);

MYaT – mahsulot yaratish va ishlab chiqarishni tashkil qilish tizimi – (SRPP – sistema razrabotki i postanovki produksii na proizvodstvo);

O‘z AT – O‘zbekiston akkreditlash tizimi – (CA – sistema akkreditasii Uzbekistana);

ST – sifat tizimi – (sistema kachestva);

TKT – texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotni tasniflash va kodlash yagona tizimi – (YeSKK TESI – yedinaya sistema klassifikasii i kodirovaniya texniko-ekonomicheskoy i sotsialnoy informasii).

Asosiy qoidalarda standartlashtirishning asosiy vazifalari keltirilgan: iste’molchilar va davlat mafaatlarini ko‘zlab, chiqariladigan mahsulotning sifati va nomenklaturasiga maqbul talablarni o‘rnatish; parametrik va xil o‘lchamlari qatorlarini, asos konstruksiyalarni, kostruktiv – birxillashtirilgan buyumlarning blok-modul tarkibiy qismlarini belgilash va qo‘llanish asosida birxillashtirish; mahsulot, uning elementlari,

butlovchi buyumlar, xomashyo, materiallarning ko‘rsatkichlari va tafsilotlarini kelishib olish va o‘zaro muvofiqlashtirish; metrologik me’yorlar, qoidalar, nizomlar, talablarni o‘rnatish va b.

Standartlashtirishning asosiy prinsiplari ifodalangan, jumladan: standartlashtirishning maqsadga muvofiqligi; standartlashtirishning kompleksligi; barcha darajadagi me’yoriy hujjatlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligi va kelishilganligi; o‘xhash standartlashtirish ob’ektlariga boshqaruvning turli darajalarida me’yoriy hujjatlarni takror ishlab chiqishga yo‘l qo‘ymaslik va h.k.

Standartlashtirishning tashkiliy asoslari o‘rnatilgan. Standartlashtirish bo‘yicha milliy idora – O‘zstandart Agentligining vazifalari belgilanadi:

- standartlashtirish sohasida milliy siyosatni shakllantiradi va amalga oshiradi;
- davlat va xo‘jalik boshqaruv idoralarinig standartlashtirish bo‘yicha faoliyatini muvofiqlashtiradi;
- standartlashtirish bo‘yicha ishlarni o‘tkazish umumiyligi tashkiliy-metodik qoidalarni o‘rnatadi;
- me’yoriy hujjatlar, shu jumladan, majburiy talablarni o‘z ichiga olgan hujjatlar ustidan davlat tekshirushi va nazoratini amalga oshiradi;
- standartlashtirish sohasida kadrlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash ishlarini tashkillashtiradi va olib boradi.

Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘mita, Sog‘liqni saqlash vazirligi va boshqa davlat va xo‘jalik boshqaruv idoralari o‘z vakolatlari doirasida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtiradi va muvofiqlashtiradi.

Standartlashtirish va me’yoriy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish bo‘yicha ishlarga metodik jihatdan rahbarlik qilish uchun xos boshqaruv idoralari O‘zstandart Agentligi bilan hamkorlikda standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar va tayanch tashkilotlar, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda esa – standartlashtirish xizmatlarini tashkil etadi.

Barcha darajalardagi standartlashtirish ob’ektlarining bat afsil ro‘yxati keltirilgan:

- Davlatlararo standartlashtirish ob’ektlari quydagilardan iborat:
 - umumtexnikaviy me’yorlar va talablar, shu jumladan umummashinasozlikda qo‘llaniladigan buyumlarning (podshipniklar, reduktorlar, maxkamlash buyumlari va boshqalar), yagona texnik tili, xil o‘lchamlari qatori va namunaviy konstruksiyalari, axborot texnologiyalarining mos keluvchi dasturiy va texnik vositalari, materiallar va moddalarning xossalari to‘g‘risida ma’lumotnomalar, maxsulotni tasniflash va kodlash;
 - yirik sanoat va xo‘jalik majmuilarining ob’ektlari (transport, energetika, aloqa va b.);
 - yirik davlatlararo ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy dasturlarning ob’ektlari, jumladan aholini ichimlik suv bilan ta’minalash, odamlar yashaydigan muhitni tekshirish tizimini yaratish, radioelektron vositalarining elektromagnit mos keluvchanligi, aholi va xalq xo‘jaligi ob’ektlarining xavfsizligini ehtimolni hisobga olgan holda ta’minalash;
 - qator davlatlarda chiqariladigan, o‘zaro yetkazib beriladigan mahsulot.

Asos bo‘luvchi davlatlararo standartlar faoliyatning ma’lum sohasi uchun umumiyligi tashkiliy-metodik qoidalarni, shuningdek mahsulotni yaratish va foydalanishda

turli fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining o‘zaro tushunishini, texnikaviy birliligini va o‘zaro aloqalarini, atrof muhitni muhofazalashni, mehnatni muhofazalashni va boshqa umumtexnikaviy talablarni ta’minlaydigan umumtexnikaviy talablarni (me’yorlar, qoidalarni) o‘rnatadi.

- Davlat standartlashtirish ob’ektlari quydagilardan iborat:

a) tashkiliy-metodik va umumtexnikaviy me’yorlar va talablar, jumladan:

– standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish va o‘tkazish; bilim va faoliyatning turli sohalarida terminologik tizimlar;

– texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotlarni tasniflash va kodlash;

– xavfsizlik texnikasi, atrof muhitni muhofazalash, mehnat gigienasi, ergonomika, texnikaviy esteika talablari;

b) mahsulotga majburiy talablar;

v) tarmoqlararo ehtiyojga mo‘ljallangan mahsulot;

g) davlat ahamiyatidagi xo‘jalik ob’ektlarining elementlari, shu jumladan bank tizimi, transport, aloqa, energetik tizim, mudofaa va h.k.

d) davlat ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy dasturlarning ob’ektlari (elementlari);

- Tarmoq standartlashtirish ob’ektlariga tarmoqni tashkil etish va boshqarish, sifatni ta’minlash, tarmoqqa mo‘ljallangan mahsulot me’yorlari va qoidalari kiradi.

- Ma’muriy-hududiy standartlashtirish ob’ektlariga hududni boshqarish hudud uchun xos mahsulot sifatini ta’minlash bo‘yicha me’yorlar va qoidalari kirishi mumkin.

- Korxonalarda standartlashtirish ob’ektlariga quyidagilar kiradi:

– chet iste’molchilarga xaridga chiqariladigan mahsulot;

– ishlab chiqarishni tashkillashtirish bo‘yicha me’yorlar va qoidalari;

– sifatni boshqarish;

– faqat ushbu korxonada tayyorlanadigan va ishlatiladigan detallar va yig‘ma birliklar;

– texnologik jihoz va asboblar, texnologik me’yorlar, talablar va ushbu korxonadagi namunaviy texnologik jarayonlar;

– ko‘rsatiladigan xizmatlar.

O‘zbekistoda qo‘llaladigan me’yoriy hujjatlar:

– davlatlararo standartlar;

– O‘zbekiston davlat standartlari;

– tarmoq standartlari;

– texnik shartlar;

– ma’muriy-hududiy standartlar;

– korxona standartlari.

Standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy hujjatlarga shuningdek, rahbariy hujjatlar, me’yorlar va qoidalari (qurilish, sanitariya, ekologik qoidalari va b.), tavsiyalar, texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborot tasniflagichlari ham kiradi.

Xalqaro va hududiy standartlar O‘z DSt ISO/IEC 21:2001 bo‘yicha O‘zbekiston davlat standartlariga qayta rasmiylashtirilib qo‘llaniladi.

Chet el standartlari – O‘z DSt 1.7:1998 bo‘yicha qayta rasmiylashtiriladi.

Uzluksiz ta’lim tizimida O‘zbekiston davlat standartlari Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Ixtiyoriy me'yoriy hujjatlarni qo'llanish (amal qilish) maqsadida respublikada texnik reglament mavjud bo'lganda qo'llanilishi majburiy bo'lmasagan me'yoriy hujjatlar ishlab chiqiladi.

Me'yoriy hujjatlarni belgilash tartibi o'rnatilgan:

a) davlat ahamiyatidagi me'yoriy hujjatlar:

- O'zbekiston davlat standarti – O'z DSt;
- O'zbekiston umum davlat tasniflagichi – O'z DT;
- O'zbekiston rahbariy hujjati – O'z RH;
- O'zbekiston tavsiyanomalari – O'z T;

b) tarmoq darajasidagi me'yoriy hujjatlar:

- tarmoq standarti – TSt;
- tarmoq tasniflagichi – TT;
- texnik shartlar – TSh;
- rahbariy xujjat – RH;
- tavsiyanomalari – T;

v) ma'muriy-hududiy ahamiyatidagi me'yoriy hujjatlar:

- ma'muriy-hududiy standart – MNSt;
- tavsiyanomalari – T

g) korxona ahamiyatidagi me'yoriy hujjatlar:

- texnik shartlar – TSh;
- korxona standarti – KSt.

Demak, barcha darajadagi me'yoriy hujjatlarning belgisi hujjat matnining qaysi tilda yozilganligidan qat'iy nazar, davlat tilida lotin yozuvidagi (abbreviaturalar) qisqartmalar bilan belgilanadi. Abbreviaturalar quyidagilarni ifodalaydi:

O'z – O'zbekiston;

D – Davlat;

T – Tasniflagich, Tarmoq, Tavsiyanoma;

R – Rahbariy;

H – Hujjat, Hududiy;

Sh – Shart;

K – Korxona;

M – Mamuriy;

St – Standart.

Davlatlararo standart belgisi (GOST) rus va davlat tillarda saqlanadi.

Standartlar darajasi, ulrning tasdiqlash darajalari va O'z SDT standartlarining turlari 1.7.1 – rasmdagi sxemada keltirilgan.

Xalq iste'moli nooziq mollarini tayyorlash va xaridga chiqarish uchun namunalar (etalonlar) ning texnik tafsiflarini ishlab chiqish ruxsat etiladi. Texnik tafsiflar davlat ro'yxatidan o'tkazilmaydi, chunki ular ushbu guruhdagi bir turli mahsulotga umumiyl talablarni o'rnatuvchi me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqiladi.

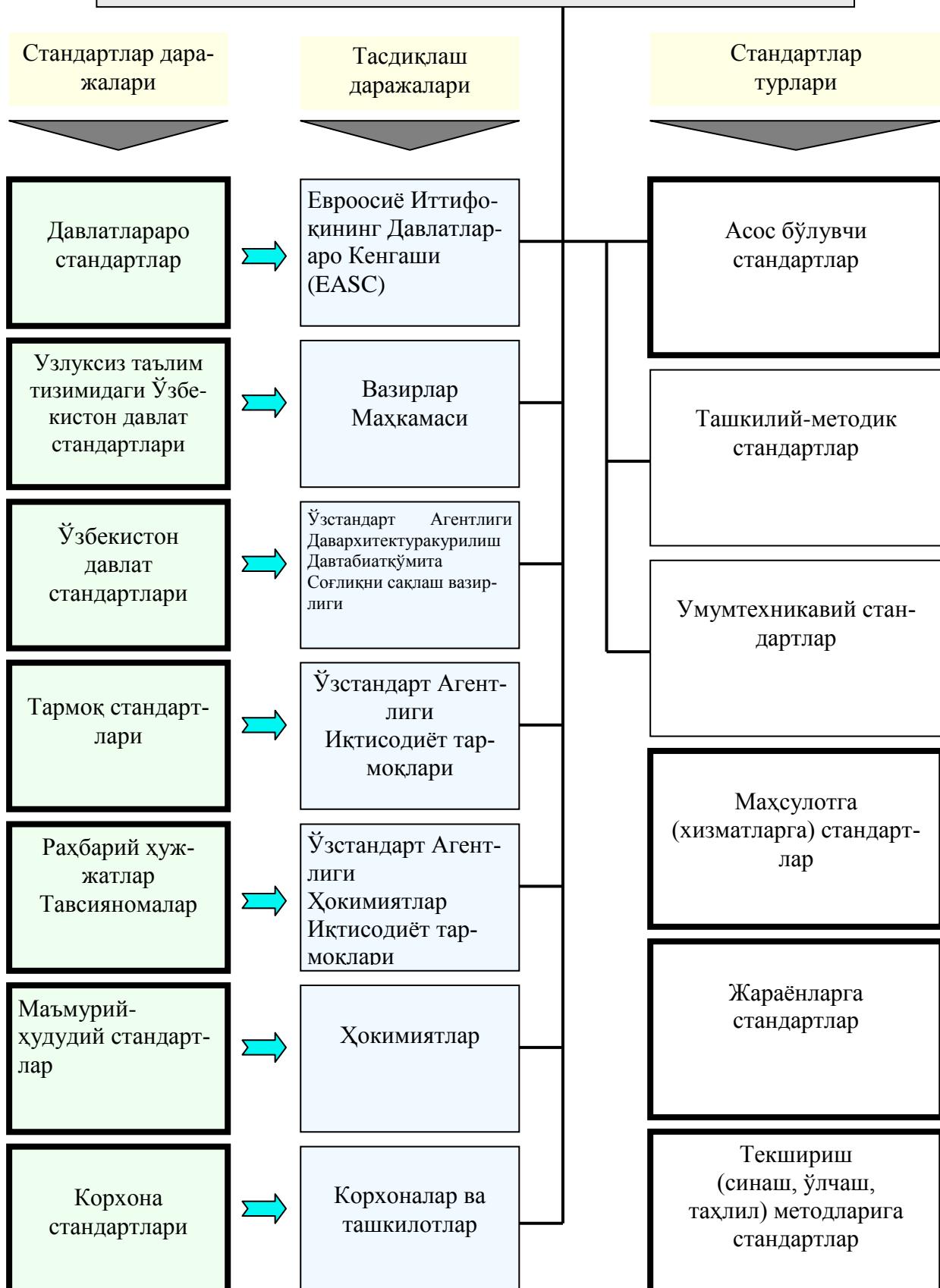
Xaridga chiqariladigan mahsulotga barcha darajadagi me'yoriy hujjatlar O'zstandart agentligining idoralarida davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Davlat ro'yxatidan o'tmagan me'yoriy hujjatlar haqiqiy bo'lmaydi. Mahsulotga me'yoriy hujjatlar, odatda, har besh yilda, agar boshqa muddat o'rnatilmagan bo'lsa, qaytadan ko'rib chiqiladi.

Import qilinadigan mahsulot O'zbekiston hududida amaldagi me'yoriy hujjatlarda o'rnatilgan majburiy talablarga muvofiq bo'lishi lozim. Bu sertifikat bilan tasdiqlanadi.

Me'yoriy hujjatlarsiz mahsulot ishlab chiqarish va xaridga chiqarish ruxsat etilmaydi.

Me'yoriy hujjatlarni nusxalash tartibi asosiy qoidalarda belgilangan. Me'yoriy hujjatlarni va ularga kiritilgan o'zgartirishlarni nashr va qayta chop etish bu hujjatlarni tasdiqlagan (qabul qilgan) tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Standartlashtirish bo'yicha Xalqaro va hududiy tashkilotlarning me'yoriy hujjatlarini O'zbekiston hududida nashr va qayta chop etish huquqi O'zstandart agentligiga berilgan, davlatlararo standarlarni esa – O'zstandart agentligi va Davarxitektqurilishga huquq berilgan.

ЎЗБЕКИСТОН СТАНДАРТЛАШТИРИШ ДАВЛАТ ТИЗИМИ (Ўз СДТ)



1.7.1-rasm. Standartlar darajalari, ularni tasdiqlash darajalari va O‘z SDT standartlarining turlari

2-bob. STANDARTLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

2.1 Standartlashtirish nazariyasi dastlabki asoslari

Kishilik jamiyatining zamonaviy rivojlanish bosqichi deyarli 7 milliardlik jamoaning tobora o'sib borayotgan ehtiyojlari munosabati bilan chiqarilayotgan va iste'mol qilinayotgan mahsulotlarning juda katta xillari bilan tavsiflanadi. Keyingi o'n yillikda xizmatlar nomenklaturasi va hajmi jiddiy oshdi. Barcha ishlab chiqariladigan mahsulot, jarayonlar, ko'rsatiladigan xizmatlar, o'z navbatida, standartlashtirish ob'ektlari bo'ladi. Bunda standartlashtirish ob'ektlarining juda ko'p xossalarga ega bo'lishi, ham ob'ekt ichida, ham tashqarisidagi bog'lanishlarning murakkabligini nazarda tutish kerak bo'ladi. Natijada murakkab standartlashtirish ob'ekti va/yoki standartlashtirish ob'ekti bo'ladi murakkab tizim paydo bo'ladi.

Shunday qilib, ob'ektlar va tizimlarning murakkabligi munosabati bilan standartlashtirish masalalari matematik modellash yordamida hal etiladi. Bu matematik bilimlarni qo'llanish bilan bog'liq murakkab va muhim bosqich bo'ladi.

Standartlashtirishning rivojlanishi ma'lumotlar va ko'nikmalarni toplash bilan bog'liq. Standartlashtirishning har bir rivojlanish bosqichida ilgari erishilgan yutuqlar jamlanadi. Keyingi yillarda standartlashtirish bilan bog'liq ishlar ko'لامи jiddiy oshdi: bunga mustaqillikni qo'lga kiritganlik, rejali xo'jalikdan bozor iqtisodiyotiga o'tish; O'zbekistonning Jaxon savdo tashkilotiga kirishga tayyorlanish sabab bo'ldi. Bu munosabat bilan standartlashtirish nazariyasi va metodologiyasida quyidagi yo'nalishlar alohida ahamiyat kasb etadi:

- standartlashtirish muammolarini hal etishda tizimli tahlil;
- standartlarning talablarini optimallashtirish metodlari;
- standartlarning talablarini optimallashtirishda bashorat qilish metodi;
- afzal sonlar va o'lchamlar;
- standartlashtirish asosida sifatni boshqarish;
- kvalimetriyaning nazariy asoslari;
- sifatni tekshirish statistik metodiklari;
- birxillashtirish va agregatlash;
- kompleks standartlashtirish
- oldindan standartlashtirish;
- tarmoqlararo standartlashtirish.

Quyida standartlashtirish nazariy asoslarining ba'zi tushunchalariga ta'riflar keltirilgan:

Matematik model' – Jismoniy (fizik) modelini qurish mumkin bo'limgan ob'ektni matematik apparat yordamida o'rganish (masalan, 1846-yilda kuzatilayotgan Uranning harakat traektoriyasi hisobiyidan chetlashdi. Fransuz olimi U.Levere *Matematik model* yordamida yangi planeta – Neptunning qaerda joylashganligini ko'rsatib, uning Uranga ta'sirini tushuntirdi. 1930-yilda Pluton planetasi ochildi). Standartlashtirishning murakkab bog'lanishlari uchun haqiqiy modelni qurish mumkin bo'shlmaydi – buni faqat *Matematik model* hal etishi mumkin.

Metod – Nazariy tadqiqot yoki amaliy faoliyat yo'llari, usullari majmui.

Metodika – Biror narsaga o‘qitish, o‘rgatish, biror narsani amalgga oshirish metodlari majmui.

Metodologiya – Alovida fanlarda qo‘llaniladigan metodlar majmui.

Modellash – Anglash, bilish ob’ektlarini ularning modellarida tadqiq qilish. Haqiqatda mavjud bo‘lgan tirik va notirik tizimlar (muhandislik konstruksiyalar va loyihalanadigan ob’ektlar) ning tafsilotlarini aniqlash, ularni maqbul qurish maqsadida ularning modellarini qurish va o‘rganish yo‘li bilan tadqiq qilish.

Model – ob’ektning tuzilishini va harakatini qayta tiklovchi, taqlid qiluvchi odatda “qo‘g‘irchoqsimon” kichik o‘lchamdagি qurilma. Masalan, globus – Yerning modeli, planetariya ekrani – yulduzli osmon.

Samolyot modeli – aerodinamik qurvurda o‘rnataladi.

Standartlashtirish ob’ekti – Standartlashtirilishi lozim bo‘lgan ob’ekt Izohlar

1 Ushbu standartda «standartlashtirish ob’ekti» tushunchasini keng ma’noda aks ettirish uchun «mahsulot, jarayon yoki xizmatlar» ifodasi qabul qilingan. Bunday ifoda bir xil darajada har qanday material, komponent, uskuna, jixoz, tizim, ularning mos keluvchanligi, bayonnomma, protsedura, funksiya, bularning faoliyat metodlariga ham taalluqlidir.

2 Standartlashtirish har qanday ob’ektning ma’lum jabhalari bilan cheklanishi mumkin. Masalan, poyabzalga nisbatan uning o‘lchamlari va mustahkamlik mezonlari alovida standartlashtirilishi mumkin.

Tizim – Bir-biri bilan munosabatda va bog‘lanishda bo‘lgan, ma’lum yahlitlikni, harakatda birlikni tashkil etuvchi elementlarning ma’lum tartibi yoki to‘plami.

Tizimli tahlil – Texnikaga oid murakkab muammolarning yechimini tayyorlash va asoslash uchun foydalaniladigan metodologik vositalar majmui.

Tizimli yondashish – Tizimli tahlilning keng ma’noda qo‘llaniladigan sinonimi.

Sistemotexnika – Murakkab tizimlarni (katta tizimlarni, katta masshtabdagi tizimlarni) loyihalash, yaratish, sinash, ekspluatatsiya qilish (foydalanish) masalalarini qamrab olgan ilmiy-texnikaviy fan.

Murakkab tizim – Tarkibli ob’ekt bo‘lib, uning qismlari ma’lum qonuniyat bo‘yicha birlashtirilib, yaxlitlangan yoki topshiriqdagi munosabatlar bilan o‘zaro bog‘langan tizimlar.

Nazariya – Fanni yoki fanning biror bo‘limini hosil qiluvchi umumlashtirilgan qoidalar majmui.

2.2 Standartlashtirish muammolarini hal qilishda tizimli tahlil

Tizimli taxlil uch guruhi ishlarga bo‘linadi:

1) umumiy prinsiplar aniqlanadi, texnik xarakterdagи murakkab masalalar bo‘yicha asoslangan yechimlar tayyorlanadi;

2) mavjud bo‘lgan yoki yaratiladigan tizimlar tahlil qilinadi, tahlil natijalari bo‘yicha metodik, me’yoriy va texnik hujjatlar majmui ishlab chiqiladi;

3) murakkab komplekslar tahlil qilinadi va optimallashtiriladi, masalan, standartlashtirishni, mahsulotning texnik darajasi va sifatini istiqbolli rejalashtirishda standarlarning talablarini optimallashtirish uchun bajariladigan tahlil.

1992-yilda, jumladan, “O‘zbekiston standartlashtirish davlat tizimining metodologik asoslarini tadqiq qilish va yaratish” mavzusida bajariladigan ilmiytadqiqot ishlarining natijalari bo‘yicha ishlarning dastlabki ikki guruhi doirasida O‘z SDT ni shakllantirish boshlandi. Ishlarning uchinchi guruhi standartlashtirish muayyan ob’ektlarining parametrlarini optimallashtirish jarayonlariga taalluqlidir.

Tizimli tahlil standartlashtiriladigan o‘zaro bog‘liq ob’ektlar to‘plamidan iborat bo‘lgan (konglomerat ob’ektlar bundan mustasno) va maqsad, vazifa va harakat yo‘nalishlarini oldindan aniqlashni talab etuvchi tizimlarni tahlil qilish uchun qo‘llaniladi.

Tizimli tahlilning asosiy tamoyillari quydagilardan iborat:

- tizimning maqsadlarini aniqlashga yo‘naltirilganlik;
- ham tizim ichidagi, ham tizim bilan tashqi muhit o‘rtasidagi mavjud o‘zaro barcha bog‘lanishlarni aniqlash va tadqiq etish, shuningdek umuman tizimga ta’sirini hisobga olgan holda xususiy yechimlarni tanlash;
- samaradorlikni va xarajatlarni qiyoslash asosida eng maqbul yechimlarni topish;
- tizimlarda kechadigan jarayonlarning dinamik xossalari, ularning ishlashi va rivojlanishini o‘rganish;
- tasodifiy ta’sir etuvchi omillarni hisobga olish.

Tizimli tahlil quyidagi standart elementlardan iborat: qo‘ylgan maqsadlar va ularga erishish yo‘llari, talab etilgan resurslarni va ularning taqsimlanishi, modeli va mezonlarini aniqlash.

Tizimli tahlilni biror jarayon tarzida ko‘rish mumkin. Bunday jarayonni bajarish natijasida ketma-ket yaqinlashish yo‘li bilan yaratuvchi oldida turgan masala hal etiladi. Tahlil bir nechta bosqichda o‘tkaziladi:

- pirovard maqsadlarni va yechimini talab etadigan masalalar doirasini aniqlash, tizim ishlaydigan sharoitlarni tahlil qilish, shuningdek tizimning ishlash sharoitlariga qo‘yiladigan cheklashlarni aniqlashni o‘z ichiga olgan masalani qo‘yish;
- muammoni yechish, tahlil qilinadigan tizim (muammo) tuzilmasini o‘rganish, bog‘lanishlarni aniqlash, masalaning yechimini ta’minlaydigan turli dasturlarni ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni aniqlash, tahlil qilish va umumlashtirish;
- tizimning modelini tuzish, identifikatlash (o‘xshatish), samaradorlikni aniqlash mezonlarini tanlash va bu mezonlardan tanlangan yechim oqibatlarini oldindan aytish uchun foydalanish, yechimning turli variantlarini ularning oqibatlari nuqtai nazardan taqqoslash;
- standart loyihasini yaratish bo‘yicha tavsiyanomalarini ishlab chiqish;
- qabul qilingan yechimlarni tasdiqlash (eksperimental tekshirish);
- qabul qilingan yechimni eksperimental tekshirish asosida masalaning maqbul yechimini uzil-kesil tanlash;
- qabul qilingan yechimni amalga oshirish (standartni tasdiqlash).

2.3 Standartlashtirish bo‘yicha va yaqin sohalarda ilmiy-tadqiqot ishlari

O‘zbekistonning mustaqilligini e’lon qilishgacha standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida ixtisoslashtirilgan ilmiy tashkilot bo‘lmasligi. 1992-yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish to‘g‘risida» qarori bilan O‘zdavstandartning «O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va mahsulot sifatini boshqarish sohasida tadqiqotlar va mutaxassislar tayyorlash instituti (O‘zTMTI)» tashkil etildi. Institutga tadqiqotlar olib borish va ularning natijalari bo‘yicha O‘z SDT, O‘z O‘DT, O‘z SMT ning me’yoriy asoslarini yaratish vazifasi yuklatildi.

Tadqiqotlar 1992 – yildan boshlab Davlat ilmiy-texnikaviy dasturi (DITD) ga kiritilgan.

«O‘zbekiston Respublikasi standartlashtirish davlat tizimining metodologik asoslarini tadqiq qilish va yaratish» mavzusidagi tadqiqotlar ob’ekti O‘zbekistonda, MDH mamlakatlarida, sobiq SSSR da, xalqaro va hududiy standartlashtirish nazariyasi va amaliyotini o‘rganish asosida O‘z SDT ni yaratish ishlaridan iborat bo‘ladi.

Tadqiqotlar maqsadi bozor munosabatlari sharoitlarida, MDH ga kirish sharoitlarida yangilangan standartlashtirish tizimini yaratish, aholining hayoti, sog‘ligi va mulki, atrof muhit uchun xavfsizlik masalalarida iste’molchilar va davlat manfaatlarining saqlanishini ta’minlash, mahsulotning sifatini va raqobatbardoshligini oshirishga ko‘maklashishdan iborat.

Mustaqil davlatning tashkil etilishi, siyosiy va iqtisodiy sohalarda tub o‘zgarishlar bilan tavsiflanadigan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi standartlashtirishga yangicha qarash va munosabatda bo‘lish, uning nazariy va amaliy jahbalarini tubdan rivojlantirish va takomillashtirish zarurligini taqoza etadi. Ayni vaqtda, standartlashtirish o‘zining mohiyatiga ko‘ra MDH mamlakatlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning saqlanishi va mustahkamlanishini ta’minlash imkoniga ega. Yangilanadigan standartlashtirish tizimining asosiy maqsadlaridan kelib chiqqan holda yangi iqtisodiy sharoitlarda standartlashtirishning prinsipial asoslarini rivojlantirish yo‘llari aniqlandi. Rivojlantirishning asosiy yo‘llari:

- standartlashtirishning umumiy asoslarini saqlash;
- standartlashtirish amaliyotida davlatlararo tajribadan foydalanishni kengaytirish;
- davlatning xalqaro va hududiy standartlashtirishda ishtirokini faollashtirish;
- standartlardagi talablarni majburiy va tavsiya etiladigan xillarga ajratish;
- korxonalar va tashkilotlarga xarid qilinadigan mahsulot va xizmatlarga korxona standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash huquqini berish;
- standartlashtirish bo‘yicha davlatlararo qo‘mitalar tomonidan standartlarni ishlab chiqish;
- sifat tizimlari bo‘yicha ISO xalqaro standartlar asosida standartlashtirishning sifatni boshqarishga va mahsulot nomenklaturasini boshqarishga ta’sirini kuchaytirish.

O‘z SDT iqtisodiyotni boshqarish yagona tuzilmasiga kiritilgan ochiq tizimdan iborat bo‘lishi kerak. Iqtisodiyotni boshqarish yagona tuzilmasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish to‘g‘risida» Qarorida belgilangan standartlashtirishning asosiy tamoyillariga asoslangan: Standartlashtirish tizimi «Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida kelishilgan siyosatni o‘tkazish to‘g‘risida Bitim» ga asosan (13 mart 1992 y. O‘z SDT) quyidagi asosiy nizomlar asosida rivojlanishi lozim:

- 1) standartlashtirishning huquqiy asoslarini kuchaytirish, buning uchun standartlarning texnik me’yorlari va texnik shartlari mos qonunlarga tayanishi lozim. Bunday maqsadlarda O‘z SDT ning ishslash huquqiy asoslarinii, standartlar va o‘lchashlar vositalari ustidan davlat nazoratini, mahsulot, atrof muhit muhofazasining xavfsizligini ta’minlashning huquqiy asoslarini oliv qonunlar asosida o‘rnatish zarur;
- 2) mamlakatimiz me’yoriy hujjatlarining talablarini xalqaro me’yoriy hujjatlarining talablari bilan uyg‘unlashtirish va ularni qo‘llanish yo‘li bilan standartlashtirish sohasida xalqaro tajribalardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish;
- 3) me’yoriy hujjatlardagi talablarni majburiy va tavsiya etiladiganlarga ajratish. Bu hol iste’molchini yuqori darajada qoniqtiradigan, shu jumladan jahon bozori talablarini hisobga olgan holda mahsulot yaratish uchun optimal texnik yechimlarni tanlashda yaratuvchilar va tayyorlovchilarning ijodiy tashabbusini kengaytirishga sharoitlar yaratadi;
- 4) standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar tomonidan me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishga o‘tish;
- 5) xaridga chiqariladigan mahsulotga korxona standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash.

1992-yilda O‘zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonuni loyihasining birinchi tahriri, foydalanuvchilarni me’yoriy hujjatlar bilan ta’minlash tartibini belgilaydigan, turli darajalardagi me’yoriy hujjatlar loyihamalarining olti xili ishlab chiqildi: me’yoriy hujjatlarni tekshirish, qayta ko‘rib chiqish, o‘zgartirish va bekor qilish; xalqaro standartlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanish; ishlab chiqarish-texnik maqsadlarga mo‘ljallangan mahsulotni ishlab chiqarishni tashkillashtirish va b.

1992 – yil mavzusi bo‘yicha ishlarni bajarish standartlashtirishning tashkiliy-metodik asosini yaratishga, standartlashtirish sohasida yagona texnik siyosatni aniqlashga imkon berdi.

«O‘zbekiston Respublikasining sertifikatlashtirish milliy tizimini tadqiq qilish va ishlab chiqish» mavzusida ilmiy-tadqiqot ishlari bajarildi.

Tadqiqot ob’ekti sertifikatlashtirishning milliy, xalqaro va hududiy tizimlarining asosiy nizomlari va faoliyat tamoyillaridan iborat bo‘lgan.

Ishning maqsadi – sertifikatlashtirish milliy tizimining me’yoriy asoslarini yaratishdan iborat bo‘lgan. Me’yoriy asoslar tizimning muvaffaqiyatli ishlashi va uni xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlarning sertifikatlashtirish bo‘yicha milliy tashkilotlari tomonidan tan olinishi uchun zarur va yetarli bo‘lgan.

Birinchi navbatda mahsulot (jarayonlar, xizmatlar) ni majburiy sertifikatlashtirish uchun huquqiy asos shakillantirilishi lozim. Bunday mahsulotlar

(jarayonlar, xizmatlar) ga standartlarda fuqarolarning hayoti, sog‘ligi va mulki uchun xavfsizlikni, atrof muhit muhofazasini, o‘zaro almashinuvchanlik va mos keluvchanlikni ta’minlash bo‘yicha talablar o‘rnatilgan bo‘lishi lozim.

Sertifikatlashtirish tizimini yaratish bo‘yicha ishlarning boshqa yo‘nalishi tizimning asosini tashkil etuvchi asos bo‘luvchi me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishdan iborat bo‘ladi. 1992-yilda quyidagilarni o‘rnatuvchi oltita asos bo‘luvchi me’yoriy hujjat tasdiqlandi: sinash laboratoriyalari (markazlari) sertifikatlashtirish va akkreditlash milliy tizimining asosiy nizomlari; muvofiqlikning milliy belgisi o‘lchamlari, shakli va texnik talablar; sertifikatlashtirishni tayyorlash va o‘tkazish, muvofiqlik sertifikatlarini berish tartibi; import qilinadigan mahsulotni majburiy sertifikatlashtirish asosiy nizomlari.

«O‘zbekiston Respublikasi o‘lchashlar birlilagini ta’minlash davlat tizimini tadqiq qilish va ishlab chiqish» mavzusidagi tadqiqot ob‘ekti xorijiy mamlakatlarda va O‘zbekiston Respublikasida metrologik ta’minlashning ahvolini qiyosiy tahlil qilish, o‘lchashlar birliligining ilmiy asoslangan konsepsiyasini ishlab chiqish, metrologiya va metrologik ta’minlash sohasida ilmiy tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat bo‘ladi.

Tadqiqot maqsadi – o‘lchashlar birliligi davlat tizimini yaratishdan iborat. Bunday tizim mahsulotning raqobatbardoshligini ta’minlashda, sog‘liqni saqlashda, atrof muhit muhofazasida, ilmiy-tadqiqot, tijorat va O‘zbekiston Respublikasining boshqa faoliyatlarida o‘lchashlarning ishonchliligi (aniqligi) ga erishishda zamonaviy xalqaro talablarga javob beradigan bo‘lishi kerak.

Tadqiqotlarni bajarish, AQSh va qator Yevropa mamlakatlarida metrologik ta’minot ahvolini o‘rganish borasida O‘zbekistonda o‘lchashlar birlilagini ta’minlash zamonaviy darajasi qiyosiy tahlil qilindi. O‘z SDT ni takomillashtirish asosiy yo‘nalishlari, iqtisodiyotni va faoliyatning ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘limgan sohalarda metrologiya va metrologik ta’minotning konseptual asoslari aniqlandi. Tadqiqotlar natijalari asosida O‘zbekistonning asos bo‘luvchi davlat standartlari ishlab chiqildi va 1 yanvar 1993-y. dan joriy etildi.

Tadqiqot natijalarining samaradorligi iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o‘tishini ta’minlovchi O‘z SDT asos bo‘luvchi standartlarining joriy etilishiga asoslangan, shuningdek ijtimoiy samara bilan aniqlanadi.

1992-2005-yillar davomida DITD bo‘yicha: konstruktorlik hujjatlari tizimi (O‘z KHT), texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotni tasniflash va kodlash yagona tizimi (O‘z TIIA TKYaT), mehnat xavfsizligi standartlari tizimi (O‘z MXST) mahsulotni yaratish va ishlab chiqarishni tashkil qilish tizimi (O‘z MYaT), akkreditlash tizimi (O‘z AT), mahsulotni sinash tizimi (O‘z MST), sifat tizimi (O‘z STi), xizmatlar tizimi (O‘z XT) shakllantirildi.

2006-2008 –yillarga DITD ga quyidagi tadqiqotlar kiritilgan:

– O‘zbekiston Respublikasi texnik tartiblashtirish tizimida davlat standartlashtirish tizimini isloh qilish yo‘llarini tadqiq etish.

– O‘lchashlar va sinashlar milliy tizimlarining huquqiy, me’yoriy va metodik asoslarini rivojlantirish va takomillashtirish.

– Muvofiqlikni baholash sohasida xalqaro yo‘riqnomalar va amaldagi bitimlar asosida O‘zbekiston Respublikasi mahsulotini akkreditlash va muvofiqligini

tasdiqlash milliy tizimlarini rivojlantirish va tan olinishi darajasini oshirish asosiy yo‘nalishlarini tadqiq etish.

2.4 Standartlashtirish ob’ektlarining parametrlarini optimallashtirish (SOP)

Standartlarning talablarini optimallashtirish masalasi, ko‘pincha standartlashtirish ob’ektlarini optimallashtirish bilan bog‘lanadi va uni amalga oshirish uchun standartlashtirish ob’ektlarining parametrlarini (SOP) optimallashtirish metodlari qo‘llaniladi. Optimallashtirishning xalq xo‘jaligi uchun muhimligi sababli uning metodlari alohida tizimga – standartlashtirish ob’ektlarining parametrlarini optimallashtirish tizimi, (SOPOT) ga aylantirildi.

Asosiy tushunchalar:

Optimallashtirish – Barcha mumkin bo‘lgan variantlarni qiyoslash yo‘li bilan mumkin bo‘lgan to‘plamdan eng yaxshi, maqbul (optimal) variantni tanlash.

Parametr – Jarayon, hodisa, tizim, texnik qurilmaning biror xossasi (massa, ishqalanish koeffisienti, issiqlik sig‘im, elektr qarshilik, induktivlik, sig‘im) ni tavsiflovchi kattalik.

Standartlashtirish ob’ektlarining parametrlarini optimallashtirish (SOP) – Standartlashtirish ob’ektining ushbu sharoitlarda mumkin bo‘lgan eng yuqori samaradorligini ta’minlaydigan parametrlar qiymatini belgilash.

1. SOPO da standartlashtirishning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy samaradorliklari bilan moddiy va mehnat sarflari va tabiiy boyliklarni sarflash o‘rtasidagi maqbul (optimal) nisbat aniqlanadi, shuningdek ilmiy-texnikaviy va ishlab chiqarish imkoniyatlari mamlakat xalq xo‘jaligi va aholining ehtiyojlari bilan muvofiqlashtiriladi.

2. Muayyan sharoitlarga bog‘liq holda eng yuqori samaradorlik quyidagilarni ifodalaydi:

- belgilangan sarflardan olingan eng yuqori samara (natijani) yoki
- eng kam xarajatlarda topshiriqdagi samaraga erishishni yoki
- samaradorlikning xarajatlarga nisbatining eng yuqori bo‘lishini, ya’ni xarajatlar birligiga to‘g‘ri keladigan eng yuqori samarani anglatadi.

3. Samaradorlik (natija) tushunchasi ostida ma’lum iqtisodiy, texnik, ijtimoiy maqsadlarga erishish tushuniladi.

4. Xarajatlarga moddiy, mehnat va tabiiy resurslar sarfi, shuningdek qo‘sishimcha va salbiy omillar tufayli ko‘riladigan yo‘qotishlar kiradi.

5. SOPO uchun:

- ob’ektning parametrlarini;
- ob’ektni ishlab chiqarish va ishlatalishdan ko‘riladigan samarani;
- ob’ektni ishlab chiqish, ishlab chiqarish va ishlatalish (is’temol qilish) xarajatlarini aniqlash zarur bo‘ladi.

6. Amalda samaradorlikni va xarajatlarni baholashning 3 shakli qo‘llaniladi:

- texnik shakli – faqat texnik ko‘rsatkichlar (FIK, quvvat va h.k.) qo‘llaniladi, xarajatlar esa bevosita qaralmaydi, chunki ular o‘zgarmas bo‘lib qoladi;

– baho, narh shakli – pul birliklari qo‘llaniladi, lekin texnik ko‘rsatkichlarni qo‘llanish ham ruxsat etiladi, masalan, samaradorlik texnik yoki pul birliklarida, xarajatlar esa – pul birliklarida o‘lchanadi;

– foydalilik shakli – samarani yoki xarajatlarni o‘lchashda shartli birliklar (ballar, qiymatdorlik koeffisientlari, foydalilik shkalalari) qo‘llaniladi.

7. SOPO uchun boshlang‘ich malumotlar sifatida optimallashtirishning matematik modeliga kirgan yoki uni tashkil etuvchi 5 guruh bog‘lanish xizmat qiladi (GOST 18.101-82).

8. SOPO uchun boshlang‘ich ma’lumot sifatida *vektor* va *skalyar* funksiyalar kirdi:

Vektor (lat. tashuvchi, olib yuruvchi) – geometrik ma’noda – yo‘naltirilgan kesma, ya’ni A boshlanish (vektor qo‘yilgan nuqta) va V oxir ko‘rsatilgan kesma bo‘lib, \overrightarrow{A} , \overrightarrow{B} yoki \overrightarrow{AB} (ushbu vektorning ta’sir chizig‘i) bilan belgilanadi. Vektorning ta’sir chizig‘i, masalan, son qiymatlarini va yo‘nalganlikni (harakatdagi moddiy nuqtaning ko‘chishi, tezligi va tezlanishi, nuqtaga ta’sir etayotgan kuch va h.k. ni) anglatadi.

Skalyar (lat. pog‘ona) – Har bir qiymati bir (haqiqiy) son bilan ifodalanishi mumkin bo‘lgan kattalik (masalan, uzunlik, maydon, vaqt, massa, zichlik, temperatura va b.). Vektor hisoblashda Skalyar Vektorga qarama-qarshi qo‘yiladi.

Funksiya – Bir o‘zgaruvchi kattaliklarning boshqalariga bog‘liqligini ifodalovchi asosiy matematik tushunchalarning biri. Agar x va u kattaliklar shunday o‘zaro bog‘langanki, x ning har bir qiymatiga u ning ma’lum qiymati mos keladigan bo‘lsa, bu holda u argument x ning funksiyasi ($y=f(x)$ yoki $y=F(x)$) deb ataladi.

9. SOPO uchun kirish ma’lumotlari beshta vektor va skalyar funksiyalardan iborat:

1) Kutilayotgan samara $\bar{\Theta}=(E_1, \dots, E_i)$ ning optimallashtiriladigan parametrlar P_i ($i = 1, 2, \dots, u$) va t_v amalga kiritish vaqtini, T_d standart (me’yoriy hujjat) ning amal qilinish davri, t joriy vaqtga bog‘liqligi:

$$E_j = f_{\vartheta_j}(P_1, \dots, P_u, t_v, T_d, t); \quad j = 1, 2, \dots, a.$$

2) Standartlashtirish ob’ektini tadqiq qilish, ishlab chiqish, ishlab chiqarish va foydalanish (iste’mol qilish) ga xarajatlar $\bar{\Sigma}=(\Sigma_1, \Sigma_2, \dots, \Sigma_d)$ ning ushbu parametrлarning o‘ziga bog‘liqligi:

$$\Sigma_k = f_{\vartheta_k}(P_1, \dots, P_u, t_v, T_d, t); \quad k = 1, 2, \dots, b.$$

3) Standartlashtirish ob’ektini ishlab chiqarish va qo‘llanish maqsadi $\bar{Z} = (Z_1, \dots, Z_c)$ ning samaradorlikka, xarajatlarga va vaqtga bog‘liqligi:

$$Z_l = f_{\vartheta_l}(E_1, \dots, E_a; Z_1, \dots, Z_v); \quad l = 1, 2, \dots, s.$$

4) Ilmiy-texnikaviy rivojlanishning ma’lum darajasida ilmiy-texnikaviy imkoniyatlar (cheklanishlar) ni tavsiflovchi standartlashtirish ob’ektining $\bar{E}=(E_1, \dots, E_d)$ parametrlari o‘rtasidagi bog‘lanishlar:

$$E_m = f_{E_m}(P_1, \dots, P_u, t); \quad m = 1, 2, \dots, d.$$

5) Ishlab chiqarish imkoniyatlarini, xom ashyo, materiallar, butlovchi elementlar, mutaxassislar, moliya mablag‘lari bilan ta’minlanganlikni, xavfsizlik va

atrof muhit muhofazasi talablarini tavsiflovchi $N=(N_1, \dots, N_l)$ cheklanishlar quyidagi tengsizlik bog'lanishlar bilan ifodalanadi:

$$H_n \leq f_{H_n}(P_1, \dots, P_U, t); \quad n=1, 2, \dots, e.$$

Bunday bog'lanishlarga asosan *maqsadli funksiya* quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$S = f_s(E_1, \dots, E_a; Z_1, \dots, Z_v; t_v, T_d, t)$$

Qolgan boshqa funksiyalar cheklashlar bo'ladi.

Misol:

Sig'imi 10 m^3 silindrik rezervuarning parametrlari (r radiusi va l uzunligi) ni ma'lum qalinlikdagi materialni eng kam sarflagan holda aniqlash lozim.

Ushbu holda S yuza maydoni quyidagi maqsadli funksiya bilan aniqlanadi:

$$S = 2\pi r^2 + 2\pi r l.$$

Sisternaning V sig'imi cheklovchi funksiya bo'ladi:

$$V = \pi r^2 l, \quad V = 10 \text{ m}^3.$$

Hisoblash jarayonida parametrlarning optimal qiymatlarini topamiz:

$$r = 1,17 \text{ m}, \quad l = 2,33 \text{ m.},$$

ya'ni rezervuar bu o'lchamlarda tayyorlanganda material eng kam sarflanadi.

2.5 Standartlashtirish ob'ektlarining parametrlarini optimallashtirishda prognoz (bashorat) metodlari

1. Asosiy atamalar va ta'riflar

Prognoz – Maxsus ilmiy tadqiqot asosida kelajak to'g'risida ehtimolli fikr yuritish, ya'ni bashorat qilish.

Ilmiy-texnikaviy prognoz – Fan va texnikaning rivojlanishi mumkin bo'lgan maqsadlari va yo'llarini, ilmiy-texnikaviy rivojlanishining kutiladigan natijalarini, zarur boyliklarni oldindan aytish tizimi.

Bashorat qilish – prognozni ishlab chiqish – biror hodisaning rivojlanish muayyan istiqbollarini maxsus ilmiy tadqiq qilish.

Prognostika – Prognozlarni ishlab chiqish qonunlari va usullari to'g'risidagi fan.

2. SOP (standartlashtirish ob'ektlarining parametrlari) ni optimallashtirishda bashorat qilish qabul qilinadigan yechimlarni optimallashtirish maqsadida kelajak vaziyatni aniqlash uchun amalga oshiriladi.

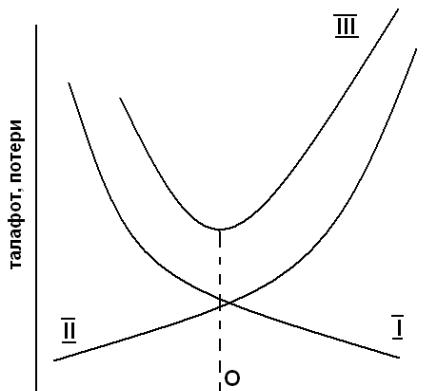
Bashorat qilish – vektor va skalyar funksiyalarni o'zaro ta'sirda tadqiq qilishdan iborat bo'lgan omillar to'plami bilan bog'liq murakkab ilmiy-texnikaviy muammodir.

3. «Aniqlik» va «prognozlashtirish davri» tushunchalari qo'llaniladi.

Prognozlashtirish aniqligi – parametrlarni bashorat qilish aniqliliginini (bexatolilagini) tavsiflaydi.

Prognozlashtirish davri – prognozning qanday vaqt oralig'i uchun ishlab chiqilishini ifodalaydi.

4. Bashorat natijalar bo'yicha parametrlarning o'rnatilgan qiymatlari bashorat metodlarining mukammal emasligi, murakkabligi sababli va noaniqliklarning mavjudligi oqibatida mutlaq optimal qiymatlardan farqlanadi.



prognozlashtirish aniqlash

Parametrlar qiymatlarining optimal qiymatlardan farqlanishi sababli talafot kamaya boradi (I egri chiziq).

Aniqlik oshishi bilan prognozlash xarajatlari oshib boradi (II egri chiziq).

Prognozlashga umumiylar xarajatlar va xatolik sababli talafotlar (III egri chiziq).

O nuqta – eng kam xarajatlar. Bu nuqtaga mos prognozlash aniqligi optimal bo'ladi.

5. Prognozlashtirish eng kam zarur davri T_{min} yillarda quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$T_{min} = T_p + T_k,$$

bunda T_p – me'yoriy hujjatni ishlab chiqish va joriy etish vaqt;

T_k – optimal parametrlarni joriy qilish vaqtidan amal qilish tugallangan vaqtgacha o'tgan davr, yil.

Agar shartli ravishda $T_k = T_d/2$ deb qabul qilsak, bunda $T_d = 5$ yil hujjatning amalda bo'lish vaqt, $T_p = 2$

$$T_{min} = 4,5 \text{ yil yoki } 4 - 5 \text{ yil bo'ladi.}$$

6. Prognozlashtirish davrini oshirish doim ma'qul bo'ladi, lekin bu prognoz aniqligining kamayishiga sabab bo'ladi.

7. Standartlashtirish ob'ektining parametrlarini optimallashtirish uchun umumiylar holda quyidagi boshlang'ich ma'lumotlarni prognozlashtirish zarur bo'ladi: ilmiy-texnikaviy imkoniyatlar samaradorligi, xarajatlari, cheklashlari, ishlab chiqarish, moliya va mutaxassislarga oid imkoniyatlarga tengsizlik ko'rinishidagi cheklashlar.

Tengsizlik – sonlar yoki qiymatlardan qaysi biri boshqalariga nisbatan katta ekanligini ko'rsatuvchi munosabat: $1 < 2, 2 > 1, a < b < c$.

8. SOP ni optimallashtirish uchun boshlang'ich ma'lumotlarni va parametrlarning o'zini prognozlashtirish quyidagi metodlarning birida bajariladi:

- maketlarni va eksperimental namunalarni tayyorlash va sinash, shuningdek jismoniy modellashtirish (ayniqsa, texnik imkoniyatlarni prognozlashtirishda);
- matematik modellarni tuzish;
- statistika bo'yicha empirik bog'lanishlarni, tarix boshi va kelajakka ekstrapolyatsiya tuzish;
- evristik metod bilan prognozlashtiriladi.

2.6 Afzal sonlar va o‘lchamlar

Afzal sonlarning parametrik qatorlarini tuzish va tanlash arifmetik va geometrik progressiyalarga asoslangan.

Parametrik qatorlarni ishlab chiqish va foydalanish, eng avval, standartlashtiriladigan kattaliklar va buyumlarning tavsiflari tizimida yagona qonuniyatni o‘rnatishni talab qiladi. Bunday kattaliklar va tavsiflar qatoriga o‘lchamlar, quvvat, aylanish chastotasi, ish unumi, yuk ko‘tarish kuchi, kuch, bosim, tezlik kabi parametrler va h.k. kiradi. Bunday tavsiflarni belgilashda o‘zaro bog‘langan, standartlarda reglamentlangan sonlarning qatorlari qo‘llaniladi.

Afzal sonlar tizimi parametrik standartlashtirishni rivojlantirishda asos bo‘ladi. Buning ma’nosи shundaki, parametrler va o‘lchamlarning faqat ma’lum matematik qonuniyatga bo‘ysunadigan qiymatlari tanlanadi. Bu mahsulotning o‘lchamlari va parametrlerini nafaqat bir sanoat tarmog‘ida, balki xalq xo‘jaligining barcha sohalarida, ayniqsa xalqaro savdo darajasida ham keng ko‘lamda birxillashtirishga imkon beradi.

Parametrik qatorlarga quyidagi talablar qo‘yiladi:

- ishlab chiqarish, foydalanish va ta’mirlash ehtiyojlarini qondiradigan maqsadga mos tabaqlashtirish (gradatsiyalashtirish) tizimidan iborat bo‘lishi lozim;
- ham kichik, ham katta qiymatlar tomonidan cheksiz bo‘lishi lozim (kattaliklarning cheksiz kattalashishi yoki kichiklashishi);
- oddiy, qulay va oson eslab qolinadigan bo‘lishi lozim.

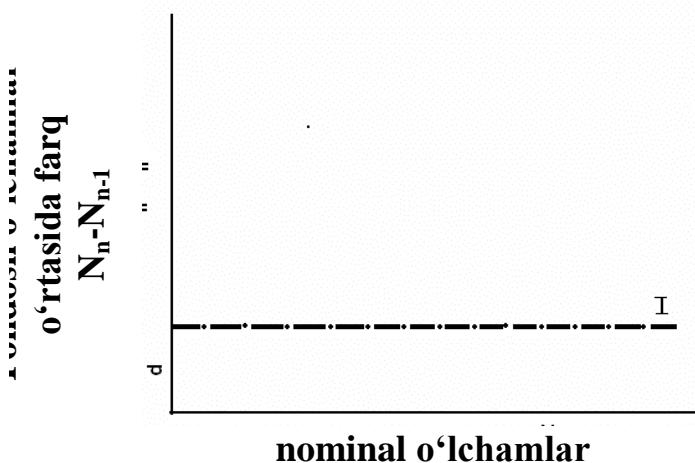
Sanoat mahsulotini ishlab chiqarishda va muhandislik inshoatlarini yaratishda o‘lchamlarning eng maqbul qatorlarini qo‘llanish qadim zamonlardan ma’lum.

Arifmetik progressiya. Bu sonlarning ketma-ket qatori bo‘lib, bunda qo‘shni ikkita had qiymatlarining farqi (oraliq) qatorning butun diapazonida o‘zgarishsiz qoladi:

$$N_n - N_{n-1} = d = \text{const}, \quad 2-4-6-8-10, \text{ ya’ni } d=2,$$

bunda N_n va N_{n-1} – qatorda yonma-yon turgan hadlarning qiymatlari;

d - qatordagi yonma-yon turgan hadlar qiymatlari o‘rtasidagi farq (oraliq).



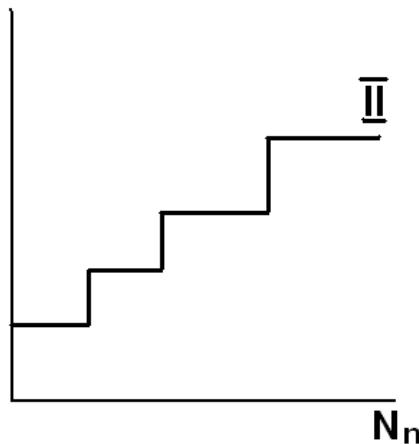
Arifmetik progressiyaning asosiy kamchiligi shundaki, kattaliklarning kichik zonasida siyraklik va katta qiymatlar zonasida esa zichlik bo‘ladi (katta xil o‘lchamlari soni kichik xil o‘lchamlari soniga nisbatan ko‘p bo‘ladi).

Misol: 2-4-6-8-10; 200-202-204-206-208.

Arifmetik progressiya bo‘yicha tuzilgan qatorlar kamdan-kam hollarda qo‘llaniladi. Ko‘pincha, *pog‘onali-arifmetik* qatorlar qo‘llaniladi. Bunday qatorlarda qiymatlar farqi butun qator uchun emas, balki uning bir qismi uchun o‘zgarmas bo‘ladi.

Kichik o‘lchamlar xili uchun qiymatlar oralig‘i kichik, katta o‘lchamlar xili uchun esa katta tanlanadi.

misol: $\underbrace{2-4-6-8}_{2}-\underbrace{12-16-20}_{4}-\underbrace{26-32-38}_{6}$



Pog‘onali-arifmetik qator asosida GOST 8724-81 «1-600 mm li diametrler uchun metrik rezba. Diametrlar va qadamlar», GOST 9563-60 «Tishli g‘ildirak. Modullar» tuzilgan.

Geometrik progressiya – sonlar qatori bo‘lib, bunda navbatdagi har bir son o‘zidan oldingi sonni progressiya mahraji deb ataluvchi bir sonning o‘ziga ko‘paytirish yo‘li bilan olinadi.

1877-1879- yillarda fransuz muhandisi Sharl Renar havo sharlari foydalaniqidigan arqonlarning o‘lchamlarini o‘rnatishda geometrik progressiyani qo‘llangan. Renar $\varphi=\sqrt[5]{10}$ mahrajli qator tuzgan. Shartli ravishda R5 deb belgilangan Renar tuzgan qator asosida R10, R20, R40 qatorlari tuzilgan, bular Renar qatorlari deb ataladi. 1805-y. da geometrik progressiya Fransiyada bosmaxona shriftlari harflarining o‘lchamlarini belgilashda qo‘llanilgan.

Keyinchalik, qo‘sishma qatorlar deb atalgan R80 va R160 Renar qatorlari tuzilgan:

R5	$\varphi=1,6$:	1-1,6-2,5-4-6,3-10
R10	$\varphi=1,25$:	1-1,25-1,60-2-2,5-3,15-4,00-4,50-5,00-6,3-8-10
R20	$\varphi=1,12$:	1-1,12-1,25-1,40-1,6-1,8-2-2,24-2,5-2,8-3,15
R40	$\varphi=1,06$:	1-1,06-1,12-1,18-1,25-1,32- ... -2,8-3-3,15
R80	$\varphi=1,03$:	1-1,03- ... -3,15
R160	$\varphi=1,015$:	1-1,015- ... -3,15

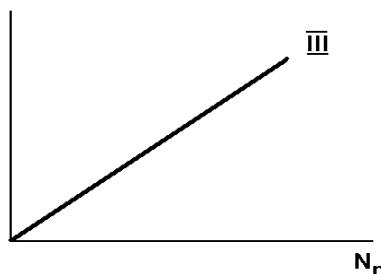
Renarning keltirilgan geometrik progressiya qatorlarida R10 dan boshlab 3,15 o‘lcham uchraydi, bu son taxminan $\pi=3,14$ ga yaqin. Binobarin, diametri afzal son

bo‘lgan aylana uzunligi va doira maydoni ham afzal sonlar bo‘ladi. R40 qator asinxron dvigatellarning aylanish chastotalari bo‘lmish 375, 750, 1500, 3000 afzal raqamlarni o‘z ichiga oladi. Bu raqamlar xalqaro standartlarda belgilangan.

Qatorni shartli belgilashda qo‘llanilgan son (R5, R10, R20 va h.k.) 10 dan chiqariladigan ildiz darajasidan iborat bo‘lib, ayni vaqtida qator ichidagi hadlar sonini ko‘rsatadi:

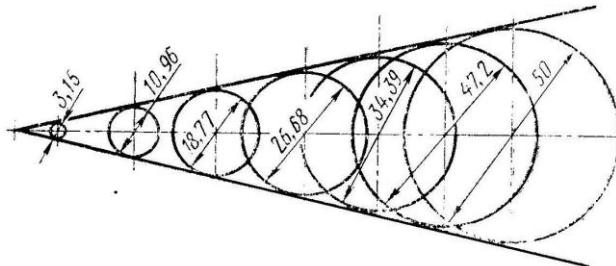
Qatorning shartli belgisi	Progressiya mahraji	Qator ichidagi hadlar soni
R5	$\sqrt[5]{10} = 1,6$	5
R10	$\sqrt[10]{10} = 1,25$	10
R20	$\sqrt[20]{10} = 1,12$	20
R40	$\sqrt[40]{10} = 1,06$	40
R80	$\sqrt[80]{10} = 1,03$	80
R160	$\sqrt[160]{10} = 1,015$	160

Geometrik progressiyani qo‘llanish ancha qulay va maqbul bo‘ladi, chunki bunda qatorning har qanday yondosh sonlari o‘rtasidagi nisbiy farq bir xil bo‘ladi. Bunday muhim xususiyatni shunday tushuntirish mumkinki, geometrik progressiya shunday sonlar qatoridan tuzilganki, bunda ikkita yondosh hadlar nisbati qator uchun doim o‘zgarmas bo‘ladi va progressiyaning mahrajiga teng, bu esa qatorning ravonligini ta’minlaydi.

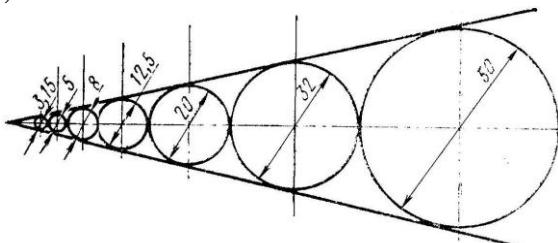


Geometrik progressiyadan foydalanishning afzalligini quyidagi misolda ko‘rsatish mumkin. Faraz qilamiz, kattaliklarning 3,15 dan 50 mm gacha oralig‘ida yettita haddan tuzilgan yumaloq prokat diametrlarining qatorini belgilash zarur, bunda diametrлarning qiymatlari ravon oshib borishi lozim.

Arifmetik progressiya bo‘yicha tuzilgan qator: $a; a+x; a+2x; a+3x; a+4x; a+5x; a+6x$. $a=3,15$ va $a+6x=50$; $x=7,81$. Natijada prokat diametri 3,15; 10,96; 18,77; 26,58; 34,39; 42,20; 50 mm bo‘lgan qatorni hosil qilamiz.

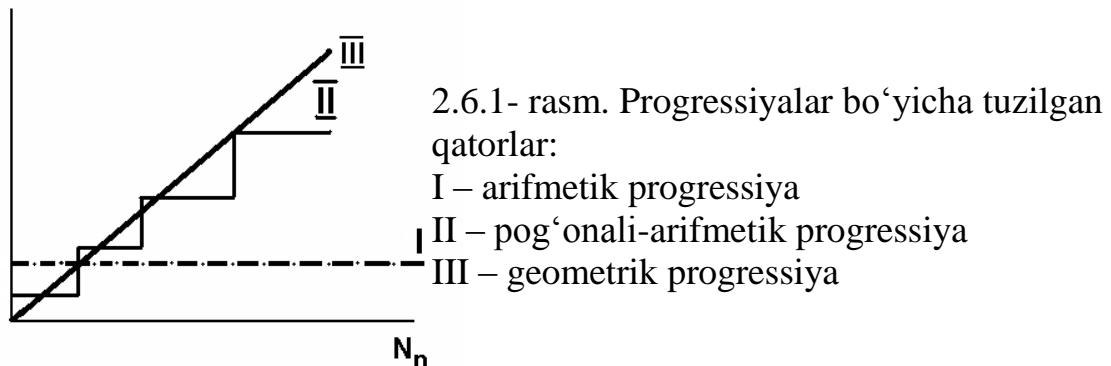


Geometrik progressiya bo'yicha qurilgan qator: $a; ax; ax^2; ax^3; ax^4; ax^5; ax^6$. $a=3,15$ va $ax=50x=1,6$. Natijada quyidagi sonlar qatorini olamiz: 3,15; 5; 8; 12,5; 20; 32; 50.



Rasmdan hisoblarsiz ham ko'rinish turibdiki, geometrik progressiya bo'yicha hisoblangan diametrlarning qiymatlari ancha ravon kattalashadi, binobarin arifmetik progressiya bo'yicha tuzilgan qatorga nisbatan korxona (ishlab chiqarish) talablarini ko'proq qondiradi.

Arifmetik, pog'onali-arifmetik qatorlarni va geometrik progressiyani qo'llanganda hosil qilinadigan chiziqlarni qiyoslash 2.6.1-rasmda yaqqol tasvirlangan.



Quyida 1 dan 10 gacha o'zgargan afzal sonlar keltirilgan. 10 dan kattaroq sonlar 10, 100, 1000 va h.k. ga ko'paytirib hosil qilinadi, 1 dan kichik sonlar esa, 0,1; 0,01; 0,001 va h.k. ga ko'paytirib olinadi (2.6.1-jadval).

2.6.1 – jadval 1 dan 10 gacha o'zgaradigan afzal sonlar

Asosiy qatorlar					Afzal son nomeri	Asosiy qatorlar				Afzal son nomeri	Asosiy qatorlar				Afzal son nomeri
R5	R10	R20	R40			R5	R10	R20	R40		R5	R10	R20	R40	
1,00	1,00	1,00	1,00	0				2,24	2,24	14		5,00	5,00	5,00	28
			1,06	1					2,36	15				5,30	29
		1,12	1,12	2	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	16			5,60	5,60	30

			1,18	3			2,65	17				6,00	31
	1,25	1,25	1,25	4		2,80	2,80	18	6,30	6,30	6,30	6,30	32
			1,32	5			3,00	19				6,70	33
			1,40	6	3,15	3,15	3,15	20			7,10	7,10	34
			1,50	7			3,35	21				7,50	35
1,60	1,60	1,60	1,60	8		3,55	3,55	22		8,00	8,00	8,00	36
			1,70	9			3,75	23				8,50	37
			1,80	10	4,00	4,00	4,00	24			9,00	9,00	38
			1,90	11			4,25	25				9,50	39
2,00	2,00	2,00	2,00	12		4,50	4,50	26	10,0	10,0	10,0	10,0	40
			2,12	13			4,75	27					

Jadvalda sonlar asosiy qatorlarining qiymatlaridan tashqari tartib nomerlari ham keltirilgan. Bu nomerlar ularni ko‘paytirish, bo‘lish, darajaga oshirish, ildizdan chiqarishni ancha osonlashtiradi.

Masalan, 1,12 va 4,75 afzal sonlarni ko‘paytirish talab etiladi. 1,12 sonning tartib nomeri 2, 4,75 niki esa, tartib nomeri 27. Tartib nomerlarining yig‘indisi (29) afzal son 5,30 ning tartib nomeriga to‘g‘ri keladi. Bu son $1,12 \times 4,75$ ko‘paytmasi bo‘ladi.

Asosiy qatorlar asosida hosil qilingan parametrlar va o‘lchamlarga bog‘liq bo‘lgan parametrlnarni, o‘lchamlarni va boshqa sonli tafsilotlarning gradatsiyalarini o‘rnatish lozim bo‘lganda qatorlarning hosilalarini qo‘llanish ruxsat etiladi. Qatorlarning hosilalari asosiy yoki qo‘srimcha qatorning har ikkinchi, uchinchi, to‘rtinchi yoki n-hadini tanlash yo‘li bilan asosiy yoki qo‘srimcha qatordan olinadi.

Qatorlarning hosilalarini tuzish misoli:

10	1	1,25	1,6	2	2,5	3,15	4	5	6,3	8	10	12,5
10/3	(1...)	1		2			4			8		
10/3	(1,25...)		1,25		2,5			5			10	
10/3	(1,6...)			1,6		3,15		6,3				12,5

Hosila qatorlar asosiy qatorning shartli indeksi bilan va asosiy qator belgisidan keyin qiya chiziq ostida turgan son bilan belgilanadi. Masalan, R10/3 (1,6...).

Texnik jixatidan asoslangan ba’zi hollarda afzal sonlarni 2.6.2-jadvaldan foydalanib yaxlitlash ruxsat etiladi.

2.6.2-jadval.Afzal sonlarni yaxlitlash

Afzal sonlar	Yaxlitlangan sonlar	Afzal sonlar	Yaxlitlangan sonlar
1,06	1,05	3,15	3,0; 3,2
1,12	1,1	3,35	3,4
1,18	1,15; 1,2	3,55	3,5; 3,6
1,25	1,2	3,75	3,8
1,32	1,3	4,25	4,2
1,6	1,5	4,75	4,8
2,12	2,1	5,6	5,5
2,24	2,2; 2,25	6,3	6
2,36	2,35; 2,4	6,7	6,5
2,65	2,6	7,1	7,0

Geometrik progressiya qatorlarining yaxlitlangan qiymatlari “a” harfini qo’shib belgilanadi: Ra5, Ra10, Ra20, Ra40.

Hozirgi vaqtda afzal sonlar ISO 3:1973 «Afzal sonlar va afzal sonlarning qatorlari», ISO 17:1973 «Afzal sonlarni va afzal sonlarning qatorlarini qo’llanish bo‘yicha qo’llanma», ISO 497:1973 «Afzal sonlarning qatorlarini va afzal sonlarning ancha yaxlitlangan qiymatlarini o‘z tarkibiga olgan qatorlarni tanlash bo‘yicha qo’llanma» xalqaro standartlar, shuningdek GOST 8132-84 «Afzal sonlar va afzal sonlarning qatorlari» davlatlararo standart bo‘yicha qo’llaniladi.

Radiotexnikada Xalqaro elektrotexnik komissiya (MEK) tomonidan o’rnatilgan, Ye qatorlar bo‘yicha tuzilgan afzal sonlar qo’llaniladi.

Ye qatorlar quyidagi maxrajli nazariy sonlarning yaxlitlangan qiymatlaridan tashkil topgan.

Qator uchun

$$E3 \dots \sqrt[3]{10} \approx 2,2$$

$$E6 \dots \sqrt[6]{10} \approx 1,5$$

$$E12 \dots \sqrt[12]{10} \approx 1,2$$

$$E24 \dots \sqrt[24]{10} \approx 1,1$$

Shuningdek E48, E96 va b. qatorlar ham qo’llaniladi.

$$E6 \quad \sqrt[6]{10} = 1-1,5-2,15-3,2-4,6-6,8-\dots$$

$$E12 \quad \sqrt[12]{10} = 1-1,2-1,5-1,8-2,15-2,6-3,2-3,8-4,6-5,6-6,8-8,2-\dots$$

$$E24 \quad \sqrt[24]{10} = 1-1,1-1,2-1,3-1,5-1,6-1,8-2,0-2,15-2,4-2,6-\dots$$

$$E48 \quad \sqrt[48]{10} = 1-1,05-1,1-1,15-1,2-1,27-1,3-1,4-1,5-\dots$$

$$E96 \quad \sqrt[96]{10} = 1-1,02-1,05-1,07-1,1-1,13-1,15-1,18-\dots$$

Ye qatorlar asosida parametrik standartlar tuzilgan, masalan, GOST 2825-67 «Rezistori postoyannie. Ryadi nominalnix soprotivleniy» (O’zgarmas rezistorlar. Nominal qarshiliklar qatorlari); GOST 2519-67 «Kondensatori elektricheskie postoyannie. Ryadi nominalnix yomkostey» (O’zgarmas elektr kondensatorlar. Nominal sig‘imlarning qatorlari). Bu standartlarda nominal qiymatlar Ye24, Ye12 va Ye6 qatorlar bo‘yicha $\pm 5\%$, $\pm 10\%$, $\pm 20\%$ farqlanish bilan keltirilgan.

2.7 Birxillashtirish va agregatlash

BIRXILLASHTIRISH (KO‘PXILLIKNI BO ShQARISH) – Mahsulot, jarayonlar yoki xizmatlarning asosiy ehtiyojlarni qondirish uchun zarur o‘lchamlar yoki turlarining optimal (maqbul) sonini tanlash.

Izohlar

1. Ko‘pxillikni boshqarish odatda ko‘pxillikni qisqartirish bilan bog‘liq.

2. Amaliyotda «birxillashtirish» atamasidan foydalaniladi. Bu atama «buyumlarning texnik tafsilotlarini, hujjatlarni va muomala vositalari (atamalar, belgilar va b.) ni bir xillikka keltirish» deb tushuniladi.

Birxillashtirish bir xil vazifani bajaruvchi ob'ektlarning maqbul va qisqartirilgan nomenklaturasini tanlash va reglamentlashning ilmiy-texnikaviy metodidan iborat. Birxillashtirilgan buyumlar, ularning tarkibiy qismlari va detallari ekspluatasion ko'rsatkichlari (yoki mos keluvchanligi) va birlashtiriladigan o'lchamlari bo'yicha to'liq o'zaro almashinuvchan bo'lishi lozim. Shunday qilib, sifatning yuqori ko'rsatkichlariga ega bo'lgan turlar, xillar va o'lcham xillarining eng kam, lekin yetarli soni o'rnatiladi.

Birxillashtirish standartlashtirishning keng ko'lamda qo'llaniladigan va samarali usulidir.

Agar birxillashtirishning natijalari standart ko'rinishida rasmiylashtirilmaydigan bo'lsa, birxillashtirishni standartlashtirishdan avval ham bajarish mumkin. Lekin buyumlar, ularning tarkibiy qismlari va detallarni standartlashtirish, albatta, ularni birxillashtirishga asoslanadi. Birxillashtirishdan avval ob'ektlarni tizimlashtirish va tasniflash ishlarini bajarish mumkin. Mashinalar, jihozlar, priborlar va boshqa buyumlarni birxillashtirilgan ko'p marta foydalaniladigan standart agregatlardan (avtonom uzellardan) yaratish tamoyili aggregatlashning asosidir. Standartlashtirish ob'ektlarining birxillashtirilganlik darajalarini qiyoslashda qo'llanuvchanlik koeffisientidan foydalaniladi. Qo'llanuvchanlik koeffisienti asosiy ko'rsatkich bo'lib, quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{pr} = (n - n_o) / n \cdot 100, \quad (2.10.1)$$

bunda n – buyumdagagi tarkibiy qismlar xil o'lchamlarining umumiyl soni;

n_o – buyumdagagi original tarkibiy qismlar xil o'lchamlarining soni (buyumning birinchi marta va faqat ushbu buyum uchun ishlab chiqilgan tarkibiy qismlari original tarkibiy qism bo'ladi).

Shuningdek buyumlar guruhining birxillashtirish koeffisienti ham qo'llaniladi. Bu koeffisient buyumlarni tayyorlash narxi bo'yicha birxillashtirilganlik o'rtacha ko'rsatkichidan iborat; loyihalalararo (turlararo) birxillashtirish koeffisienti. Bu koeffisient ushbu guruh buyumlari tarkibiy qismlari o'lcham xillarini o'zaro birxillashtirish hisobiga qisqartirilgan sonining birgalikda tayyorlanadigan yoki ishlatiladigan bir turli buyumlar guruhi tarkibiy qismlari xil o'lchamlarini qisqartirish mumkin bo'lgan eng ko'p miqdoriga nisbati kabi aniqlanadi; tarkibiy qismlarning takrorlanuvchanlik koeffisienti quyidagi ifodadan aniqlanadi:

$$K_p = (N - n) / n \cdot 100, \quad (2.10.2)$$

Tarkibiy qismlarning takrorlanuvchanlik koeffisienti nisbiy birliklarda quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$K_p = N/n, \quad (2.10.3)$$

bunda N – buyumdagagi tarkibiy qismlarning umumiyl soni.

AGREGATLASH – Ko'p martalab foydalaniladigan detallar va uzellardan yig'ilgan birxillashtirilgan va standart agregatlardan (avtonom uzellardan) mashinalar, jihozlar, priborlar va boshqa buyumlarni konstruksiyalash (yaratish) metodi. Agregatlash har bir yangi mashinani original (asl nusha) mashina kabi emas, balki bundan avval loyihalangan va ishlab chiqarishda o'zlashtirilgan uzellar va

agregatlardan foydalanib yaratishga imkon beradi. Agregatlash birxillashtirishning mantiqiy rivoji hisoblanadi. Agregatlash birxillashtirilgan va standart elementlardan ko‘p martalab foydalanish imkoniyatlarini tadqiq qilishga asoslanadi. Bunday imkoniyatlar birxillashtirilgan va standart qismlarni har xil joylashtirish yo‘li bilan turli konstruksiyalarni yaratishga imkon beradi. Agregatlash tamoyillaridan mashinasozlikning barcha tarmoqlarida: avtomobil, traktorsozlik, stanoksozlik sanoatida, kimyoviy va qishloq xo‘jalik mashinasozligi, priborsozlik, radioelektron texnika va boshqa sohalarda foydalanish mumkin. Agregatlash metodi ayniqsa, texnologik jihozlarni va avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish vositalarini yaratishda keng qo‘llaniladi.

Agregatlash metodi asosida alohida agregatlarning geometrik va funksional o‘zaro almashinuvchanligi yotadi, bunday agregatlarning har biridan turlicha yig‘ilgan jihozlarni yaratishda foydalanish mumkin.

Ayniqsa yuk avtomobillari va traktorlarni birxillashtirish asosida agregatlash namuna bo‘ladi. Masalan, yuk avtomobillarining shassisiga, yechiladigan masalaga qarab, sisternalar, untashigichlar, beton aralashtirgichlar, axlat yig‘gichlar, suv sepish jihozlari, qor tozalagichlar, bortli kuzov, o‘zi ag‘daradigan kuzov va boshqalar o‘rnataladi. Traktorga: paxta terish apparati, dori changitkich-purkagich, kultivator va boshqalar osiladi. Avtomobillar va traktorlar xalq xo‘jaligida keng tarqalgan va ulardan ekskavatorlar, o‘ziyurar kranlar, ariq va tunnel qazigichlar, buldozerlar, yer yumshatgichlar, tyagachlar sifatida qurilish-yo‘l, meliorativ ishlarda foydalaniladi.

Agregat mashina, priborlar, jihozlar mashinalar majmuining birxillashtirilgan avtonom uzelidan iborat. Agregatlar bir-biridan mustaqil ravishda tayyorlanadi va alohida vazifalarni mustaqil bajaradigan, to‘liq o‘zaro almashinuvchanlikka ega bo‘lgan qismdan iborat. Agregatlar qatoriga, elektron bloklar, o‘zgartgichlar, o‘lchash kallaklari, elektr dvigatellari, nasoslar, reduktorlar, avtomobillar, traktorlar, yo‘l-qurilish mashinalari va boshqalarning tayanch modellarini kiritish mumkin. Bular turli agregatlardan yig‘ilgan bo‘lib, turli vazifalarga mo‘ljallangan hosila agregatlangan mashinalarni yaratishda ishlatiladi.

2.8 Kompleks standartlashtirish

Kompleks standartlashtirish (KS) standartlashtirish ob’ektlariga kiradigan, o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlar (komponentlar) ning ko‘rsatkichlarini muvofiqlashtirish va standarlarni amalga kiritish muddatlarini kelishishni ta’minlaydi. Bunda iste’molchilarning, manfaatdor tashkilotlar va korxonalarning tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar, yarimfabrikatlar, xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, jihozlar, jihozlash vositalari, tekshirish usullari (sinash, o‘lchash, tahlil usullari), tamg‘alash, joylash, konteynerlash, tashish va saqlash sifatiga talablari to‘liq va maqbul darajada qondiriladi.

Kompleks standartlashtirish mohiyati tayyor buyumga nisbatan turli ierarxik darajada turuvchi barcha elementlarga talablarni aniqlashda tizimli va maqsadli yondashishda va ularni bir-biriga muvofiqlashtirishda namoyon bo‘ladi.

Standartlarning majmualari bunday talablarni o‘rnatar ekan, yagonalikni yaratadi, bunday yagonaliksiz texnikaviy rivojlanish mumkin bo‘lmay qoladi.

Kompleks standartlashtirish standartlarning talablarini qondiradigan tayyor mahsulotni birgalikda ishlab chiqarishda yondosh tarmoqlarning o‘zaro aloqasi va o‘zaro bog‘lanishlarini ta‘minlaydi va texnik jihatdan maqbul parametrik qatorlarni va mahsulot navlarini o‘rnatishga, ortiqcha xillarini kamaytirishga, o‘zini oqlamagan turlaridan voz kechishga, ixtisoslashtirilgan korxonalarda takomillashgan texnologiyani qo‘llanib yalpi va oqimli ishlab chiqarishni tashkil etishga asos yaratishga, eng yangi texnikani tezroq joriy etishga va mahsulot sifatini oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘p masalalarini hal etishga imkon beradi.

Demak, **kompleks standartlashtirish** – bu standartlashtirish bo‘lib, bunda muayyan muammoni maqbul hal etish maqsadlarida kompleks standartlashtirish ob‘ektining umuman o‘ziga va uning asosiy tarkibiy qisimlariga ham, ob‘ektga ta‘sir etuvchi moddiy va nomoddiy omillarga ham o‘zaro muvofiqlashtirilgan talablar tizimi maqsadli va rejali o‘rnataladi. Kompleks standartlashtirish mohiyati me’yoriy hujjatlar majmuini belgilangan muddatlarda ishlab chiqish va joriy etish yo‘li bilan sifatning iqtisodiy maqbul darajasini ta‘minlovchi, o‘zaro ta‘sir etuvchi barcha omillarni tizimlashtirish va bir-biriga bog‘lash, deb tushuniladi. Kompleks standartlashtirishning yuqori texnik-iqtisodiy samarasi quyidagi muhim tamoyillarga rioya qilinganda ta‘minlanadi:

- tizimlilik;
- majmuilik va maqbul darajada cheklash;
- istiqbolilik;
- amaldagi standartlar bilan bog‘lanish;
- amalga oshirish, xarid qilish.

Tizimlilik prinsipi shundaki, kompleks standartlashtirishning yuqori samaradorligiga standartlashtirish ob‘ektining samaradorlik ko‘rsatkichlariga jiddiy ta‘sir etuvchi elementlarni standartlashtirish yo‘li bilan erishiladi. Kompleks standartlashtirish elementlarini me’yoriy hujjatlar bilan chala qamrash kutilayotgan samarani pasaytiradi, juda chuqur va to‘liq qamrash esa, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo‘lmaydi, chunki standartlashtirish narxini oshirib yuboradi va kompleks standartlashtirish ob‘ektining sifat darajasiga kam ta‘sir ko‘rsatadi.

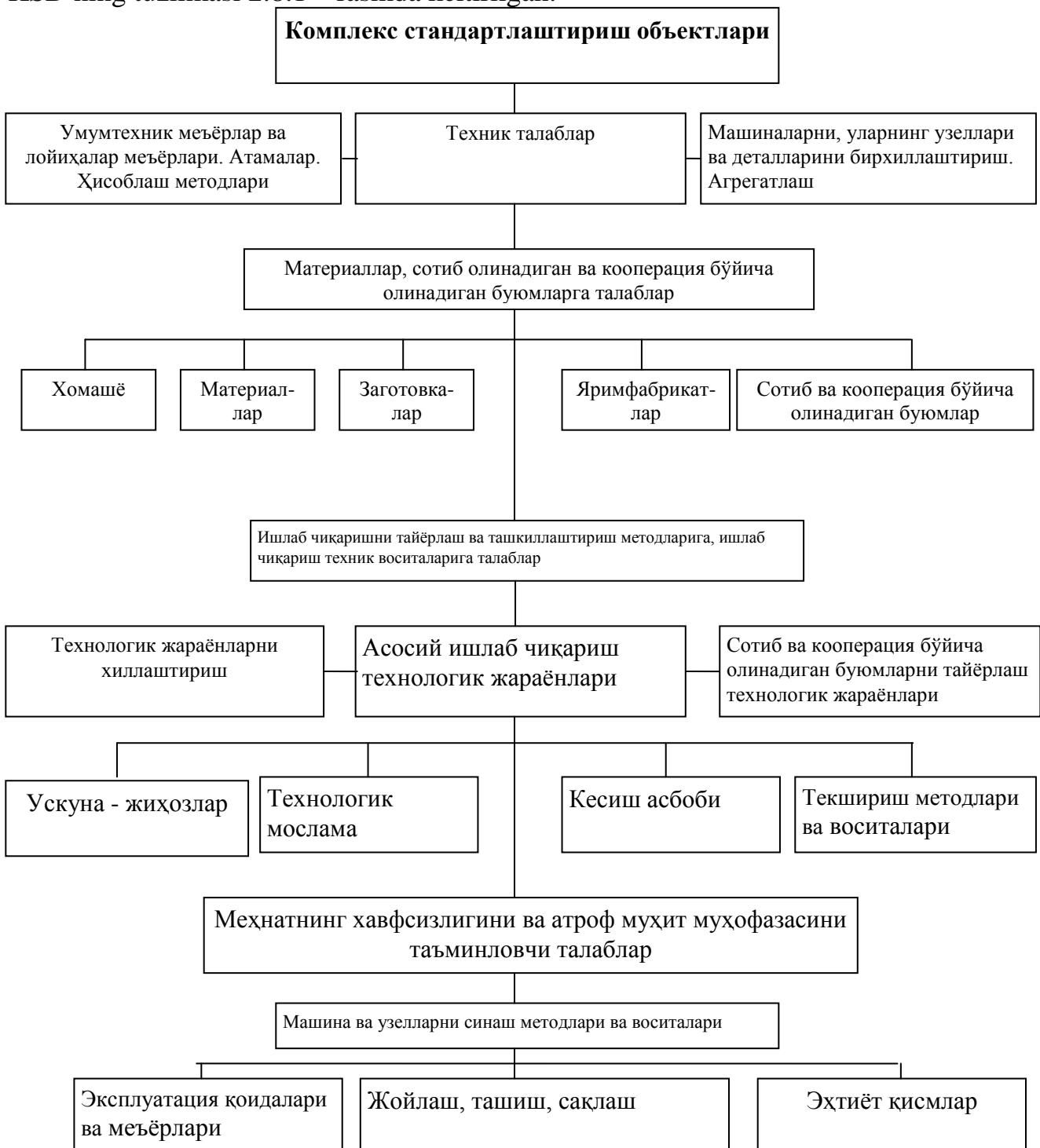
Istiqbolilik prinsipi kompleks standartlashtirish darajasining jahon darajasida ekanligini va oldindan standartlashtirish yo‘li bilan fan va texnikaning rivojlanish tamoyillariga mosligini hisobga oladi.

Amaldagi standartlar bilan bog‘lanish me’yoriy hujjatlarning to‘liq majmuidan maqsadga muvofiq hajmda foydalanishni nazarda tutadi.

Amalga oshirish prinsipi kompleks standartlashtirish doirasida ishlab chiqilgan va qabul qilingan me’yoriy hujjatlarning barcha majmuini o‘z avqtida joriy etishni ta‘minlashdan iborat.

Kompleks standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish ko‘p tashkilotlar – ishlab chiquvchilar harakatini muvofiqlashtirishga imkon beruvchi, kompleks standartlashtirish dasturlari (KSD) ni ishlab chiqish va amalga oshirish yo‘li bilan ta‘minlanadi. KSD mahsulotning muhim turlarini: tarmoqlararo qo‘llaniladigan

mahsulotni; bir turli mahsulotning muhim hillari guruhini, shuningdek birligida qo'llaniladigan turli mahsulotlarni, masalan, mashinalar tizimini qamraydi. KSD topshiriqlari standartlashtirish davlat va tarmoq yillik rejalariga (dasturlariga) kiritiladi. Dastur tarkibiga quyidagi bo'limlar: oxirgi mahsulot; oxirgi mahsulotning tarkibiy qisimlari; xomashyo, materiallar, yarim fabrikatlar, butlovchi buyumlar, sotib olinadigan buyumlar; ishlab chiqarishning texnik vositalari; ishlab chiqarishni metrologik ta'minlash vositalari; ishlab chiqarishni tayyorlash usullari va h.k. kiradi. KSD ning tuzilmasi 2.8.1 – rasmda keltirilgan.



2.8.1- расм. Комплекс стандартлаштириш объектларининг схемаси

O‘zbekistonda KSD ni amalga oshirishga oid ish tajribalari bor. 1976-1985-yillarda sobiq Sovet Ittifoqida 10000 ga yaqin davlat va tarmoq standartlari, texnik shartlarning ko‘rsatkichlarini o‘zaro muvofiqlashtiruvchi 275 dastur ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Bular ichida maishiy sovitkichlar, elektr priborlar, trikotaj buyumlar, bolalar kiyimlari va gazlama iplari, mebel, omuxta yem, tovuq tuxumlari, broylerlar ishlab chiqaradigan O‘zbekiston korxonalarida qo‘llaniladigan me’yoriy hujjatlar mavjud bo‘lgan.

O‘zbekistonda KSD ni amal qilishdan ko‘rilgan yillik iqtisodiy samara: «trikotaj buyumlar» bo‘yicha – 0,465 million rub, «maishiy paxta gazlamalari» bo‘yicha 0,67 million rub, «ipak va kompleks iplardan yarimipak gazlamalar» bo‘yicha 2,38 million rublni tashkil qilgan.

2.9 Oldindan standartlashtirish

O‘zbekiston Respublikasi «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonunida belgilanishicha, standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy hujjatlar mamlakatimiz va chet el fan va texnikasining zamonaviy yutuqlariga asoslanishi lozim. Ishlab chiqariladigan mahsulotning raqobatbardoshligini ta’minalash uchun standartlarda asosli hollarda istiqbolga mo‘ljallangan, an’anaviy texnologiyalarning imkoniyatlaridan oldinda bo‘ladigan (o‘zadigan) talablar o‘rnataladi (imkoniyatlardan o‘zuvchi, oldindan tuziladigan standartlar).

Davlat bunday standartlar bo‘yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona va tashkilotlarga iqtisodiy yordam va rag‘batlantirishni kafolatlaydi.

Oldindan standartlashtirishda qator atamalar qo‘llaniladi.

Oldindan tuzilgan o‘zuvchi standart (istiqbolli talablarni o‘z ichiga olgan davlat standarti) – An’anaviy texnologiyalarning imkoniyatlaridan o‘zuvchi, istiqbolga mo‘ljallangan dastlabki talablarni o‘rnatuvchi, shuningdek bir turli mahsulot guruhi texnik darajasi va sifatining asosiy ko‘rsatkichlariga talablarni, mahsulot texnik darajasi va sifatiga bosqichlar bo‘yicha tabaqalashtirilgan talablarni belgilovchi, «Umumiy texnik talablar» ko‘rinishidagi davlat standarti. Ta’rifga ko‘ra, oldindan standartlashtirish – sifati va darajasi mustaqil qo‘llaniladigan yakuniy tayyor buyumlar (mashinalar, priborlar, avtomatlashtirish vositalari, halq iste’moli mollari) ning texnik-iqtisodiy tavsiflariga jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi xomashyo, materiallar, detallar, uzellar, yig‘ma birliklar, butlovchi buyumlar, asboblar va namunaviy texnologik jarayonlarga, shuningdek yakuniy tayyor buyumlardan foydalaniладigan turli texnik majmualar (tizimlar) ga talablarni vaqt jihatidan ancha ilgari standartlashtirishdir;

Bir turli mahsulot guruhi – umumiy xossalarga ega bo‘lgan, umumiy maqsadlarga mo‘ljallangan mahsulot to‘dasi;

Mahsulot texnik darajasi va sifatining pog‘onasi – asosiy standartda belgilangan, bir turli yoki muayyan mahsulot guruhi texnik darajasi va sifatining asosiy ko‘rsatkichlari qiymatlarining to‘plami;

Muayyan mahsulot – ma'lum konstruktiv – texnologik yechimlar va maqsadli (vazifasi) qo'llanilishi ko'rsatkichlarining muayyan qiymatlari bilan tavsiflanuvchi mahsulot modellari (rusumlari, xillari).

An'anaviy standartlashtirish amaliyotida me'yoriy hujjatning ilmiy-texnikaviy darajasi tugallangan ilmiy-tadqiqot ishlari (ITI), tajriba-konstrukturlik ishlari (TKI) va ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash (IChTT) natijalari bilan aniqlanadi. Bunda yuqori texnik daraja va sifatlari mahsulotni yaratish va ishlab chiqarishni o'zlashtirish standartlashtirish bo'yicha ishlarga bog'liq bulmaydi. Me'yoriy hujjat ilmiy tadqiqotlar va tajriba konstrukturlik ishlari (ITTKI) natijasida erishilgan sifat darajasini, ya'ni ushbu korxona o'z mahsuloti uchun ta'minlashi lozim bo'lgan va ta'minlay oladigan sifat darajasini (majburiy talablar qismida) yuridik jihatidan mustahkamlaydi.

Oldindan standartlashtirishda me'yoriy hujjatlar mahsulotning hayotiy siklining erta bosqichlarida ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi, bu holda standartlashtirish oldindan tuziladigan standartlarni, shuningdek sifatning pog'onali ko'rsatkichlari belgilangan me'yoriy hujjatlarni yaratishda boshqaruvchi vazifani bajaradi. Yangi yuqori ko'ksatkichli sifatga ega mahsulotni amalda ITI dan keyin yaratish mumkin bo'ladi.

O'zuvchi standartlarni yaratish buyicha ishlarni TKI va IChTT bosqichlarida olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday bosqichlarda baxolanadigan va o'rnatiladigan sifat ko'rsatkichlari mahsulotni seriyali ishlab chiqarishni tashkillashtirish paytiga kelganda maqbul bo'lishi lozim.

Bunday holda oldindan tuziladigan standartni ishlab chiqish quyidagilarni ta'minlaydi:

- iste'molchi va (yoki) buyurtmachining bir turli mahsulot guruhlarining nomenlaturasiga, texnik darajasiga va sifatiga ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy asoslangan mo'ljallangan ehtiyojlarini ancha to'liq hisobga olishni;

- bir turli mahsulot guruhlariga standartlarni ishlab chiqishda bundan avval bajarilgan izlanishlarni, shuningdek fundamental va amaliy ITI, kashfiyat va ixtiolar natijalarini hujalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan o'z vaqtida joriy qilinishi uchun ulardan mumkin qadar to'liq foydalanishni;

- standartlarda bir turli mahsulot guruhlari texnik darjasini va sifati asosiy ko'rsatkichlarining differinsial (tabaqalashtirilgan) qiymatlarini o'rnatishni ta'minlaydi. Muayyan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotni yaratish va ishlab chiqarishni tashkil qilishda tabaqalashtirilgan qiymatlarga rioya qilish topshiriqdagi sifat darajasiga ega bo'lgan mahsulotni o'z vaqtida yaratish, ishlab chiqarishni tashkil etish va chiqarishni ta'minlashi lozim.

Oldindan tuziladigan standartlarni yaratish jarayonida fan va texnikaning eng samarali natijalari va tamoyillari e'tiborga olinadi. Fan va texnikaning yutuqlari standartlarni yaratish va joriy etish jarayonida ham, keyinchalik standartlarda o'rnatilgan sifat ko'rsatkichlariga erishishni ta'minlovchi ishlarni bajarish lozim bo'lganda ham hisobga olinadi.

Oldindan tuzilgan standart chiqarilayotgan mahsulotning sifat darajasini emas, balki ishlab chiqish bosqichida turgan va standartda ko'rsatilgan ma'lum vaqtidan keyin chiqariladigan mahsulotning yangi yoki takomillashtirilgan turiga sifat

ko'rsatkichlarini va boshqa parametrlarini qonunlashtiradi. Shunday qilib, oldindan tuziladigan standartga yuqori smfatli mahsulot ishlab chiqarish dasturi kabi qarash mumkin.

Oldindan tuzilgan standartlarni tasdiqlagan paytdan boshlab, tayyorlovchi mahsulotni yangi standart bo'yicha belgilangan muddatda chiqara boshlashi lozim va ite'molchilarda yangi ishlanmalarni loyihalashda yangi buyumlarni qo'llanishga yuridik huquq paydo bo'ladi.

3-bob. O'z SDT ning tashkiliy-metodik va umumtexnik qoidalari

3.1 Barcha darajalardagi me'yoriy hujjatlarni yaratish, kelishish, tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi

O'zbekiston davlat standartlari (keyinchalik standartlar) standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar (keyinchalik TQ), standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar, boshqa korxona va tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilishi mumkin.

Standart bir necha tashkilotlar tomonidan yaratiladigan bo'lsa, yetakchi tashkilot-yaratuvchi (bajaruvchilar ro'yxatidagi birinchi tashkilot) har bir hamkor-tashkilot bilan birligida ishlar hajmi va muddatlarini aniqlaydi.

Standartning mazmuniga va texnik-iqtisodiy asoslanganligiga va ko'rsatkichlar, me'yorlar va talablarning fan va texnikaning zamonaviy darajasiga muvofiqligi uchun yaratuvchi – tashkilot va standartni tasdiqlagan idora mas'ul bo'ladi.

Standartga kiritiladigan o'zgartirishlar albatta kelishishligi, tasdiqlanishi va asosiy standart uchun o'rnatilgan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Standartni ishlab chiqish (yaratish) da tashkiliy-metodik yagonalikka erishish maqsadida, shuningdek ish bosqichlarining bajarilishini tekshirish uchun standart yaratishning to'rt bosqichi o'rnatilgan:

1 – bosqich - standartni yaratishga texnik topshiriqni ishlab chiqish va tasdiqlash (zarur bo'lganda amalga oshiriladi);

2 - bosqich - standart loyihasini birinchi tahririni ishlab chiqish va fikrlarni olish uchun tarqatish;

3 – bosqich - fikr-mulohazalarni o'rganib chiqish, standart loyihasini (oxirgi tahririni) ishlab chiqish, kelishish va uni tasdiqlashga taqdim etish;

4 – bosqich - standartni tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Izoh – standartni yaratish bosqichlarini birga qo'shib bajarish ruxsat etiladi.

Standart loyihasi manfaatdor tashkilotlarning takliflari asosida va (yoki) tayyorlovchi – korxonalarning tashabbusi bilan ishlab chiqiladi. Standartning loyihasini ishlab chiqish bilan bir vaqtda standart loyihasiga tushuntirish yozuvi tuziladi va zarur bo'lganda standartni joriy qilish bo'yicha asosiy tashkiliy – texnik tadbirlar rejasining loyihasi (keyinchalik – asosiy tadbirlar loyihasi) ham ishlab chiqiladi.

Standart loyihasi tushuntirish yozuvi va asosiy tadbirlar rejasining loyihasi bilan birga nushasi ko‘paytiriladi va fikr olish uchun quyidagi ro‘yxat bo‘yicha manfaatdor tashkilotlarga tarqatiladi:

- buyurtmachi – tashkilot (asosiy iste’molchi) ga yoki standartning loyihasini kelishish bo‘yicha tayanch tashkilot deb tayinlangan uning tashkilotlaridan biriga;
- standart loyihasida vakolatlariga qarashli talablar o‘rnatilgan bo‘lsa, davlat nazorati idoralariga, sog‘liqni saqlash vazirligiga, atrof muhitni muhofazalash qo‘mitasiga;
- mahsulotning biriktirilgan turlari bo‘yicha standartlashtirish tayanch tashkilotlariga;
- standartni joriy etuvchi va joriy etilishini ta’minlovchi tashkilotlar va korxonalarga.

Korxona va tashkilotlar taqdim etilgan standart loyihasini ko‘rib chiqib, o‘z fikr

– mulohazalarini yozadi va standartni ishlab chiquvchiga standart loyihasini olgan kundan boshlab 15 kundan kechiktirmay jo‘natadi.

Ishlab chiquvchi – yetakchi tashkilot olingen fikr - mulohazalar asosida fikr – mulohazalar to‘g‘risida ma’lumot tuzadi.

Ishlab chiquvchi – yetakchi tashkilot va hamkor bajaruvchi tashkilotlar fikr – mulohazalar asosida standart loyihasining oxirgi tahririni ishlab chiqadi va tushuntirish yozuviga va asosiy tadbirlar rejasining loyihasiga aniqlik kiritadi.

Ishlab chiquvchi – tashkilot va boshqa manfaatdor tashkilotlar o‘rtasida standart loyihasi bo‘yicha kelishmovchilik bor bo‘lsa, ishlab chiquvchi tashkilot kelishmovchiliklarni ko‘rib chiqish bo‘yicha asosiy manfaatdor tashkilotlar vakillarining, shu jumladan standartning ko‘rilayotgan loyihasi bo‘yicha qaror qabul qilishga vakolatlangan buyurtmachilar (asosiy iste’molchilar) ning vakillari ishtirokida kelishuv majlisini o‘tkazadi.

Standart loyihasining aniqlik kiritilgan tahririning alohida moddalari bo‘yicha kelishmovchiliklar bor bo‘lsa, majlis bayonnomasida tashkilotlarning vakillari bu moddalar bo‘yicha alohida fikrga ega, deb ko‘rsatiladi.

Majlisda qabul qilingan qarorlar asosida standart loyihasining oxirgi tahriri tuziladi, tushuntirish yozuvi va asosiy tadbirlar rejasining loyihasiga aniqlik kiritiladi.

Standart loyihasining oxirgi taxririni tasdiqlashga taqdim etish oldidan ishlab chiquvchi-tashkilot buyurtmachi-tashkilotga (asosiy iste’molchiga) kelishishlik uchun jo‘natiladi.

Standart loyihasini kelishishlik standart loyihasi keltirilgan kundan boshlab ko‘pi bilan 15 kun muddat ichida amalga oshiriladi.

Yangi (takomillashtiriladigan) mahsulot yaratish bo‘yicha ishlar tarkibida olib boriladigan, standart loyihasini ishlab chiqishda standart loyihasini qabul komissiyasi, badiiy-texnik kengash (BTK), degustatsiya (sifatini aniqlash) komissiyasi va boshqalar, manfaatdor tashkilotlarning mas’ul vakillari ishtirokida kelishib oladi.

Standart loyihasining kelishilganligini tasdiqlovchi hujjat tajriba nushasining qabul dalolatnomasi (BTK bayonnomasi) dan iborat bo‘ladi.

Standartga kiritiladigan o‘zgartirishlar, agar ilgari kelishishgan tashkilotlarning manfaatlariga ta’sir etmasa, faqat buyurtmachi (asosiy iste’molchi) bilan kelishib olinadi.

Standart loyihasining ohirgi tahririni tasdiqlashga taqdim etishdan oldin tayanch tashkilot yoki o‘ziga biriktirilgan mahsulotga oid yoki faoliyat sohasida standartlashtirish bo‘yicha TQ standartni ilmiy-texnikaviy va huquqiy ekspertizadan o‘tkazadi.

Ishlab chiquvchi tashkilot standart loyihasini tasdiqlashga quyidagi hujjatlar bilan birga taqdim etadi:

- ilova xati;
- standart loyihasining oxirgi tahririga tushuntirish yozuvi;
- asosiy tadbirlar rejasining loyihasi;
- standart loyihasi 4 nusxada, bundan ikkitasi birinchi bo‘lishi lozim;
- standart loyihasining kelishilganligini tasdiqlovchi asl hujjatlar;
- standart loyihasiga fikr-mulohazalar to‘plami;
- elektron versiya;
- kelishmovchiliklar to‘g‘risidagi ma’lumotnoma.

O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m va Sog‘liqni saqlash vazirligi o‘ziga biriktirilgan nomenklatura bo‘yicha taqdim etilgan standartlar loyhalarini va ularga qo‘shib yuborilgan hujjatlarni 15 kundan kechiktirmay ko‘rib chiqadi, shuningdek ularni davlat ekspertizasidan o‘tkazadi va standart loyihasini tasdiqlash yoki qo‘srimcha ishlashga qaytarish to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

Standartni tasdiqlagan idoraning qarori bilan standart tasdiqlanadi va amalgakiritiladi.

Mahsulotni yangilash (takomillashtirish) ning tabaqalashtirilgan muddati o‘rnatilgan mahsulotga standartlarning amal muddati ushbu me’yorlar (normativlar) ga muvofiq o‘rnatiladi.

Mahsulotni yangilash (takomillashtirish) ning tabaqalashtirilgan muddatlari yo‘q bo‘lsa, standartning amal mudatini standartni yaratuvchi tashkilot belgilaydi.

O‘zstandart agentligi standartni davlat ro‘yxatidan o‘tkazadi.

Eksport uchun mo‘ljallangan mahsulotga qo‘srimcha talablar davlat ro‘yxatidan o‘tkazilmaydi.

Standart davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun 4 nusxada taqdim etiladi: asliyat, ikkinchi nushada (dubligat) va ikkita nusxa.

Standartning ikkinchi nusxasi standart asliyatiga o‘xshash bo‘lishi va undan zarur sifatli nusxa olishni ta’minlash kerak.

Standartning va unga qo‘shib yuboriladigan hujjatlarning nusxalari aniq, har qanday usulda tayyorlangan bo‘lishi mumkin.

Standart davlat ro‘yxatidan o‘tkazishga ikki tilda: davlat va rus tillarida muqovalangan va tikilgan holda taqdim etilishi lozim.

Standartga zarur bo‘lganda kiritiladigan tuzatishlar qo‘ldan qora tush, pasta, siyoh bilan aniq yozilishi, birinchi varaqning orqa betida izohlangan va rahbar (rahbar muovini) imzosi bilan va ro‘yxatdan o‘tkazishga taqdim etgan idora (tashkilot) ning muhiri bilan tasdiqlangan bo‘lishi lozim.

Standart davlat ro‘yxatidan ko‘pi bilan 5 kun muddatda o‘tkaziladi.

Standartning belgisi standartni tasdiqlagan tashkilotdan qat’iy nazar, O‘zstandart agentligi tomonidan qo‘yiladi. Standart belgisi quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- hujjat indeksi – O‘z DSt;
- ro‘yxatga olingan tartib raqami;
- ikki nuqta bilan ajratilgan tasdiqlash yilining to‘rtta raqami, masalan, O`z DSt 789:1997.

Standart asliyati, ikkinchi nusxasi va ikkita nusxaning birinchi betlarida ro‘yxatga oluvchi idora ro‘yxatga olgan idoraning nomi, sana va davlat ro‘yxatidan o‘tgan nomeri ko‘rsatilgan shtampni bosadi.

Standartning ikkinchi nusxasi va bir nusxa O‘zstandart agentligida qoladi.

O‘zstandart agentligi standartni ro‘yxatga olgandan keyin 15 kunlik muddat ichida bir nusxani Respublika ilmiy-texnikaviy kutubxonasiiga jo‘natadi.

Standartning loyihasiga tushuntirish yozuvi qo‘shiladi.

Tushuntirish yozuvining nomida standartning darajasi va to‘liq nomi, standart loyihasi tahririning tartib raqami va yoki standartni ishlab chiqish bosqichi to‘g‘risida ma’lumot keltiriladi.

Misol:

O‘zbekiston	davlat	standartining	loyihasi
Tushuntirish yozuvi			
ga			
(standart nomi)			

(fikr olishga tarqatiladigan birinchi tahriri).

Standart loyihasiga tushuntirish yozuvining bo‘limlari quyidagi navbatda joylashtiriladi:

- 1) standartni ishlab chiqishga asos;
- 2) standartni ishlab chiqish maqsadlari va vazifalari;
- 3) standartlashtirish ob’ektining tafsiloti;
- 4) standartning ilmiy-texnikaviy darajasi;
- 5) standartni joriy etishdan olinadigan texnik-iqtisodiy samaradorlik;
- 6) joriy etish, standartni amalga kiritish (amal muddati) va standartni tekshirish;
- 7) boshqa me’yoriy hujjatlar bilan o‘zaro bog‘liqligi;
- 8) fikr-mulohazalar uchun jo‘natilganligi to‘g‘risida ma’lumotlar (standartning birinchi tahriridan boshqa barcha tahrirlariga fikr olish uchun jo‘natilganligi to‘g‘risida ma’lumot);
- 9) standart loyihasining (tasdiqlashga taqdim etiladigan faqat oxirgi tahririga oid) kelishilganlik to‘g‘risida ma’lumot;
- 10) Axborot manbalari;
- 11) qo‘shimcha ma’lumotlar.

Tushuntirish yozuvi standart loyihasining har bir tahririga tuziladi, tushuntirish yozuvida standart loyihasiga birinchi tahrirga nisbatan kiritilgan asosiy ko‘rsatkichlar, me’yorlar, tafsilotlar, talablardagi o‘zgartirishlar aks ettiriladi va o‘zgartirishlarni texnik-iqtisodiy asoslash keltiriladi.

«Standartni ishlab chiqishga asos» bo‘limida standartning qanday manbaga asosan ishlab chiqilishi ko‘rsatiladi.

«Standartni ishlab chiqish maqsadlari va vazifalari» bo‘limida ishlab chiqiladigan standartni qo‘llanish natijasida erishiladigan oxirgi natijalar va standartni ishlab chiqishda hal etiladigan masalalar keltiriladi.

«Standartlashtirish ob'ektining tafsiloti» bo'limida standartning birinchi marta ishlab chiqilayotgani to'g'risida ma'lumot yoki standart loyihasini ishlab chiqish boshlanishidan amal qilinayotgan standartlar, texnik shartlar va boshqa hujjatlar to'g'risidagi ma'lumotlar va ularning maqbulligini texnik-iqtisodiy asoslash keltiriladi.

«Standartning ilmiy-texnikaviy darajasi» bo'limida standartning ilmiy-texnikaviy darajasini baholash natijalari va uning jahon darajasidagi talablarga muvofiqligi keltiriladi; qanday xorijiy o'xhash standartlar taqqoslanganligi va ular to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi.

«Standartni joriy etishdan olinadigan texnik-iqtisodiy samaradorlik» bo'limida standartlashtirish ob'ektining iqtisodiy afzalliklari, tejash (tejamni olish) asosiy manbalari va moddiy va pul hisobidagi qiymati yoki ijtimoiy samarasi keltiriladi.

«Joriy etish, amalga kiritish (amal muddati) va standartni tekshirish» bo'limida quyidagilar ko'rsatiladi:

1) standartni amalga kiritish sanasini asosiy tadbirlar rejasini bajarishga vaqtini hisobga olgan holda asoslash;

2) standartning amal muddatini cheklamasdan tasdiqlashni asoslash yoki standartning amal qilinishini cheklash mo'ljallangan muddatini asoslash, shuningdek standartni birinchi va navbatdagi tekshirishlar muddatini asoslash, shuningdek standartni birinchi tekshirish va navbatdagi tekshirishlar muddatini asoslash.

«Fikr-mulohazalar uchun jo'natilganligi to'g'risida ma'lumotlar» bo'limida quyidagilar keltiriladi:

- 1) standart loyihasi fikr olish uchun jo'natilgan tashkilotlar (korxonalar) soni;
- 2) fikrlarini yuborgan tashkilotlar (korxonalar) soni;
- 3) fikrlarni ko'rib chiqish natijalari (jamlangan fikrlarni)

Tarmoq standartlari standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar va tayanch tashkilotlar, boshqa vakolatli korxona va tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi.

Tarmoq standartlari tarmoq ahamiyatidagi mahsulot, ishlar va xizmatlarga nisbatan ishlab chiqiladi. Zarur bo'lganda tashkiliy-metodik va umumtexnikaviy tarmoq standartlari yaratiladi. Ushbu ob'ektga xalqaro, davlatlararo standartlar yoki davlat standarti va O'zbekiston standarti mavjud bo'lsa, tarmoq standartlari mahsulot, jarayonlar, xizmatlarga yanada yuqori talablarni o'rnatishi va tarmoqning o'ziga xos xususiyatlariga nisbatan qo'llaniladigan nomenklatura, me'yorlar va talablarga cheklovlar o'rnatishi mumkin.

Tarmoq standartlari talablarining mos O'zbekiston davlat standartlarining va yoki davlatlararo standartlarning talablariga mos kelishiga mas'ullik standartni yaratuvchi va ularni tasdiqlovchi tashkilotlarga yuklatiladi.

Korxonalarining standartlari. Korxona standartlari quyidagilarga yaratiladi:

- tashkiliy-metodik ishlarga;
- ushbu korxonada chiqariladigan mahsulot, jarayon va xizmatlarga, shu jumladan:

1) mahsulotning tarkibiy qismlari, texnologik moslama va asbob;

2) texnologik jarayonlar, shu jumladan ularga umumiyligi texnologik me'yorlar va talablar (atrof muhit, odamlar hayoti va sog'ligi uchun xavfsizlikni ta'minlashni hisobga olgan holda o'rnatiladi);

3) korxona ichida ko'rsatiladigan xizmatlar;

4) ishlab chiqarishni tashkillashtirish va boshqarish jarayonlari, mahsulot (jarayonlar, xizmatlar) ning sifatini ta'minlash, ishlab chiqarishni shakllantirish va takomillashtirish bo'yicha ishlarni bajarishda tashkillashtirishning umumiyl vazifalariga.

Korxona standartlarini yaratish, kelishish, tasdiqlash, hisobga olish, nashr etish, (ko'paytirish), qo'llanish, o'zgartirish (qayta ko'rib chiqish, bekor qilish) tartibi O'z SDT talablarini hisobga olgan holda korxona tomonidan o'rnatiladi. Korxona standartlarini korxona rahbari (rahbar muovini) buyruq bilan tasdiqlaydi va standartning birinchi betida «Tasdiqlayman» grifi bilan imzo qo'yadi. Korxona standartini buyruq bilan tasdiqlanganda standartni joriy qilish sanasi belgilanadi va zarur bo'lganda, standartni joriy qilish bo'yicha tashkiliy-texnik tadbirlar tasdiqlanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt qarori bilan korxona standartining amal qilinish muddati cheklanishi mumkin.

Korxona standartlarining belgisi «KSt» indeks, korxonaning shartli raqamli belgisi, korxona standartining tartib raqami va tasdiqlash yilining to'rtta raqamidan iborat bo'ladi.

Texnik shartlar. Texnik shartlar va ularga kiritiladigan o'zgartirishlarning loyihalari standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar va tayanch tashkilotlar, shuningdek boshqa vakolatlangan tashkilotlar va korxonalar tomonidan mos texnik qo'mitalar bilan kelishilgan holda ishlab chiqiladi.

Texnik shartlar ushbu mahsulotga nisbatan qo'llaniladigan yuqoriroq darajali standartlar va texnik shartlar yo'q bo'lganda va talablarni yanada jiddiy lashtirish zarur bo'lganda, shuningdek ushbu tarmoqning ikki va bundan ortiq korxonalarida chiqariladigan mag'sulotga ishlab chiqiladi.

Texnik shartlarning loyihalari, agar mahsulotni ishlab chiqarishga qo'yish to'g'risida qarorni qabul komissiyasi qabul qiladigan bo'lsa, qabul komissiyasi bilan kelishib olinadi.

Yaratuvchi (ishlab chiquvchi) texnik shartlar loyihasini buyurtmachi (itte'molchi) bilan kelishib oladi va qabul komissiyasi bilan kelishilishi lozim bo'lgan boshqa hujjatlar bilan birga vakillari qabul komissiya tarkibiga kirgan tashkilotlar (korxonalar) ga, komissiyaning ishi boshlanishidan oldin bir oydan kechiktirmay jo'natadi.

Mahsulotning tajriba nusxasi (tajriba to'pi) ni qabul qilganlik dalolatnomasiga qabul komissiyasining a'zolari tomonidan imzo qo'yilishi texnik shartlar loyixasining kelishilganligini ifodalaydi.

Agar mahsulotni ishlab chiqarishga qo'yish to'g'risida qaror qabul komissiyasisiz qabul qilinsa, texnik shartlar loyihasi kelishish uchun buyurmachi (iste'molchi) ga va boshqa manfaatdor tashkilotlarga yuboriladi.

Texnik shartlarning loyixasini kelishish «Kelishilgan» grifi ostida kelishuvchi tashkilot rahbari (rahbar muovini)ning imzosi bilan yoki alohida hujjat (qabul komissiyasining dalolatnomasi, xat, bayonnomasi va h.k.) bilan rasmiylashtiriladi. Bunda «Kelishilgan» grifi ostida sana va hujjatning tartib raqami ko'rsatiladi.

Tarmoq standartlari va korxona standartlarini yaratish, kelishish, tasdiqlash va davlat ro‘yxatidan o‘tkazish protseduralari O‘zbekiston davlat standartlari uchun o‘rnatilgan tartibga o‘xshaydi.

3.2 Barcha darajadagi me’oriy hujjatlarning tuzilishi, bayon qilinishi, rasmiylashtirilishi, mazmuni va belgilanishiga umumiy talablar

Me’riy hujjatlarning tarkibi quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin: titul varaq, so‘z boshi, mundarija, kirish, nomi, qo‘llanish sohasi, me’oriy havolalar, atamalar va ta’riflar, belgilar va qisqartmalar, talablar, ilovalar, bibliografik ma’lumotlar.

Bunda «Titul varaq», «So‘z boshi», «Mundarija», «Nomi», «Talablar» majburiydir. Mundarijaga bo‘limlarning tartib raqamlari va nomi (zarur bo‘lganda kichik bo‘limlar nomi), ilovalar belgisi va sarlovhasi bilan, zarur bo‘lganda esa, grafik materiallar ham qaysi betda joylashganligini ko‘rsatib yoziladi. Standart mundarijasi so‘z boshidan keyin, odatda yangi betdan boshlanadi. «Mundarija» so‘zi betning o‘rta qismida bosqichlar bilan yoziladi.

Standartning o‘ziga xos xususiyatlariga va mazmuniga qarab, talablar matn, jadvallar, grafik material (rasmlar, sxemalar, diagrammalar) yoki bularning birikmasik o‘rinishida bayon qilinadi. Standart matni turlicha izohlanishiga yo‘l qo‘ymaydigan, qisqa, aniq, standartning qo‘llanish doirasiga muvofiq uni qo‘llanish uchun zarur va yetarli, mantiqiy izchil bo‘lishi lozim. Standartga faqat ob’ektiv metodlar bilan tekshirish mumkin bo‘lgan tafsilotlar va talablarni kiritish lozim. Standartda amaldagi standartlarda belgilangan atamalar, ta’riflar, belgilar va qisqartmalarni qo‘llanish kerak. Majburiy talablarni bayon etishda standart matnida «lozim», «zarur», «uchun talab etiladi» «dagina ruxsat etiladi», «ruxsat etilmaydi», «man etiladi», «yaramaydi» so‘zlarini ishlatalish kerak. Boshqa holatlarni bayon etishda «bo‘lishi mumkin», «odatda», «zarur bo‘lganda», «bo‘lishi mumkin» va h.k. so‘zlarni qo‘llanish lozim. Shuningdek, «qo‘llaniladi», «ko‘rsatadi» va h.k. so‘zlarni qo‘llanish mumkin. Kattaliklarning eng katta va eng kichik qiymatlarini keltirganda «ko‘pi bilan (kamida)» iboralarni qo‘llanish lozim. Standartda ko‘rsatilgan me’yorlar, talablardan og‘ishlarning joiz qiymatlarini keltirishda «dan ko‘p (kam) bo‘lmasligi kerak» iborasini qo‘llanish kerak.

Mahsulotni topshiriqdagi aniqlik bilan tayyorlash, qo‘llanish va tekshirish uchun standartda o‘rnatiladigan kattaliklarning son qiymatlari chekka og‘ishlari bilan yoki eng katta (yoki) eng kichik qiymatlar ko‘rinishida ko‘rsatilishi lozim. Son qiymatlarini foizlarda ko‘rsatishda quyidagicha:

“...63% dan 67% gacha” yoki “(65±2%) emas, balki” (65±2)% yozish kerak. Moddalarning fizikaviy konstantalari va xossalari to‘g‘risida ma’lumotlarni hujjatlarda GOST 8.310 bo‘yicha ma’lumotlar toifasini ko‘rsatgan holda keltirish kerak. Rim harflaridan faqat buyumning navini (toifasi, sinfi va b.), kimyoviy elementlarning valentligini, yilning kvartallarini, yarim yillikni belgilashda qo‘llanish kerak. Qolgan hollarda arab raqamlari qo‘llaniladi.

Hisob birliklari va fizik kattaliklar birliklarining belgilari jadvallarda, formulalarga kiradigan simvollar va sonli koeffisientlarni tushuntirishda va matnda,

faqat sonli qiymatlarda qo‘llaniladi va nuqtasiz yoziladi. Standartda quyidagilarga yo‘l qo‘yilmaydi:

- so‘zlashuv iboralarini, texnisizm va kasbiylikni qo‘llanish;
- bir tushunchaning o‘ziga ma’nosи jihatdan yaqin turli ilmiy-texnikaviy atamalar (sinonimlar) ni, shuningdek o‘zbek va rus tillarida teng ma’noli so‘zlar va atamalar mavjud bo‘lgani holda chet so‘zlar va atamalarni qo‘llanish;
- ixtiyoriy yasama so‘zlarni qo‘llanish;
- o‘zbek orfografiyasida belgilanganlardan boshqa qisqartma so‘zlarni qo‘llanish.

Standart matnini bo‘limlarga ajratish kerak. Bo‘limlar punktlarga yoki kichik bo‘limlar va punktlarga ajratilishi mumkin. Punktlar, zarur bo‘lganda, kichik punktlarga bo‘linishi mumkin. Standart matnini punkt va kichik punktlarga bo‘lishda har bir punkt, kichik punkt tugal axborotni o‘z ichiga olishi zarur. Bo‘limlar, kichik bo‘limlar, punktlar va kichik punktlarni arab raqamlari bilan belgilash va abzasdan (satr boshidan) yozish kerak. Bo‘limlar me’yoriy hujjatdagi asosiy qismning butun matni doirasida (ilovalar bundan mustasno) tartib raqamlari bilan belgilanadi.

Sarlavhalar bo‘limlar, kichik bo‘limlarning mazmunini aniq va qisqa aks ettirishi lozim. Bo‘limlar, kichik bo‘limlar va punktlarning sarlavhalarini bosh harflar bilan, oxiriga nuqta qo‘ymasdan, abzasdan boshlab yozish kerak. Punktlar yoki kichik punktlar ichida sanab ko‘rsatishlar bo‘lishi mumkin. Sanab ko‘rsatilgan har bir satr oldida defis yoki, zarur bo‘lganda, standartning matnida sanab o‘tilganlarning biriga havola qilishda kichik (satr) harflarini qo‘yish kerak. Kichik harfdan keyin qavs qo‘yiladi. Sanab o‘tilganlarni keyinchalik ravshanlashtirish uchun arab raqamlaridan foydalanish zarur, bu raqamlardan keyin qavs qo‘yiladi.

Standartning nomi qisqa bo‘lishi, standartlashtirish ob’ektini aniq tavsiflashi va standartni standartlar axborot ko‘rsatkichiga kiritish uchun uning to‘g‘ri tasniflanishini ta’minlashi kerak. Standartning nomida, odatda, qisqartmalar (mahsulotning shartli belgisidan tashqari), rim harflari, matematik belgilar, yunon harflari ruxsat etilmaydi.

Standartning sarlavhasi standartlashtirish ob’ektini ifodalaydi. Sarlavhada ushbu ob’ektni boshqa standartlashtirish ob’ektlaridan farqlantiruvchi zarur va yetarli belgilar keltirilgan bo‘lishi lozim. Standartning sarlavhasini davlat tilida bayon etishda:

- mahsulotning markasi, xili, modelini belgilangandan keyin «markali», «xilli», so‘zlarni yozish kerak;
- xususiydan umumiyya o‘tish tamoyillari asosida sifatni qiymatdorligiga bog‘liq tartibda yozish kerak;
- standart ikkta va bundan ortiq standartlashtirish ob’ektiga nisbatan qo‘llaniladigan bo‘lsa, sarlavha quyidagi tartibda yoziladi:

1) agar standartlashtirish ob’ektlari bir xil belgilar bilan tavsiflanadigan bo‘lsa, avval belgilar xususiydan umumiyya qarab, qiymatdorligi bo‘yicha tartibda yoziladi, shundan keyin «va» bog‘lovchisi bilan birlashtirilgan otlar yoziladi (otlar ikkitadan ko‘p bo‘lsa, bular vergul va «va» bog‘lovchisi bilan yoziladi);

2) agar belgilar sanab ko‘rsatilgan standartlashtirish ob’ektlarining biriga taalluqli bo‘lsa, bu ob’ekt jumla oxirida yoziladi.

Standartning «qo'llanish doirasi» uning qaysi doirada qo'llanilishini va zarur bo'lganda standartlashtirish ob'ektini aniqlab olish uchun keltiriladi, standartning birinchi betida joylashtiriladi va (1) bir raqami bilan nomerlanadi. Standartlashtirish ob'ektini aniqlashda quyidagi ibora qo'llaniladi: «Ushbu standart ... qo'llaniladi» Standartning mazmunini ravshanlashtirishda «Ushbu standart ... belgilaydi» iborasi qo'llaniladi. Standartning qo'llanish doirasini aniqlashda «Ushbu standart ... qo'llaniladi» iborasi ishlataladi. Atom stansiyalariga yetkazib beriladigan mahsulot uchun «Ushbu standart faqat atom stansiyalariga yetkazib beriladigan ... uchun qo'llaniladi» jumlesi ishlataladi. Mahsulot (xizmatlar, jarayonlar) ga standartlarda aholi hayotining, sog'ligini va mulkining xavfsizligini, atrof muhit muhofazasini ta'minlashga qaratilgan majburiy talablarni o'z ichiga olgan bo'lsa, bu talablarni sinash metodlaridan foydalanib holisona tekshirish mumkin va bu talablar bo'yicha mahsulot sertifikatlashtiriladigan bo'lsa, bunday standartda «Mahsulotning aholi hayoti, sog'ligi va mulkiga xavfsizlikni, atrof muhit muhofazasini ta'minlaydigan mahsulot sifatiga majburiy talablar da

(bo'lim, kichik bo'lim, punkt belgisi)

bayon etilgan» deb ko'rsatiladi.

Sertifikatlashtirish maqsadlarida foydalanishi mumkin bo'lgan va xos talablarni qondiradigan standartda, shuningdek «Standart sertifikatlashtirish maqsadlari uchun yaroqli» deb ko'rsatilishi lozim.

Ro'yxatga me'yoriy hujjatlarning belgilari va ularning nomlari ro'yxatga olish raqamlarining ortib borish quyidagi tartibida kiritiladi:

- xalqaro standartlar;
- davlatlararo, hududiy standartlar;
- O'zbekiston davlat standartlari;
- tarmoq standartlari;
- ma'muriy- hududiy standartlar;
- texnik shartlar;
- korxona standartlari;
- xorijiy mamlakatlarning milliy standartlari;
- boshqa me'yoriy hujjatlar.

«Ta'riflar» bo'limi standartda foydalaniladigan atamalarni aniqlash va belgilash uchun zarur ta'riflarni o'z ichiga oladi. Ta'riflar ro'yxati «Mazkur standartda quyidagi atamalar va ta'riflar qo'llaniladi» so'zları bilan boshlanadi.

Standartlashtirish ob'ektlariga talablar, ob'ektlarning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, standartlarning quyidagi turlarida: asos bo'lувчи standartlarda, mahsulot (xizmatlar) ga standartlarda, tekshirish metodlari standartlarida, jarayonlarga standartlarda belgilanadi.

Standart nizomlarini to'ldiruvchi materialni ilovaga joylashtirish ruxsat etiladi. Ilovada, masalan, grafik material, katta shaklli jadvallar, apparat va priborlarning tavsiflari, EHM da yechiladigan masalalar algoritmlari va dasturlarining tavsifi va h.k. keltirilishi mumkin. Ilovalar majburiy va axborot uchun bo'lishi mumkin. Axborot uchun belgilangan ilova tavsiyanoma va ma'lumotnomma jahhada bo'ladi.

Standartda bibliografik ma'lumotlar keltiriladi. Bular alohida varaqda, barcha ilovalardan keyin joylashtiriladi. Standartning bibliografik ma'lumotlarida:

- guruhning standartlar tasniflagichi bo'yicha belgisi;
- muhim so'zlar bo'ladi.

Jadvallar ko'rsatkichlarning yaqqol ifodalanishi va taqqoslanishining qulay bo'lishi uchun qo'llaniladi. Jadval nomini jadval ustida joylashtirish lozim. Jadvalning bir qismini shu betning o'zida yoki boshqa betga ko'chirishda jadval nomi uning faqat birinchi qismi ustida joylashtiriladi.

Grafik material – rasmlar (sxemalar, diagrammalar va h.k) standartga ob'ektning xossalari yoki tafsilotlarini yaxshi belgilash, shuningdek standart matnini yaxshi tushunish uchun joylashtiriladi. Standart matnida grafik materialga havola berilgan bo'lishi kerak. Grafik material o'zi to'g'risida birinchi marta eslatilgan matndan keyin bevosita yoki keyingi betda, zarur bo'lganda esa ilovada joylashtirilishi lozim. Matnda joylashtirilgan rasmlar, sxemalar, diagrammalar va h.k. KHYaT standartlarining talablariga muvofiq bo'lishi lozim. Standartda grafik materialni to'ldiruvchi jadvallar mavjud bo'lsa, jadvallarni grafik materialdan keyin joylashtirish lozim. Grafik materialning biror mavzuga bag'ishlangan nomi bo'lishi mumkish, bu nomi grafik material tagida quyidagicha joylashtiriladi:

1-rasm – Asbobning detallari.

Zarur bo'lganda grafik material ostida tushuntiruvchi ma'lumotlar joylashtiriladi. «Rasm» so'zi va nomi tushuntiruvchi malumotlardan keyin joylashtiriladi.

Ilovada joylashtirilgan formulalardan mustasno, matndagi formulalar sidirg'a arab raqamlari bilan belgilanishi lozim. Raqamlar formula sathida o'ng tomonda ikki tomonlama qavs ichida yoziladi. Bir formula quyidagacha belgilanadi – (1). Matnda formulaning tartib raqamiga havolalar qavslar ichida beriladi.

Standartda quyidagi havolalar beriladi:

- ushbu standartga;
- boshqa standartlarga.

Agar matn, jadvallar yoki grafik materialning mazmuniga tushuntiruvchi yoki ma'lumotnomaga ma'lumotlari zarur bo'lsa, standartlarda izohlar keltiriladi. Izohlarda talablar bo'lmasligi kerak. Izohlar o'ziga tegishli matn, grafik materialdan keyin yoki jadvalda joylashtiriladi, abzasdan katta harflar bilan yoziladi. Agar izoh bitta bo'lsa, «Izoh» so'zidan keyin tire qo'yiladi. Jadvalga izoh jadval oxirida, jadvalning tugallanganligini ifodalovchi chiziq ustida joylashtiriladi.

Standartda keltirilgan alohida ma'lumotlarni tushuntirish zarur bo'lsa, bu ma'lumotlarni sahifa ostiga yozuv belgisi bilan belgilab qo'yish lozim. Sahifa ostiga yoziladigan izoh ushbu belgi qo'yilgan bet oxirida joylashtiriladi va matndan ingichka gorizontal chiziq bilan chap tomondan ajratiladi, jadvalda joylashgan ma'lumotlarga izoh esa, jadval oxirida, jadvalning tugallanganligini ifodalovchi chiziq ustida yoziladi. Sahifa ostiga yozuv belgisi tushuntirish beriladigan so'z, son, simvol, jumladan keyin satr ustida va tushuntirish matnidan oldinda qo'yiladi. Sahifa ostiga yozuv belgisi qavsdan arab raqamlari bilan yoziladi va matn shriftining yuqori chetiga teng sathda joylashtiriladi.

Standartda quyidagi qisqartmalar ruxsat etiladi: b. – bet; y.- yil, yy. – yillar; min. – minimal; maks. – maksimal; abs. – absolyut; nis. – nisbiy qisqarmalari, shuningdek umumqabul qilingan qisqartmalar, ya’ni h.k. – hokazo; va b. – va boshqalar; q. – qarang; nomin. – nominal qisqartmalar va orfografik qoidalar, shuningdek xos davlat standartlariga muvofiq qisqartmalar qo’llaniladi.

Bo’lim, kichik bo’lim sarlavhalari va oldingi yoki keyingi matn orasidagi masofa, shuningdek bo’lim va kichik bo’lim sarlavhalari orasidagi masofa kamida to’rtta shrift balandligiga teng bo’lishi kerak.

Sarlavha satrlari tublarining orasi matn ichidagidek qabul qilinadi.

Standartlar rasmiy ravishda davlat va rus (lozim topilsa) tillarida nashr etiladi.

Mahsulotga, xizmatlarga quyidagilar ishlab chiqiladi:

– bir turli mahsulot, xizmatlarning guruhlariga umumiyl talablarni o’z ichiga logan umumiyl texnik talablar, sinash usullari, umumiyytexnik shartlar standartlari;

– muayyan mahsulot, xizmatlar (muayyan mahsulot, xizmatlar guruhi)ga talablarni o’z ichiga olgan texnik shartlar standartlari.

Mahsulot, xizmatlar guruhiga alohida talablarni standartlashtirish maqsadga muvofiq bo’lganda tasnifini, asosiy parametrlari yoki o’lchamlari, xavfsizlik talablari, atrof muhitni muhofaza qilish talablari, xillari, navlari, markalari, qabul qilish, tamg’alash, joylash qoidalari, tashish qoidalari, saqlash qoidalari, foydalanish, ta’mirlash va qayta foydalanish (utilizatsiya) qoidalarini o’rnatuvchi standartlar ishlab chiqilishi mumkin.

Umumiyl texnik shartlar standartlari umumiyl holda quyidagi bo’limlardan iborat bo’ladi:

- tasniflash, asosiy parametrlar va (yoki) o’lchamlar;
- umumiyl texnik talablar;
- xavfsizlik talablari;
- atrof muhitni muhofazalash talablari;
- qabul qilish qoidalari;
- tekshirish usullari;
- tashish va saqlash;
- foydalanish (ta’mirlash, qayta foydalanish) bo’yicha ko’rsatmalar;
- tayyorlovchining kafolatlari.

Bo’limlar (kichik bo’limlar)ning nomenklaturasi, tarkibi, mazmuni va nomi standartlashtiriladigan mahsulotning o’ziga xos xususiyatlariga va unga qo’yiladigan talablarning xarakteriga muvofiq aniqlanadi. Ishlab chiqarish va foydalanish fuqarolarning sog’ligi va mulkiga, shuningdek atrof muhitga zarar yetkazishi mumkin bo’lgan mahsulotga standartlar tarkibida majburiy ravishda «Xavfsizlik talablari» va «Atrof muhitni muhofazalash talablari» bo’limlari bo’lishi shart.

«Tasniflash, asosiy parametrlar va (yoki) o’lchamlar» bo’limida mahsulotning turini, navini, markasini, modelini va h.k. ni tavsiflovchi parametrlar va (yoki) o’lchamlar o’rnatiladi va zarur bo’lganda, mahsulotning asosiy parametrlari va (yoki) o’lchamlari bo’yicha tasniflangan nomenklaturasi (navi), kimyoviy tarkibi bo’yicha, ba’zi hollarda esa, shuningdek asosiy iste’mol (foydalanish) tafsilotlari bo’yicha ham tasniflangan materiallar (xom ashyo) markalarining nomenklaturasi o’rnatiladi.

Bo‘limda materiallarning qo‘llanilishi bo‘yicha tavsiyano malarni, ularga ishlov berish rejimlari va h.k. larni keltirish ruxsat etiladi.

«Umumiy texnik talablar» bo‘limida quyidagi kichik bo‘limlar bo‘ladi:

- tafsilotlar (xossalari);
- xom ashyo, materiallar, sotib olinadigan buyumlarga talablar;
- butliligi (komplektliligi);
- belgilanishi;
- joylash (upakovka).

«Tafsilotlar (xossalari)» kichik bo‘limda quyidagi talablar keltiriladi:

- vazifasi;
- puxtalik;
- radioelektron himoya;
- tashqi ta’sirlarga bardoshlik va yashovchanlik;
- ergonomika;
- xomashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya va mehnat rksurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish;
- texnologiyaboplilik;
- konstruktiv talablar.

«Vazifa talablari» punktida mahsulotning topshiriqdagi sharoitlarda bajaradigan asosiy vazifalarini belgilovchi xossalari tavsiflovchi talablar, mos keluvchanlik va o‘zaro almashinuvchanlik talablari, shu jumladan quyidagilar ham o‘rnataladi:

- ishlov berishdagi ish unumi, aniqlik, tezlik, mustahkamlik, kaloriyalilik va b. ga talablar;
- tarkibiga va strukturasi (kimyoviy, fraksion, aralashmalar konsentratsiyasi, komponentlar miqdori va h.k.), fizika-kimyoviy, mexanik va boshqa xossalari (mustahkamlik, qattiqlik, issiqlik chidamlilik, yeyilishga chidamlilik) ga talablar;
- funksional, geometrik, biologik, elektr magnit, elektr, mustahkamlik, dasturiy, texnologik, metrologik, diagnostik, tashkiliy, axborot va boshqalar bo‘yicha mos keluvchanlik bo‘yicha talablar.

«Puxtalik talablari» punktida mahsulotning o‘z vazifalarini belgilangan vaqt oralig‘ida topshiriqdagi samaradorlik bilan bajarishga va bu vazifalarining berilgan texnik xizmat ko‘rsatish sharoitlarida, ta’mirlash, saqlash, tashish sharoitlarida saqlanib qolishiga talablar, shu jumladan, mahsulotning puxtalik ko‘rsatkichi va (yeqi) mahsulotning buzilmay ishlashlik, umrboqiylik, ko‘pga chidamlilik, ta’mirlashga yaroqlilik va saqlanuvchanlik ko‘rsatkichlarining qiymatlari ko‘rinishidagi miqdoriy talablar o‘rnataladi.

Ma’lum vaqt o‘tgandan keyin foydalanish odamlarning hayoti, sog‘ligiga, atrof muhitga xavf solishi yoki fuqarolarning mulkiga zarar keltirishi mumkin bo‘lgan mahsulotga xizmat (yaroqlilik) muddati o‘rnatalishi lozim.

Vaqt o‘tishi bilan iste’mol xossalari yomonlashishi mumkin bo‘lgan mahsulot (ovqatlanish mahsulotlari, parfyumeriya-kosmetik mollar, dori-darmonlar, maishiy kimyo buyumlari va b.) ga yaroqlilik muddatlari o‘rnatalishi lozim. “Radioelektron himoya talablari” bo‘limida mahsulotga xalaqitdan himoyalash, elektromagnit va ionlovchi nurlanishdan, ham xususiy, ham tashqi, ataylab yuboriladigan

elektromagnit nurlanishlardan va boshqa tabiiy va sun'iy paydo bo'ladigan elektromagnit nurlanishlardan himoyalanishni ta'minlash bo'yicha talablar o'rnatiladi. «Tashqi ta'sirlarga bardoshlik va yashovchanlik talablari» punktida mahsulotning birgalikda ishlaydigan ob'ektlar va tabiiy muhit ta'sir etganda va (yoki) ta'sir etgandan keyin ish qobiliyati (imkoni)ni ta'minlashga qaratilgan talablar, shu jumladan quyidagilar o'rnatiladi:

- mexanikaviy ta'sirlarga (tebranma, zarbiy, burovchi, shamol va h.k.)ga bardoshlik talablar;
- iqlim ta'sirlariga (haroratning o'zgarushi, namlik, havo bosimi, quyosh radiatsiyasi, atmosfera qor-yog'ini, sho'r (dengiz) tumani, chang, suv va h.k.)ga bardoshlik talablar;
- maxsus ta'sirlarga (biologik, radiasion, kimyoviy, shu jumladan yemiruvchi gazlar, yuvish vositalari, yoqilg'i, moylar va h.k., elektromagnit maydonlar, dezaktivatsiya vositalari, degazatsiya, dezinfeksiya vositalari va h.k.)ga bardoshlik talablar.

«Ergonomik talablar» punktida mahsulotning texnik tafsilotlarini odamning ergonomik tafsilotlari va xossalari bilan muvofiqlashtirishga qaratilgan talablar (xizmat ko'rsatuvchi xodimning ish joylariga, buyumning va buyum elementlarining odam tanasining o'lchamlariga muvofiqligi talablar) o'rnatiladi.

«Xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya va mehnat resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish talablar» punktida mahsulotni ishlab chiqarishda va reglamentlangan rejimlarda vazifasi bo'yicha ishlatilganda xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya va mehnat resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, energiya tashuvchining solishtirma sarfi, shuningdek foydali ish koeffisienti, iste'mol xossalaring birligiga mehnat sarfi va h.k.) bo'yicha talablar o'rnatiladi.

«Texnologiyaboplilik talablar» punktida mahsulotning tayyorlanishga, foydalanishga va ta'mirlanishga topshiriqdagi sifat ko'rsatkichlarida eng kam xarajatlar bilan moslashtirilganligini belgilovchi talablar o'rnatiladi. «Konstruktiv talablar» punktida mahsulotning o'z vazifasini samarali bajarishini ta'minlovchi konstruktiv yechimlar ko'rinishidagi, shuningdek mahsulotni yaratish, ishlab chiqarish va qo'llanishda maqbulikka erishishga oid talablar:

- tarkibiy qismlarning konstruktiv bajarilishi; ularning soni, massasi, shakli, o'lchamlari, joylashtirilishi;
- mahsulotning ruxsat etilgan og'irligi (massasi) va gabarit (tashqi) o'lchamlari;
- tashqi shakli (to'g'ri chiziqliligi, mutanosibligi, suyriligi va h.k.)ga – buyumning boshqa turdagи buyumlar bilan tashqi bog'lanishini va o'zaro ta'sirini, ularning mos keluvchanligini, o'zaro almashinuvchanlikni, aylanish yo'nalishi, harakat yo'nalishi va h.k. ni ta'minlovchi konstruktiv yechimlar;
- konstruksion materiallar va qoplamlalar, qoplamlarning turlari (metall, metallmas) va ularning vazifalari (korroziyadan saqlash, suyrilikni ta'mirlash va h.k.);
- standart buyumlar va materiallardan foydalanish;

– buyumga texnik xizmat ko'rsatishda va ta'mirlashda uning tarkibiy qismlarini yechib olmasdan tuzatishga moslanganlik talablari;

– buyumni noto'g'ri yig'ish, kabellar va shlanglarni noto'g'ri ulash va texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlashda xizmat ko'rsatuvchi xodimlar tomonidan boshqa xatoliklarning sodir bo'lishiga yo'l qo'ymaydigan talablar;

– tayanch konstruksiyalardan va tayanch buyumlardan foydalanish;

– buyumning agregatlanishi va blok-modullardan tuzilishi va h.k. talablar o'rnatiladi.

«Xomashyo, materiallar, sotib olinadigan buyumlarga talablar» kichik bo'limida quyidagilar o'rnatiladi:

– sotib olinadigan buyumlar, suyuqliklar, moylar, bo'yoqlar va materiallar (mahsulotlar, moddalar)ni qo'llanish;

– qo'llanish va (yoki) qo'llaniladigan materiallarni cheklash, ularni hisobga olish tartibi;

– ikkilamchi xomashyo va sanoat ishlab chiqarishidagi chiqindilarni qo'llanish.

«Butliligi (komplektligi)» kichik bo'limida yetkazib beriladigan kompleksga kirgan buyumning alohida (yetkazib berishda mexanikaviy birlashtirilmagan) tarkibiy qismlari, ularga ehtiyyot qismlar, asboblar va moslamalar, materiallar va h.k., shuningdek buyumga qo'shib yuboriladigan hujjatlar aniqlanadi.

«Tamg'alash» kichik bo'limda mahsulotni tamg'alashga, shu jumladan transport tamg'asiga quyidagi talablar o'rnatiladi:

– tamg'ani bosish joyi (bevosita mahsulotga, yorliqlarda, etiketkalarda, idishda va h.k. da);

– tamg'ani bosish usuli (o'yma naqsh tushirish, xurushlash);

– tamg'aning mazmuni.

Odamlarning hayoti va sog'ligi uchun xavfsizligini ta'minlash uchun ma'lum ko'rsatmalarni bajarish zarur bo'lgan mahsulotga standartlarda, bu kichik bo'limda tamg'adagi qo'yidagi ko'rsatmalarning mazmuni to'g'risidagi talablar yoziladi:

– qo'llanish sharoitlari va tashish, saqlash va ishlatalishdagi ehtiyyotkorlik tadbirlari;

– xavfsizlik (yong'in va portlash xavfsizligi va b.);

– davriy ko'zdan kechirish, tekshirish, qayta saqlashga tayyorlash va h.k. talablar.

«Joylash (upakovka)» kichik bo'limda joylash materiallariga, mahsulotni joylash usuliga va h.k. talablar o'rnatiladi.

Kichik bo'limda quyidagilar ko'rsatiladi:

– mahsulotni joylashga tayyorlash (shu jumladan, saqlashga tayyorlash) qoidalari. Bunda qo'llaniladigan vositalar ham ko'rsatiladi;

– iste'molchiga jo'natiladigan joylash idishi, idishning tejamli turlaridan foydalanishga oid talablar hisobga olingan holda, shu jumladan ko'p martalab foydalilaniladigan idish, idishlarning o'lchamlarini birxillashtirish, joylashda foydalilaniladigan yordamchi materiallar, shuningdek texnik estetika talablari (xalq iste'moli mollari uchun);

– iste'molchiga jo'natiladigan idishdagi va transport idishidagi mahsulot miqdori;

– tashish usuliga bog‘liq holda (idishda, idishsiz va h.k.) mahsulotni joylash usullari;

– mahsulotni idishda joylashtirish va taxlash usulari;

– idishga joylashtiriladigan hujjatlar ro‘yxati va ularni joylash usullari.

Kichik bo‘limda, iste’molchiga yuboriladigan va tashishda foydalaniladigan idishga talablardan tashqari, transport paketlarini, konteynerlarni yoki tagliklarni qo‘llanish bo‘yicha talablar ham ko‘rsatiladi.

«Xavfsizlik talablari» bo‘limida quyidagilar o‘rnataladi:

– elektr xavfsizligi talablari;

– yong‘in xavfsizligi talablari;

– portlash xavfsizligi talablari;

– radiatsiya (nurlanish) xavfsizligi talablari;

– kimyoviy va iflos qiluvchi moddalarning ta’siridan xavfsizlik talablari, shu jumladan modda va uning tarkibiy qismlarining eng ko‘p ruxsat etilgan konsentratsiyasiga talablar;

– mashinalar va jihozlarga xizmat ko‘rsatishda xavfsizlik talablari, shu jumladan xizmat ko‘rsatuvchi xodim noto‘g‘ri harakat qilgandagi va o‘zidan-o‘zi noto‘g‘ri ishlab ketgandagi xavfsizlik talablari;

– xavfsizlikni ta’minalash vositalariga va tadbirlariga, shu jumladan ihotalar, yo‘l cheklagichlar, blokirovkalar, harakatchan elementlarni o‘chirgichlar, birikmalar va harakatchan qismlar fiksatorlarining tuzilishiga, ish joylarining jihozlanishiga, boshqarish qurilmalari va tekshirish, avariya signalizatsiyasi priborlari, signal (ogohlantirish) ranglarini va xavfsizlik belgilarini yozishga talablar, ishlab chiqarishdagi xavfli va zararli omillarni paydo bo‘lgan joyning o‘zida yo‘qotish, kamaytirish bo‘yicha talablar. Zarur bo‘lganda xavflik klassi, ishlab chiqarishda jihoz va mashinalar hosil qiladigan xavfli va zararli omillarning ruxsat etilgan darajasi, moddalarning odam organizmiga ta’siri, material, moddalarning boshqa moddalar va omillar ta’sirida havoli muhitda va oqava suvlarda zaharli va yong‘in-portlash xavfi bo‘lgan birikmalarni hosil qilishi mumkinligi to‘g‘risida ma’lumotlar, materialning, moddalarning yong‘in-portlash xavfini tug‘diradigan xossalari va ularning o‘zidan-o‘zi yonishi va yoki portlashini oldini olish tadbirlari, zaharli va yong‘in-portlash xossalari ega bo‘lgan materiallar, moddalarni zararsizlantirish va ko‘mib yuborish usullari keltiriladi.

Xavfsizlik talablari joiz xavflikning barcha turlarini va me’yorlarini o‘z ichiga olishi va mahsulotning xizmat (yaroqlilik) muddati davomida mahsulot (ishlar, mollar, xizmatlar)ning xavfsizligi ta’milanadigan darajada o‘rnatalishi lozim.

«Atrof muhitni muhofazalash talablari» bo‘limida ekologik jihatdan xavfli mahsulotni ishlab chiqarish, saqlash, tashish va ishlatish (qo‘llanish) va qayta foydalanishda atrof tabiiy muhitga, odamning sog‘ligiga, genetik fondiga zararning oldini olish uchun ekologik talablar o‘rnataladi.

Bo‘limga quyidagilarni belgilaydigan ko‘rsatkichlar va normalar kiritiladi:

– atrof muhitga kimyoviy, mexanikaviy, radiasion, elektromagnit, termik va biologik ta’sirlarning darajasi va vaqt bo‘yicha ruxsat etilgan qiymatlariga oid talablar;

– ifloslovchi zaharli moddalarning atrof muhit (suqli muhit, atmosfera havosi, tuproq, yer osti, o'simlik dunyosi, ionosfera va h.k.)da barqarorlashuvi bo'yicha talablar;

– xavfli mahsulotdan va chiqindilardan qayta foydalanish (utilizatsiya qilish) va ko'mib tashlash joylariga talablar.

«Qabul qilish qoidalari» bo'limida mahsulotlarni ularning sifati va soni bo'yicha qabul qilishga talablar, tekshirish rejasi, shuningdek sinovlarning turi va zarur bo'lganda, dasturlari belgilanadi. Bo'limda mahsulot va xizmatlarni qabul qilishga taqdim etish va qabulni o'tkazish tartibi, taqdim etiladigan to'plarning o'lchami, tekshirish me'yorlari, mahsulotni qabul qilish boshlanishigacha saqlab turish zarurligi va vaqtin, shuningdek qabul natijalarini rasmiylashtirish (sifati, tamg'asi to'g'risidagi hujjatni rasmiylashtirish) tartibi belgilanadi. Bo'limda, zarur bo'lganda, mahsulot va xizmatlarni tekshiruv idoralari tomonidan qabul qilinganligini tasdiqlovchi tamg'alarni bosish tartibi va joyi belgilanadi. Bo'limda, mahsulotning xossalari qarab, sinash dasturlari (qabul qilish-topshirish va davriy sinash dasturlari) belgilanadi, shuningdek sinovdan o'tgan mahsulotdan foydalanish (saqlash) tartibi, qayta (qo'shimcha) sinash uchun namunalarni ajratib olish va saqlash zarurligi va h.k. ham ko'rsatiladi.

Har bir sinov uchun uni o'tkazish davriyligi, shuningdek mahsulotning tekshiriladigan tafsilotlari, xossalari va bularni tekshirish ketma-ketligi ham belgilanadi. Sifatni tanlab va statistik tekshirishda tekshirish rejasi (tekshiriladigan to'p hajmi, donalab tekshirish uchun tanlanma hajmi yoki donali bo'limgan mahsulot uchun kichik namunalar hajmi, tekshirish normativlari va hal etuvchi qoidalari) ko'rsatiladi.

«Tekshirish metodlari» bo'limida mahsulotning standartda bayon etilgan talablarga muvofiqligini tekshirish (sinashlar, o'lchashlar, tahlil) yo'llari, usullari, tartibotlari o'rnatiladi.

«Tashish va saqlash» bo'limida mahsulotni tashish va saqlashda uning saqlanuvchanligini ta'minlash, shu jumladan xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha talablar o'rnatiladi. Bo'limda transport turlari (havo, temir yo'l, dengiz, avtomobil trasportlari) va tashish vositalari (yopiq yoki ochiq vagonlar, refrijeratorlarli vagonlar, sisternalar, kemalarning yuklar saqlanadigan ostki xonalari va h.k.), mahsulotni bu vositalarda mahkamlab va ustini berkitib qo'yish usullari, shuningdek mahsulotni hammabop, ixtisoslashtirilgan konteynerlarda, ixtisoslashtirilgan transport bilan va paketlarda tashishga oid talablar, konteynerda mahsulot joylari soni (massasi), paketlarning gabarit o'lchamlari, paketdagagi joylar soni, paketlarni joylashtirish tartibi va h.k. ko'rsatiladi.

Bo'limda tashish parametrlari (ruxsat etilgan xatolik, tezlik va h.k.) va tashish jarayonida ruxsat etilgan mexanik ta'sirlar, iqlim sharoitlari, tashishda mahsulotga maxsus talablar (mahsulotni yuklash va tushirishning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq ravishda yuklashda va tushirishdagi tashqi ta'sirlardan, zarblardan saqlash zarurligi, tashilgandan keyin mahsulotga muomala qoidalari, sovuq kunlarda tashilgandan keyin mahsulotni normal sharoitlarda saqlab turish zarurligi, saqlashdan olish tartibi va h.k.) ko'rsatiladi. Bo'limda mahsulotning saqlanuvchanligini ta'minlaydigan saqlash sharoitlari, shu jumladan mahsulotni saqlash joyiga (bostirma,

yopiq ombor, isitiladigan xona va h.k.), mahsulotni tashqi muhit (nam, zararli bug'lanish) ta'siridan himoyalashga, talablar saqlashdagi issiqlik rejimi, zarur bo'lganda esa, mahsulotni qayta saqlashga tayyorlash muddatlari ko'rsatiladi.

Bulardan tashqari, mahsulotni taxlash usuli (shtabellarda, stellajlarda, tagliklarda va h.k.), shuningdek tez buziladigan, zaharli, yong'in va portlash xavfi bor bo'lgan va h.k. mahsulotlarni saqlash mahsus qoidalari keltiriladi.

Saqlash qoidalari quyidagi tartibda bayon etiladi:

- saqlash joyi;
- saqlash sharoitlari;
- taxlash sharoitlari;
- saqlashning maxsus qoidalari va muddatlari (zarur bo'lganda bayon etiladi).

«Foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar» (ta'mirlash, qayta foydalanishga oid ko'rsatmalar) bo'limida rioya qilinganda mahsulotning ma'lum sharoitlarda va tartibotlarda ish qobiliyatini va xavfsizligini ta'minlaydigan va iste'mol (foydalanish) tafsilotlarini kafolatlaydigan talablar o'rnatiladi. Bo'limda buyumni foydalanishga tayyorlash va amalga kiritishga talablar, buyumni foydalanish joyida o'rnatish tartibi, shuningdek texnik tafsilotlariga muvofiq ish imkoniyatlarini va xavfsizligini saqlash uchun buyumlardan foydalanish asosiy me'yordi va qoidalari, shu jumladan uzuksiz va siklik ishlash vaqtini, texnik xizmat ko'rsatishlarning turlari (kalendor kunlar, bajarilgan ishlar hajmi, texnik holati bo'yicha va b.), davriyligi va hajmi ko'rsatiladi. Mahsulotdan foydalanish, unga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash bo'yicha talablar mahsulotni sertifikatshtirish uchun yaroqli bo'lishi lozim.

«Tayyorlovchining kafolatlari» bo'limida mahsulotni tayyorlovchi (yetkazib beruvchi, xizmatlarni bajaruvchi) ning chiqariladigan, shu jumladan ta'mirlangan mahsulot (xizmatlar)ning standart talablariga muvofiqligini kafolatlash majburiyatları ko'rsatiladi, shuningdek kafolat turi, davom etish muddati va kafolatning boshlanish paytini hisoblash ko'rsatiladi. Butlovchi buyumlarga va tarkibiy qismlarga foydalanishning kafolatlangan muddati asosiy buyumni kafolatlash muddatiga teng hisoblanadi, kafolatlash muddati mahsulotni yetkazib berishga tuzilgan shartnomalar bilan ham belgilanadi. Asosiy buyumga standartlarda butlovchi buyumlarga va tarkibiy qismlarga asosiy buyumlarnikidan ko'proq yoki kamroq kafolat muddatini o'rnatish ruxsat etiladi.

Texnik shartlar standarti mahsulotni bir yoki bir nechta markalari, modellari va h.k. uchun har tomonlama talablarni o'rnatadi. Mahsulotni ishlab chiqarish, yetkazib berish, iste'mol qilish (foydalanish), ta'mirlash va qayta foydalanishda bunday talablarga rioya qilinishi ta'minlanishi lozim. Texnik shartlar standarti buyumlari (kichik bo'limlari)ning nomenklaturasi, tarkibi va mazmuni muayyan mahsulotning o'ziga xos xususiyatiga qarab, umumiyligi texnik shartlar standartining nomenklaturasi, tarkibi va mazmuniga mos kelishi lozim.

«Asosiy parametrlar va (yoki) o'lchamlar» bo'limida mahsulotning shartli belgisi ko'rsatiladi va zarur bo'lganda, uni texnik hujjatda va buyurtma berishda yozish qoidalari va (yoki) misollari keltiriladi. Mahsulotning shartli belgisiga standart belgisini qo'shib yozish kerak.

«Markazlash» kichik bo'limida markalashning mazmuniga talablarni bayon etishda, o'rnatilgan tartibda ro'yxatga olingan mol (tovar) belgisini va (yoki)

tayyorlovchi-korxona nomini ko'rsatish zarur. Agar mahsulot sertifikatlashtirilishi lozim bo'lsa, standartlarning talablariga muvofiqlikka sertifikatlashtirilgan mahsulotning muvofiqlik belgisi (belgilari), standartning belgisi ham keltiriladi.

Mahsulotga standartlarda va (yoki) tekshirish metodlariga standartlarda o'rnatalidigan tekshirish (sinash, o'lchash, tahlil) metodlari mahsulotga standartlarda o'rnatalgan sifatga majburiy talablarning barchasini beg'araz tekshirilishini ta'minlash lozim. Tekshirish (sinash, o'lchash, tahlil) metodlari beg'araz, aniq ifodalangan, ravshan bo'lishi, tartibini va natijalarining takrorlanuvchanligini ta'minlash lozim. Har bir metod uchun tekshirishning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, quyidagilar belgilanadi:

- tekshirish vositalari va yordamchi qurilmalar;
- tekshirishni o'tkazishga tayyorlanish tartibi;
- tekshirishni o'tkazish tartibi;
- tekshirish natijalariga ishlov berish qoidalari;
- tekshirish natijalarini rasmiylashtirish qoidalari;
- tekshirishdagi ruxsat etilgan xatolik.

Tekshirish metodlariga standart bir turli mahsulotning bir nechta guruhalining bir ko'rsatkichini tekshirish metodlarini yoki bir turli mahsulot guruhalining ko'rsatkichlari majmuini tekshirish metodlarini o'rnatishi mumkin. Bunda tekshirish natijalarining qiyoslanuvchanligi kafolatlanishi lozim. Bir ko'rsatkichni tekshirish metodlariga talablarni o'rnatuvchi standartda tekshirishning bir nechta metodlarini keltirish ruxsat etiladi. Bunday metodlardan biri qiyoslash (arbitaj) metodi sifatida aniqlanadi. Agar o'rnatalgan metodlar to'liq o'zaro almashinuvchan bo'limasa, bu metodlarning har biri uchun ularning farqini yoki vazifasini tavsiflovchi ma'lumotlar keltirilishi lozim. Agar tekshirishning bir nechta metodlari uchun alohida talablarning mazmuni o'zaro mos kelsa, xos talablar faqat birinchi metod uchun keltiriladi, qolgan boshqa metodlar uchun esa birinchi metodga havolalar beriladi. Tekshirish vositalari va yordamchi qurilmalarni ko'rsatishda qo'llaniladigan jihozlar (uskunalar, priborlar, moslamalar, asboblar va b.) ro'yxati yoki jixozlarning asosiy texnik tafsilotlari (o'lchashlar diapazoni, doimiy xatoliklar va h.k.), shuningdek materiallar (reaktivlar) ro'yxati yoki bularning xossalari to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Bunda qo'llaniladigan jihozlar tekshirish aniqligini ta'minlashi zarur. Materiallar (reakтив) ning markalari bir ma'noli aniqlash zarur bo'lganda ularning shartli belgisi berilgan bo'lishi lozim. Universal jihoz qo'llanilganda uning nomi va belgisi, shuningdek klassi va o'lchashlar diapazoni ko'rsatiladi. Ushbu tekshirish ishlari uchun mahsus tayyorlanadigan va lekin ishlab chiqarilmaydigan jihoz yoki reaktivlar qo'llaniladigan bo'lsa, bu holda standart matnida yoki ilovada ularning tavsifi, sxemalari, resepturasi va h.k. beriladi.

Tekshirishni o'tkazishga tayyorlanish tartibini bayon etishda mahsulotni tekshirishga tayyorlanishga tegishli ma'lumotlar, shuningdek namunalar (kichik namunalar) ni olish joyi va usuli, shakli, turi, o'lchamlari yoki massasi ko'rsatiladi, zarur bo'lganda, ularni saqlash va (yoki) tashish sharoitlari ham ko'rsatiladi. Zarur bo'lganda, o'lchash uskunasining tuzilishi va ishslash sxemasi, shuningdek priborlar yoki apparatlarni ularash sxemalari ham keltiriladi.

Tekshirishni o'tkazish metodikasiga talablarni bayon etishda tekshirish sharoitlarining tavsiflari ularning joiz qiymatlarini va qayta tiklashdagi xatoliklarni qo'shib ko'rsatiladi, shuningdek agar tekshirish ishlarini o'tkazish tartibi tekshirish natijalariga ta'sir etadigan bo'lsa, bu tartib va o'tkaziladigan ishlar bayoni ham keltiriladi.

Tekshirish natijalariga ishlov berish qoidalarini bayon etishda hisoblash formulalari keltiriladi.

Tekshirish natijalarini rasmiylashtirishga talablarni bayon etishda tekshirish jurnallari (bayonnomalari)ga, bularga kiritiladigan ma'lumotlarning mazmuni va tartibiga talablar o'rnatiladi.

Tekshirish metodining aniqligiga talablarni bayon etishda metodning ruxsat etilgan xatoliklari, hisoblashlarning to'g'riligi va ma'lumotlarni (sonlarni) yiriklashtirish darajasi ko'rsatiladi, shuningdek ushbu metod bilan ta'minlanadigan natijalarning qayta tiklanuvchanligi va takrorlanuvchanligi to'g'risida ham ma'lumotlar keltiriladi.

Jarayonlarga standartlar mahsulot (xizmatlar)ni ishlab chiqish, tayyorlash, saqlash, tashish, foydalanish, ta'mirlash va qayta foydalanish (utilizatsiya qilish) texnologik jarayonlarida har xil ishlarni bajarish metodlari (usullari, yo'llari, rejimlari, me'yordi)ga talablarni o'rnatadi. Bu talablar bajariladigan barcha ishlarning texnikaviy birligini va maqbulligini ta'minlashi lozim; shu jumladan, talablar quyidagilarga ham o'rnatiladi:

- mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan texnologik amallarga;
- ketma-ket bajariladigan texnologik amallar majmuiga.

Bu standartlar, jumladan, quyidagilarni o'rnatadi:

- mahsulotni avtomatlashtirilgan loyhalash va axborot xizmati metodlari;
- blok-modul usulida konstruksiyalash metodlari;
- tayyorlash, shuningdek mahsulotni o'stirish va qazib olish texnologik metodlari;
- mahsulotni tayyorlash prinsipial texnologik sxemalari va bunda foydalilanadigan texnologik rejimlar (normalar) va b.

Jarayonlarga standart atrof muhit xavfsizligi va muhofazasi talablarini o'z ichiga oladi.

3.3 Foydalanuvchilarini me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlash

O'zbekiston hududida amalga kiritiladigan davltlararo standartlarni rasmiy nashr etish, qayta nashr etish, qog'ozda yoki magnitli tashigichlarda nusxalarini ko'paytirish va tarqatish mutlaq huquqi O'zstandart agentligiga yoki bu standartni qabul qilgan Davarxitektqurilishga berilgan. Davlat standartini rasmiy nashr qilish, qayta nashr qilish, ko'paytirish va tarqatish huquqi bu standartni o'z vakolatlari doirasida tasdiqlagan O'zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Sog'liqni saqlash vazirligiga berilgan.

Mashina usulida bosilgan (elektron-hisoblash yordamida magnitli tashuvchidan qog'ozli tashuvchiga o'tkazilgan rasmiy axborotni) me'yoriy hujjatlarning

nusxalarini, shuningdek, reprografiya usulida bajarilgan rasmiy nashrlarning nusxalarini rasmiy nashr sifatida qo'llanish ruxsat etiladi. Bu nusxalar (mashinada bajarilgan va reprografik usulda tayyorlangan nusxalar) ga yuridik kuch berish uchun bular O'zstandart agentligi tomonidan o'rnatilgan tartibda rasmiy tasdiqlanishi lozim.

Foydalanuvchilarni O'zbekiston hududida amaldagi davlatlararo standartlar va davlat standartlari bilan ta'minlash ishlarini bu standartlarni qabul qilgan yoki tasdiqlagan idoralar o'zlarining axborot markazlari orqali bajaradi.

O'zbekiston hududida amaldagi davlatlararo standartlar to'g'risida axborot «O'zbekistonda amaldagi davlatlararo standartlar» ko'rsatkichida chop etiladi. Amaldagi davlat standartlari to'g'risida axborot «O'zbekiston davlat standartlari» ko'rsatkichlarida chop etiladi.

Barcha yangitdan tasdiqlangan, almashtirilgan, bekor qilingan davlat standartlari to'g'risida, shuningdek bularga kiritilgan o'zgartirishlar to'g'risida axborot «O'zbekiston davlat standartlari» axborot ko'rsatkichida chop etiladi.

O'zbekiston hududida amalga kiritiladigan davlatlararo standartlar to'g'risida, yangitdan ro'yxatga olingan davlat standartlari to'g'risida, davlatlararo va davlat standartlariga kiritilgan o'zgartirishlar, shuningdek standartlarni ishlab chiquvchi tashkilotlar to'g'risida tezkor axborot me'yoriy hujjatlar davlat jamg'armasi (MHDJ) ning bosh axborot-ma'lumotnomma markazi (AMM) tomonidan beriladi.

Foydalanuvchilarni qog'ozda rasmiy nashr etilgan umum davlat tasniflagichlari bilan ta'minlash davlat standartlari uchun o'rnatilgan tartibda amalga oshiriladi.

Agar umum davlat tasniflagichlarining hajmi 30 hisob-nashriyot varaqlaridan ortiq yoki bularga har yili kiritiladigan o'zgartirishlar, qo'shimchalar va tuzatishlar miqdori tasniflagich umumiyligi hajmining 2 foizdan ko'p bo'lsa, bunday umum davlat tasniflagichlarini bosmaxonada nashr etmaslik ruxsat etiladi. Bunday umum davlat tasniflagichlarini va bularga kiritiladigan o'zgartirishlar, qo'shimchalar va tuzatishlarni ishlab chiquvchi tashkilot magnitli tashigichda rasmiy nashr qiladi.

Foydalanuvchilarni tarmoq standartlari va ularga kiritilgan o'zgartirishlarning hisobga olingan nusxalari bilan ta'minlash ishlarini ushbu standartlarni tasdiqlagan idora tarmoqda o'rnatilgan tartibda amalga oshiradi.

Foydalanuvchilarni tarmoq standartlarining hisobga olinmagan nusxalari bilan ta'minlash MHDJ axborot markazlari tomonidan amalga oshiriladi.

Foydalanuvchilarni texnik shartlar va ularga kiritilgan o'zgartirishlarning hisobga olingan nusxalari bilan ta'minlash foydalanuvchilarni abonentlik hisobiga qo'yish yo'li bilan, asl nusxani ushlab turuvchi tashkilot tomonidan amalga oshiriladi.

Foydalanuvchilarni texnik shartlarning hisobga olinmagan nusxalari bilan ta'minlash MHDJ tomonidan amalga oshiriladi.

Chet iste'molchilarga yetkazib berish (xaridga chiqarish) uchun yaratiladigan va chiqariladigan mahsulotga va ularga ko'rsatiladigan xizmatlarga korxona standartlari (keyinchalik – mahsulotga korxona standartlari) va ularga kiritiladigan o'zgartirishlarning hisobga olingan nusxalari bilan ta'minlash foydalanuvchini abonentlik hisobiga qo'ygan holda, bu standartlarni tasdiqlagan korxonaning axborot xizmati tomonidan bajariladi.

Korxonaning bo‘limlarini faqat ushbu korxonaning o‘zida qo‘llanishga mo‘ljallangan standartlashtirish ob’ektlariga nisbatan joriy etiladigan korxona standartlari (keyinchalik – ichki qo‘llanishga mo‘ljallangan korxona standartlari) va ularga kiritilgan o‘zgartirishlar bilan ta’minlash ishlarini korxonaning axborot xizmati o‘rnatilgan tartibda amalga oshiriladi.

Foydalanuvchilarni O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘liqni saqlash vazirligi tasdiqlagan davlat darajasidagi rahbariy hujjatlar, tavsiyanomalar, normalar, qoidalar va boshqa me’yoriy hujjatlar va ularga kiritilgan o‘zgartirishlar bilan ta’minlash ishlari davlat standartlari uchun o‘rnatilgan tartibda amalga oshiriladi.

Foydalanuvchilarni tarmoq ahamiyatidagi rahbariy hujjatlar, tavsiyanomalar, normalar, qoidalar va boshqa me’yoriy hujjatlar va ularga kiritilgan o‘zgartirishlar bilan ta’minlash ishlari tarmoq standartlari uchun o‘rnatilgan tartibda amalga oshiriladi.

3.4 Me’yoriy hujjatlarni tekshirish, qayta ko‘rib chiqish, o‘zgartirish va bekor qilish tartibi

O‘z SDT ning asosiy qoidalariga muvofiq, mahsulot (xizmatlar, jarayonlar, ishlar) ga me’yoriy hujjatlar, qoida tariqasida, besh yillik amal muddatiga tasdiqlanadi. Amal muddati tugagan me’yoriy hujjat yaroqsiz bo‘ladi. Shuning uchun me’yoriy hujjat amal muddati tugashiga olti oy qolganda qayta ko‘rib chiqilishi yoki o‘zgartirilishi, yoki bekor qilinishi lozim.

Me’yoriy hujjatni qayta ko‘rib chiqish – Amaldagi me’yoriy hujjat o‘rniga yangisini ishlab chiqish.

Me’yoriy hujjatni o‘zgartirish – Me’yoriy hujjatning mazmunini qisman o‘zgartirish (almashtirish), talablarni chiqarib tashlash yoki qo‘sish, shuningdek me’yoriy hujjatning amal muddatini cho‘zish, cheklash yoki cheklovni olib tashlash.

Me’yoriy hujjatni bekor qilish – Me’yoriy hujjatning amalini to‘xtatish.

Tekshirishdan maqsad me’yoriy hujjatni qayta ko‘rib chiqish, o‘zgartirish yoki bekor qilish bo‘yicha asoslangan takliflarni ishlab chiqish uchun mahsulot tafsilotlariningt xalqaro, hududiy, xorijiy me’yoriy hujjatlarning talablariga, shuningdek iste’molchilarning talablariga muvofiqligini aniqlashdan iborat.

Tekshirish ishlarini standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar (TQ), standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlar (STTa), korxonalar va ishlab chiquvchi tashkilotlarning vakillaridan iborat komissiya amalga oshiradi. Zarur bo‘lganda buyurtmachi (asosiy iste’molchi) va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar komissiya ishida ishtirok etishi mumkin.

Tekshirishda me’yoriy hujjat ko‘rsatkichlari (tafsilotlari) ning quyidagilarga muvofiqligi aniqlanadi:

- amaldagi qonunlarga, standartlashtirish davlat tizimiga va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiqligi;
- xalqaro va hududiy me’yoriy hujjatlarga;
- iste’molchining va eksport talablariga.

Me'yoriy hujjatni tekshirishda uning ilmiy-texnikaviy darajasi baholanadi.

Tekshirish natijalari bo'yicha ixtiyoriy shakldagi dalolatnomalarasmiylashtiriladi.

Joriy etish, qayta ko'rib chiqish, o'zgartirish bo'yicha ishlar davlat va tarmoq standartlashtirish dasturlariga kiritiladi.

Mahsulotga me'yoriy hujjat o'zaro almashinuvchanlikni buzmaydigan, mahsulot texnik darajasi va asosiy sifat ko'rsatkichlarining o'zgarishiga sabab bo'lmaydigan yangi, istiqbolli talablarni kiritishda, O'z DSt ISO/IEC 21:2001 bo'yicha identifikatlashtirilgan xalqaro va hududiy me'yoriy hujjatlarni qabul qilishda qayta ko'rib chiqiladi.

Qayta ko'rib chiqishda amaldagisining o'rniga yangi me'yoriy hujjat ishlab chiqiladi. Qayta ko'rib chiqilgan me'yoriy hujjat bekor qilinadi, yangisida esa, uning qaysi hujjat o'rniga yaratilganligi ko'rsatiladi. Me'yoriy hujjat belgisi saqlanadi, bunda faqat tasdiqlangan yil o'zgartiriladi.

Agar qayta ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan amaldagi me'yoriy hujjat bo'yicha ehtiyyot qismlar tayyorlash va ilgari ishlab chiqilgan, foydalanishda bo'lgan buyumlarni ta'mirlash lozim bo'lsa, bu me'yoriy hujjatga: «me'yoriy hujjat faqat ehtiyyot qismlarni tayyorlash va foydalanishda bo'lgan buyumlarni ta'mirlash uchun qo'llaniladi» deb ko'rsatiladi. O'zgartirish kiritilgan amaldagi me'yoriy hujjatning ro'yxatga olingan nomeri saqlanadi, yangi standartga esa yangi belgi va yangi ro'yxatdan o'tkazilganlik nomeri beriladi.

Mahsulotga me'yoriy hujjat mahsulotning amaldagi me'yoriy hujjat bo'yicha tayyorlangan mahsulot bilan o'zaro almashinuvchanligini buzmaydigan yangi, istiqbolli talablarni kiritishda o'zgartiriladi. Me'yoriy hujjatning amal muddatini cho'zishda, cheklashda yoki cheklovni olib tashlashda ham o'zgartirishlar kiritiladi.

O'zgartirishlarni ishlab chiqish, kelishish, tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish ishlari me'yoriy hujjatlarning loyihalari uchun o'rnatilgan tartibda bajariladi.

Agar boshqa me'yoriy hujjatlar bilan o'zaro bog'liqligi buzilmaydigan bo'lsa, o'zgartirishlar loyhasini manfaatdor tashkilotlarga taqriz uchun yubormaslik ruxsat etiladi. Zarur bo'lganda, shuningdek o'zgartirishlar loyhasini faqat buyurtmachi (asosiy iste'molchi) bilan kelishish ruxsat etiladi.

Har bir o'zgartirishga tartib nomeri beriladi va uning amalga kiritish sanasi o'rnatiladi, o'zgartirishning amal qilinish muddati ko'rsatilmaydi. Ilgari tasdiqlangan o'zgartirishlar mazmuni keyingi o'zgartirishlarga qo'shilmaydi. Me'yoriy hujjatning bir qismining o'zini qayta o'zgartirishda navbatdagi o'zgartirishda me'yoriy hujjat qismining ilgarigi o'zgartirishlari o'rniga yangi to'liq tahriri yoziladi. Standartning bu qismiga oxirgi o'zgartirish amalda bo'ladi.

Me'yoriy hujjatni yangi bo'limlar, kichik bo'limlar, punktlar, kichik punktlar, jadvallar, ilovalar bilan to'ldirishda (yoki bularni chiqarib tashlashda) bu elementlarning nomerlari o'zgartirilmaydi. Yangitdan kiritiladigan elementlarga amaldagilarining nomerini berish ruxsat etiladi. Bunda nomerlarga lotin alfavitidagi satr harflari qo'shiladi (masalan: 1.1 a; 1.3.4 v; rasm 5s). Yangi bo'limlar ilovalardan oldin, yangi kichik bo'limlar, punktlar, kichik punktlar esa, mos elementlar oxirida joylashtiriladi.

Me'yoriy hujjatni tasdiqlagan tashkilot mahsulotni ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) to'xtatilgan hollarda, shuningdek bu me'yoriy hujjat o'rniqa boshqasi yaratilganda uni bekor qiladi.

Me'yoriy hujjatni bekor qilish qaror (buyruq) bilan rasmiylashtiriladi.

3.5 Davlatlararo va xorijiy me'yoriy hujjatlarni qo'llanish

Xalq xo'jaligining ehtiyojlarini qondiradigan davlatlararo standartlar O'zbekiston Respublikasining vakili ma'qullab ovoz bergan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladi.

Davlatlararo standartni O'zbekiston Respublikasida qo'llanish (yoki qo'llanmaslik) to'g'risida qaror manfaatdor davlat boshqaruvi idoralari, tashkilotlar, korxonalarining takliflari, shuningdek mos standartlashtirish ob'ekti yoki faoliyat sohasi biriktirilgan TQ ning xulosasi asosida O'zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, Sog'liqni saqlash vazirligi) tomonidan qabul qilinadi.

Davlatlararo standartlar O'zbekiston Respublikasi hududida davlat standartlariga qayta rasmiylashtirmagan holda bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) qo'llaniladi.

Davlatlararo standartlar O'zbekiston Respublikasi hududida O'zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, Sog'liqni saqlash vazirligi) ning qarori (buyrug'i) bilan amalga kiritiladi. Bunday qaror (buyruq) ro'yxatdan o'tkazilgan davlatlararo standartlarning nusxalari Standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirish Davlatlararo kengash Texnik sekretariati (keyinchalik – Texnik sekretariat) dan yoki qurilishda standartlashtirish va texnik me'yorlash bo'yicha Davlatlararo ilmiy-texnikaviy komissiya (QSDITK) sekretariatidan olingandan keyingina beriladi. Bunda har bir standart uchun uning amalga kiritish sanasi o'rnatiladi, ayni vaqtida unga zid (yoki uni takrorlovchi) davlat standarti (standartlar) bekor qilinadi.

Izohlar

1 Davlatlararo standartni amalga kiritish sanasi, odatda, uni Texnik sekretariatda (QSDITK sekretariatida) ro'yxatga olingan kundan boshlab ikki yildan kechiktirmay belgilanishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi davlatlararo standartga bu standartni Texnik sekretariat tomonidan o'rnatilgan amalga kiritish sanasidan keyin qo'shilgan bo'lsa, bu standart O'zbekiston Respublikasi hududida qo'shilish sanasidan olti oydan kechiktirmay amalga kiritiladi.

2 «Zid standart» deganda Davlatlararo standartning standartlashtirish ob'ektiga va qo'llanish sohasiga taalluqli, lekin mahsulotning davlatlararo standartning talablariga muvofiqligini bekor qiluvchi talablarni o'z ichiga olgan davlat standarti nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan davlatlararo standartlar ikki-davlat va rus tillarida ko'paytirilishi lozim.

Davlat tilidagi standart matni o‘zining texnik mazmuni, tuzilishi va rasmiylashtirilishi jihatdan asliga to‘liq mos kelishi lozim.

Davlatlararo standartlarni davlat tiliga tarjimasini O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘lijni saqlash vazirligi, mos standartlashtirish ob‘ektlari yoki faoliyat sohalari biriktirilgan vazirliklar, mahkamalar, TQ va STTa ta’minlashi lozim.

Davlatlararo standartlarning O‘zbekiston Respublikasi hududida amali standartlashtirish bo‘yicha Davlatlararo kengash (yoki QSDITK) tomonidan bekor qilinganligi munosabati bilan yoki quyidagi hollarda O‘zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘lijni saqlash vazirligi) bir tomonlama tartibda qaror qabul qilganda to‘xtatiladi:

- O‘zbekiston Respublikasi hududida ushbu standart bo‘yicha mahsulot chiqarish yoki ishlarni bajarish (xizmatlar ko‘rsatish) to‘xtatilganligi munosabati bilan;
- ushbu standartda o‘rnatilgan talablar bilan O‘zbekiston Respublikasining qonun nizomlari o‘rtasida qarama-qarshilik paydo bo‘lganda;
- ushbu standartda o‘rnatilgan talablar milliy iqtisodiyot va xavfsizlik ehtiyojlariga nomuvofiq bo‘lganda;
- ushbu standartga kiritilgan o‘zgartirishning mazmuniga rozi bo‘lmaganda;
- boshqa asoslangan hollarda.

Davlat boshqaruv idoralari, TQ, STTa, korxonalar, boshqa xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar davlatlararo standartning amalini to‘xtatish to‘g‘risidagi takliflarini O‘zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘lijni saqlash vazirligi) ga yuborib, bu standart o‘rniga qanday hujjatning kiritilishi yoki ushbu standartning amalini uni boshqasiga almashtirmasdan bekor qilish to‘g‘risida axborot bilan jo‘natadi.

O‘zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘lijni saqlash vazirligi) davlatlararo standartning amalini to‘xtatish to‘g‘risida kelib tushgan takliflarni ko‘rib chiqishni tashkillashtiradi va bu takliflarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini aniqlaydi.

Davlatlararo standartning O‘zbekiston Respublikasi hududida amalini to‘xtatish to‘g‘risida bir tomonlama yoki bekor qilinganligi munosabati bilan qabul qilingan qaror O‘zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘lijni saqlash vazirligi) tomonidan xos qaror qabul qilish yo‘li bilan (buyruq bilan) rasmiylashtiriladi.

O‘zstandart agentligi Texnik sekretariatni va ushbu standartni qo‘llanuvchi boshqa davlatlarning standartlashtirish bo‘yicha milliy idoralarini O‘zbekiston Respublikasining hududida davlatlararo standartning amalini to‘xtatish to‘g‘risida xabardor qiladi. O‘zbekiston Respublikasining hududida davlatlararo standartni bekor qilish yoki uning amalini to‘xtatish, uning o‘rniga boshqa me’yoriy hujjatni tasdiqlash to‘g‘risida axborot har kvartalda chiqadigan «O‘zbekiston Respublikasining davlat standarti» ko‘rsatkichida chop etiladi.

Favqulodda vaziyatlarda, davlatlararo standartni qo‘llanish milliy xavfsizlikka, mamlakat aholisining hayoti va sog‘ligiga xavf tug‘dirish, uning iqtisodiyotiga yoki atrof muhitga zarar keltirishi mumkin bo‘lganda O‘zstandart agentligi bu standartning

amalini vaqtinchalik (bir yilgacha muddatga) to‘xtatishga huquqlidir. O‘zbekiston Respublikasining hududida davlatlararo standartlashtirish bo‘yicha qoidalar va tavsiyanomalar (DAQ va DAT) davlatlararo standartlar kabi amalga kiritiladi, nashr etiladi, tarqatiladi va qo‘llaniladi.

O‘zbekiston Respublikasida butunlay yoki qisman xaridga chiqarishga mo‘ljallangan mahsulotni xorijiy firmalar (korxonalar) ning ishchi texnik va me’yoriy hujjatlari bo‘yicha chiqarishni belgilagan korxonalar taylorlovchi korxonada foydalanish uchun me’yoriy va texnik hujjatlarni belgilangan tartibda tayyorlashi lozim.

Mustaqil ravishda yetkazib berish (xaridga chiqarish) uchun mo‘ljallangan mahsulotga belgilangan tartibda tasdiqlangan va ro‘yxatga olingan me’yoriy hujjat (davlat, tarmoq standarti, texnik shartlar yoki korxona standarti) yaratilgan bo‘lishi lozim.

Korxonada xorijiy firmalarning hujjatlari asosida mahsulot ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan detallar va yig‘ma birliklar, texnologik moslama va asbob, texnologik normalar va talablar, texnologik jarayonlarga, zarur bo‘lganda, O‘z DSt 1.3:1992 ga muvofiq korxona standartlari ishlab chiqilishi mumkin.

Faqat eksportga yetkazib berish uchun mo‘ljallangan mahsulotni, agar mahsulotni yetkazib berishga shartnomalar (kontrakt) da eslatilgan bo‘lsa, boshqa davlatlarning me’yoriy hujjatlari (milliy standartlari, texnik shartlar, tarmoqlar standartlari, ilmiy-texnikaviy, muhandislik jamiyatlari va jamoat birlashmalari, firmalar, korxonalarning standartlari va b.) ga muvofiq tayyorlash ruxsat etiladi. Bunday hollarda boshqa davlatlarning me’yoriy hujjatlarini O‘zbekiston Respublikasining me’yoriy hujjatiga qayta ishlab chiqmaslik (bevosita, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanish) ruxsat etiladi. Bunda ushbu mahsulotni tayyorlash, saqlash va O‘zbekiston hududida tashish vaqtida O‘zbekiston Respublikasi me’yoriy hujjatlarining majburiy talablari bajarilishi lozim.

Mahsulotni boshqa davlatlarning me’yoriy hujjatlari bo‘yicha tayyorlaydigan korxonalar bu me’yoriy hujjatlarni O‘zstandart agentligida yoki uning hududiy idoralarida ro‘yxatdan o‘tkazishlari lozim.

Tadbirkorlik sub’ektlari mustaqil ravishda yetkazib berish (xaridga chiqarish) ga mo‘ljallangan, xorijiy firmalar (korxonalar) ning me’yoriy hujjatlari bo‘yicha mahsulot chiqarmoqchi (xizmatlar ko‘rsatmoqchi) bo‘lsa, standartlashtirish ob’ektiga qarab, milliy me’yoriy hujjat (davlat standarti, tarmoq standarti, texnik shartlar, ma’muriy-hududiy standart, korxona standarti) ni ishlab chiqadi. Bu standartlar O‘zstandart agentligining idoralarida tasdiqlanishi va davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi lozim.

Xorijiy firmaning me’yoriy hujjatlari asosida mahsulot ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan detallar va yig‘ma birliklar, texnologik moslama va asbob, texnologik normalar va talablar, texnologik jarayonlarga korxona standartlari ishlab chiqiladi.

Faqat eksportga yetkazib berish uchun mo‘ljallangan mahsulotni, agar mahsulotni yetkazib berishga shartnomalar (kontrakt)da eslatilgan bo‘lsa, boshqa davlatlarning me’yoriy hujjatlariga muvofiq tayyorlash ruxsat etiladi. Bunday hollarda boshqa davlatlarning me’yoriy hujjatlarini O‘zbekiston Respublikasining

me'yoriy hujjatiga qayta rasmiylashtirmaslik (to'g'ridan-to'g'ri foydalanish) ruxsat etiladi. Bunda ushbu mahsulotni tayyorlash, saqlash va respublika hududida tashish jarayonida O'zbekiston Respublikasi me'yoriy hujjatlarining majburiy talablari bajarilishi lozim. Mahsulotni xorijiy me'yoriy hujjatlar bo'yicha tayyorlaydigan korxonalar bu hujjatlarni davlat tiliga va zarur bo'lganda, rus tiliga tarjima qilgandan keyin O'zstandart agentligida yoki uning hududiy idoralarida ro'yxatdan o'tkazishi lozim.

3.6 Xalqaro va hududiy me'yoriy hujjatlarni qo'llanish

Mamlakatimizning me'yoriy hujjatlarini xalqaro, hududiy, boshqa davlatlarning milliy me'yoriy hujjatlari (keyinchalik – XS) bilan uyg'unlashtirishning eng oliy shakli ularni milliy standartlar sifatida qo'llanishdan iborat. XS ni qo'llanish – jahon bozoriga chiqish, har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning va binobarin, umuman mamlakatning eksport salohiyatini oshirishning muhim yo'llaridan biridir.

Lekin, XS ni olib, uni milliy me'yoriy hujjat sifatida qo'llana boshlash mumkin emas. Buning uchun qator shartlar va xos protseduralar bor.

XS ni qo'llanish protsedurasini ko'rib chiqishdan avval bu sohadagi ba'zi ta'riflar bilan tanishish foydali bo'ladi.

XS ni to 'g'ridan-to 'g'ri qo'llanish – XS ni uning boshqa har qanday me'yoriy hujjatda qabul qilinganligidan qat'iy nazar, qo'llanish.

MH ni bilvosita qo'llanish – XS ni bu standart qabul qilingan boshqa me'yoriy hujjat vositasida qo'llanish.

XS ni (milliy me'yoriy hujjatda) qabul qilish – Mos xalqaro standartga asoslangan milliy me'yoriy hujjatni amalga kiritish yoki XS dan har qanday og'ishlarni ko'rsatib, XS milliy me'yoriy hujjat statusiga ega ekanligini tasdiqlash.

Autentik – Asliga to'g'ri, ishonchli, haqiqiy.

XS ni qo'llanish va qabul qilishning umumiyligi qoidalariga quyidagilar kiradi:

- XS O'zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, Sog'liqi saqlash vazirligi) ning standartlashtirish bo'yicha xalqaro va hududiy tashkilotlarda a'zoligi, shuningdek hamkorlik to'g'risida xalqaro bitimlar (shartnomalar) va mahsulotni ishlab chiqarish va eksportga yetkazib berishga tuzilgan kontraktlar asosida qo'llaniladi;

- XS ning talablari iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiradigan va qonunlarga zid kelmaydigan bo'lsa, bunday XS O'zbekistonda qabul qilinadi (amalga kiritiladi);

- vazirliklar, mahkamalar, korxonalarning birlashmalari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar XS dan ilmiy-tadqiqot, eksperimental ishlarda foydalanishlari mumkin.

Xalqaro (hududiy) standartlar standartlashtirish xalqaro amaliyotida keng ko'lamda qo'llaniladi. Bunday standartlarda jahon ilmiy-texnikaviy yutuqlari va ko'pchilik mamlakatlar uchun xos bo'lgan umumiyligi ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ilg'or ishlab chiqarish tajribasi mujassamlashgan bo'ladi. Shuning uchun xalqaro standartlar savdodagi texnik to'siqlarni yuqori darajada bartaraf etilishini taminlaydi, bu Jahon savdo tashkilotining savdodagi texnik to'siqlar bo'yicha bitimi tomonidan tan olingan.

Xalqaro standartlarni milliy standartlar sifatida keng ko‘lamda qo‘llanish standartlashtirishning afzalliklarini to‘liq amalga oshirishga imkon berishi mumkin, bu esa O‘zbekistonning eksport salohiyatini oshirishning muhim sharti bo‘ladi.

Bu bilan birga, xalqaro standartni keng miqyosda qo‘llanish qator sabablarga ko‘ra qiyin masala bo‘ladi. Bunday sabablarga milliy xavfsizlik, aholining hayoti, sog‘ligi va mulki, atrof muhit uchun xavfsizlik talablari, iqlim, jug‘rofiy yoki texnologik muammolar kirishi mumkin. Lekin bunga qaramasdan, standartda xalqaro standartlarning talablaridan og‘ishlarni qisqartirishga mumkin qadar intilishi kerak.

ISO/MEK 21:1999 Qo‘llanma O‘zbekiston davlat standarti sifatida 1 sentabr 2001-yilda: O‘z DSt ISO/IEC 21:2001 belgisi bilan va «O‘z SDT. Xalqaro va hududiy standartlarni O‘zbekiston davlat standartlari sifatida qabul qilish (ISO/IEC 21:1999, IDT)» nomi o‘zgartirilgan holda amalga kiritildi.

Milliy standartlar (MS) ning xalqaro va hududiy standartlar (XS) ga muvofiqligini tasniflashning uch darajasi qabul qilingan: aynan o‘xhash standart, modifikatlangan standart, noekvivalent standart. Muvofiqlikning dastlabki ikki darajasi – aynan o‘xhash va modifikatlangan darajalari XS ning qabul kilinganligini ifodalaydi, uchinchi daraja – noekvivalent esa, XS ning qabul qilinmaganligini bildiradi.

Quyidagi ikki shart bajarilgan bo‘lsa, MS xalqaro standartga aynan o‘xhash deb hisoblanadi:

- a) MS XS ga to‘liq muvofiq keladi;
- b) MS da ozgina (o‘ntadan oshmaydigan) tahririyo o‘zgartirishlar bor.

O‘z SDT ning amaldagi asos bo‘luvchi me’yoriy hujjatlariga muvofiqligini ta’minalash uchun quyidagilarning faqat nomi o‘zgartirilgan bo‘lib, bu b) shartga mos keladi:

- ISO/MEK 21:1999 «Xalqaro standartlarni hududiy va milliy standartlar sifatida qabul qilish»;
- 2001 «O‘z SDT. Xalqaro va hududiy standartlarni O‘zbekiston davlat standartlari sifatida qabul qilish».

MS xalqaro standartga nisbatan modifikatlangan standart sifatida tasniflanish mumkin. Buning uchun quyidagi shartlarga rioya qilingan bo‘lishi lozim:

- texnik og‘ishlar aniq identifikatlangan va tushuntirilgan bo‘lsa, ularning standartda bo‘lishi ruxsat etiladi;
- MS xalqaro standartning tuzilmasini aks ettiradi. Agar MS va XS mazmuni va tuzilmasini oddiy qiyoslash mumkin bo‘lsa, standartning tuzilmasisiga o‘zgartirish kiritish mumkin.

MS ning ravshan va aniq bo‘lishligi uchun MS faqat bir XS asosida qabul qilinishi lozim. Asoslangan hollarda MS ni ikki va bundan ortiq XS asosida qabul qilish mumkin. Bu holda identifikatlash ro‘yxatida va o‘zgartirishlarni tushuntirishda mazmunni oddiy qiyoslash imkonini ta’minalash lozim.

Modifikatlangan standartlar XS dan hajmining kichikligi jihatdan farqlanish mumkin. Hajmning kichikligi XS da taklif etilgan alternativalarning faqat bir qismini qo‘llanish, unchalik qattiq bo‘lmagan talablarni o‘rnatish hisobiga bo‘ladi. Yoki, aksincha, qo‘srimcha jabhalarni yoki xillarni kiritish, yanada qattiqroq talablarni, qo‘srimcha sinovlarni o‘rnatish hisobiga kattaroq hajmda bo‘lishi mumkin. MS da

XS ning qisman o'zgartirish, alternativ tanlashni nazarda tutish ruxsat etiladi. Modifikatlangan MS da texnik og'ishlarga misollar standartning A ilovasida keltirilgan.

MS quyidagi ikki holda XS ga noekvivalent deb hisoblanadi:

- mazmuni va tuzilmasi bo'yicha o'zgarishlar aniq identifikatlanmagan;
- MS ga xalqaro nizomlarning kam qismi qo'shilgan.

O'z DSt ISO/IEC 21 da XS ni qabul qilishning uchta metodi: ma'qullash metodi, muqova metodi, qayta nashr etish metodi o'rnatilgan.

Maqullash metodi XS ni qabul qilishning eng oddiy usullaridan biri hisoblanadi va XS ning matnini qaytadan bosish talab etilmaydi. Ma'qullash metodi faqat aynan o'xshash standartlar uchun (4.2 a punktning shartlarini bajarishda) qo'llaniladi. Bunday metod ISO/MEK 21:1999 qo'llanmani qabul qilishda qo'llanilgan. Bunday holda «ma'qullanganlik to'g'risidagi xabarnoma» O'zdavstandartning 27 iyul 2001 №12-39 qarori bo'ladi. Xabarnomaning 5.2.2 kichik punktiga muvofiq MS ga milliy ma'lumotnoma nomeri (O'z DSt ISO/IEC 21:2001) va XS ning ma'lumotnoma nomeri (ISO/IEC 21:1999) beriladi. Davlat tiliga tarjima qilingan MS matni, rus tilidagi MS matni kabi yuridik kuchga ega.

Muqova metodi XS ni milliy muqova metodi bilan chop etishni nazarda tutadi. Milliy muqovada milliy ma'lumotnoma nomeri ko'rsatiladi va XS aynan o'xshash va modifikatlangan darajada muvofiq bo'lganda milliy standart kuchiga ega bo'ladi.

Muqovaga ekvivalent bo'lgan aynan o'xshash MS larga yopishqoq etiketkalar, shtamplar yoki boshqa vositalar qo'llanilishi mumkin.

Qayta nashr etish metodida uchta usul bor: qayta chop etish, tarjima qilish, qayta ishlab chiqish.

Qayta bosishda XS fotosuratga olish, skanerlash yoki elektron fayldan olish vositasida MS sifatida qayta takrorlanadi. Bunday MS da:

- kirish va so'z boshi;
- tarjima;
- boshqa sarlavha;
- tuzatishlar va/yoki texnik tuzatishlar;
- so'z boshiga, qo'llanish bo'limiga yoki ilovaga kiritilgan milliy axborotnoma materiallari;
- tahriri o'zgartirishlar yoki texnik og'ishlar bo'ladi.

ISO ning rasmiy tillaridan birida chop etilgan XS davlat tiliga *tarjima qilinadi*. Rus tilida chop etilgan XS yo'q bo'lsa, zarur bo'lganda, rus tiliga ham tarjima qilinishi mumkin.

XS ni *qayta ishlab chiqishda* texnik og'ishlarni aniq identifikatlash qiyin bo'ladi. Bunday texnik og'ishlar tuzilmaning o'zgarishlarida yashiringan yoki ifodalarga kiritilgan bo'lishi mumkin, bunda muvofiqlik darajasini aniqlash qiyin bo'ladi.

O'zgartirishlar bo'limganda qabul qilishning uchchala metodini qo'llanish mumkin. Shunga qaramay, yuqorida keltirilgan sabablarga ko'ra, XS ni qayta ishlab chiqish tavsiya etilmaydi. Standartning S ilovasida qabul qilishning turli metodlari bo'yicha tushuntiruvchi izohlar berilgan.

Texnik og'ishlarni va tahririy o'zgartirishlarni ko'rsatish metodlariga quyidagilar kirdi:

– MS ga kirish, muqadimma yoki so'z boshi shaklida tushuntirish va lozim topilgan joylarda tushuntirish;

– har qanday tahririy va/yoki texnik og'ishlarni, bularni kiritish sabablari va muayyan matnda ularni identifikatlashni o'z ichiga olgan ilova.

Unchalik ko'p bo'limgan o'zgartirishlarni MS ga kirish, muqadimma yoki so'z boshida joylashtirish ruxsat etiladi. O'zgartirishlar MS matniga kiritiladigan bo'lsa, ularni aniq ajratib ko'rsatish kerak, masalan, darcha-kvadratcha ichida, o'zgartirishlarga tegishli punktdan keyin bevosita yoki xos satr qarshisida chap tomonagi ochiq joylarda bir vertikal chiziq bilan ajratib ko'rsatish mumkin.

Agar XS da boshqa XS ga havolalar bor bo'lsa, ularni bunday XS ning yuridik statusidan qat'iy nazar, saqlab qolish kerak. Standart uchun mas'ul tashkilot (davlat boshqaruvi idorasi, yuridik shaxslar birlashmasi, texnik qo'mitalar, standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar) XS va MS ning yuridik kuchi to'g'risidagi masalani hal etishi lozim.

Indifikatlash tizimi foydalanuvchilar uchun MS bilan XS o'rtasidagi muvofiqlik darajasini mumkin qadar aniq o'rnatishi lozim. Bu munosabat bilan uchta muvofiqlik darajasining qisqartirilgan belgilari qabul qilingan:

- aynan o'xhash – IDT
- modifikatlangan – MOD
- noekvivalent – NEQ

XS asosida qabul qilingan MS belgisida quyidagi abbreviaturalar bo'lishi lozim: O'zbekiston davlat standarti – O'z DSt, XS ni qabul qilgan xalqaro yoki hududiy tashkilot belgisi – ISO, IEC, ISO/IEC, SEN va h.k., XS ning MS sifatida qabul qilingan nomeri va yili, MS nomi, qavslar ichida XS ni qabul qilgan tashkilot belgisi, qabul qilingan yil, muvofiqlik belgisining qisqartirilgan belgisi – IDT, MOD, NEQ.

Standartlashtirish bo'yicha xalqaro va hududiy tashkilotlar har yili 500-800 ta yangi yoki qayta ko'rib chiqilgan XS ni qabul qiladi. Bu standartlarni izchinlik bilan amalga kiritish kerak. Bundan kelib chiqqan holda vazirliklar, mahkamalar va standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar XS ning har bir loyihasi bo'yicha O'zbekistonning ovoz berish fikrini belgilashda, standartga qo'shilish to'g'risidagi umumiy qarordan mustasno, bu standartning milliy standartlashtirish amaliyotida qo'llanish shaklini aniqlashi lozim. Bunda davlat standartlashtirish rejalariga (dasturlariga) kiritish ko'zda tutildi.

3.7 Me'yoriy hujjatlarni joriy etish tartibi

Me'yoriy hujjatlarni joriy etish ishlarini tashkillashtirishda quyidagi atamalar va ularning ta'riflari qo'llaniladi:

Me'yoriy hujjatlarni joriy etish – Me'yoriy hujjatga rioya qilinishini ta'minlovchi tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirish.

Me'yoriy hujjatga rioya qilish – Me'yoriy hujjatda o'rnatilgan talablarni uning qo'llanish sohasiga muvofiq bajarish.

Me'yoriy hujjatni amalga kiritish sanasi – Me'yoriy hujjat yuridik kuchga ega bo'lган va unga rioya qilish majburiy bo'lган kun sanasi.

Bu ta'riflarga ko'ra, me'yoriy hujjatni joriy etish uni amalga kiritish sanasida yakunlanishi lozim. Agar me'yoriy hujjatda o'rnatilgan talablarga rioya qilingan bo'lsa, bunday me'yoriy hujjat joriy etilgan deb hisoblanadi. Bundan quyidagi muhim xulosa kelib chiqadi: agar me'yoriy hujjat amalga kiritilgan sanadan keyin mahsulot (xizmatlar jarayonlar, ishlar) o'rnatilgan talablarga muvofiq kelmasa, me'yoriy hujjatga rioya qilinmagan deb hisoblanadi. Bunday holda xo'jalik yurituvchi sub'ekt qonun bo'yicha o'rnatilgan tartibda javobgar bo'ladi.

Me'yoriy hujjatning loyihasi bilan bir vaqtida manfaatdor tashkilotlarning ishtirokida me'yoriy hujjatning joriy etilishini ta'minlaydigan asosiy tadbirlar rejasining loyihasi ishlab chiqiladi. Tadbirlar rejasining loyihasi bajaruvchilar va manfaatdor tashkilotlar bilan kelishiladi. Tadbirlar rejasining yakuniy tahriri va tasdiqlangan me'yoriy hujjat bajaruvchilarga va manfaatdor tashkilotlarga jo'natiladi, bular asosiy tadbirlar rejasi asosida bajaruvchilar (kichik bo'linmalar, xizmatlar, bo'limlar, sexlar va h.k.) uchun aniq vazifalar ko'rsatilgan tadbirlar rejasini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi.

Me'yoriy hujjatlarni joriy etish bo'yicha ishlarning yakunlanganligini xo'jalik yurituvchi sub'ekt komissiyasi buyurtmachi (asosiy iste'molchi) ishtirokida dalolatnama tuzib, rasmiylashtiradi. Joriy etilganlikni xizmat xati bilan yoki xos texnik hujjatga o'zgartirish kiritish yo'li bilan rasmiylashtirish ruxsat etiladi.

3.8 Mahsulotga me'yoriy hujjatlarning darajasini va turini aniqlash

Me'yoriy hujjatning darajasi – Standartlashtirishning ma'lum darajasida bajarilgan faoliyat natijalari bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjat.

Me'yoriy hujjatlarning darajasi standartlashtirish darajasi bilan aniqlanadi. Masalan, xalqaro standartlar (XS) yoki qo'llanmalar (MS ISO/MEK 2:1999, MS ISO 704-87) xalqaro standartlashtirish darajasida qabul qilinadi. EN 45013 Yevropa standarti hududiy standartlashtirish darajasida qabul qilinadi. O'zbekiston davlat standartlari (O'z DSt) davlat standartlashtirish darajasida qabul qilinadi. So'ngi holda O'zbekiston davlat standartlari boshqarmaning uch darajasida tasdiqlanadi: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – uzlusiz ta'lim tizimida; O'zstandart agentligi – standartlashtirish bo'yicha milliy idora sifatida butun respublika bo'yicha; Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, Sog'liqni saqlash vazirligi – o'zlarining vakolatlari doirasida tasdiqlaydi.

Standartlarda va ilmiy-texnik adabiyotlarda «me'yoriy hujjatlar toifasi» tushunchasi ham uchraydi. Bu tushuncha 1998-y. da «Me'yoriy hujjat darajasi» tushunchasiga almashtirilgan. Atamalar xalqaro amaliyotni hisobga olgan holda ISO/MEK 2:1996 «standartlashtirishga va bu bilan bog'liq sohadagi faoliyatga oid umumiy atamalar» qo'llanmasiga muvofiq almashtirilgan.

Me'yoriy hujjatning amal sohasi – me'yoriy hujjatdan foydalanadigan tashkilotlar, korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari majmui.

O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida» Qonunga va me'yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq respublikada standartlashtirishning quyidagi darajalari bor: halqaro, davlatlararo, hududiy, davlat, tarmoq, ma'muriy-hududiy, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning standartlashtirish darajalari.

Standartni ishlab chiquvchi standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mita yoki tayanch tashkilot bilan kelishilgan holda ishlab chiqish rejalashtirilgan me'yoriy hujjatning qo'llanilishi mumkin bo'lgan sohani aniqlashi va uning darajasini belgilashi lozim.

Me'yoriy hujjatning turi – Me'yoriy hujjatning vazifasiga qarab uning mazmunini aniqlovchi tafsilot (xarakteristika).

Bir turli mahsulotlar (xizmatlar) guruhrigaga alohida talablarni standartlashtirish maqsadga muvofiq bo'lganda me'yoriy hujjatlar turlari va vazifalari bo'yicha ishlab chiqilishi mumkin. Bunday me'yoriy hujjatlar bir turli mahsulot (xizmatlar) guruhrigaga umumiy texnik talablarni; muayyan mahsulot, xizmat (muayyan mahsulotlar, xizmatlar guruhi) ga talablarni, tasnifini, asosiy parametrlarni va (yoki) o'lchamlarni o'z ichiga olgan texnik shartlarni; xavfsizlik talablarini; atrof muhit muhofazasi talablarini; mahsulot (xizmat) turlari; navi; markasi; konstruksiyasi; tekshirish (sinash, o'lhash, tahlil) metodlari; qabul qilish qoidalari; markalash, shu jumladan shtrixli kodlash; joylash; tashish; saqlash; ekspluatatsiya (foydalanish), ta'mirlash, qayta foydalanish (utilizatsiya) qoidalarini o'rnatishi lozim.

Tasniflash, asosiy parametrlar va (yoki) o'lchamlarga standartda mahsulotning turi, navi (sortamenti), model markasi va h.k. o'rnatiladi.

Zarur bo'lganda, asosiy parametrlari va (yoki) o'lchamlari bo'yicha tasniflangan mahsulot nomenklaturasi (assortimenti) o'rnatiladi. Bunda mahsulotning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olgan holda quyidagilar keltiriladi:

- asosiy ekspluatasion va iste'mol tafsilotlari bo'yicha tasniflangan turlari;
- turlarni tavsiflovchi asosiy parametrlar;
- asosiy o'lchamlar ko'rsatilgan rasmlar.

Geometrik shakllari va o'lchamlari bo'yicha tasniflangan mahsulot (prokat va b.) nomenklaturasi o'rnatiladi. Bunda quyidagilar keltiriladi:

- geometrik shaklni aniqlovchi rasmlar;
- o'lchamlar, chekka og'ishlar, kesim maydonlari, o'qlarning ma'lumotnomasi o'lchamlari va b. ko'rsatilgan jadvallar;
- qo'shimcha talablar (profillarning uzunligi, yuzalarning geometrik shakldan og'ishlari va h.k.).

Zarur bo'lganda, materiallar (xom ashyo) ning kimyoviy tarkibi bo'yicha tasniflangan markalarining nomenklaturasi, ba'zi hollarda esa, asosiy iste'mol (ekspluatasion) tafsilotlari bo'yicha tasniflangan markalar nomenklaturasi ham o'rnatiladi. Standartlashtiriladigan material (xom ashyo) ning o'ziga xos xususiyatlariga qarab quyidagilar keltiriladi:

- asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha tasniflangan xom ashyo va materiallarning markalari;
- kimyoviy tarkibi;

– fizika-kimyoviy xossalari (zarur bo‘lganda keltiriladi).

Turlar, sortament, marka, konstruksiyalarga alohida standartlar yaratish mumkin.

Umumiy texnik talablar standartlari umumiy holda quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

– quyidagilarni o‘rnatuvchi tafsilotlar (xossalari): vazifasiga talablar; puxtalik talablari; radioelektron muhofaza; tashqi ta’sirlarga bardoshlik va yashovchanlik; ergonomika; boyliklarni tejash; texnologiyaboplrik; konstruktiv talablar;

– xomashyo, materiallar, sotib olinadigan buyumlarga talablar, sotib olinadigan, buyumlar, suyuqliklar, surkov moylari, bo‘yoqlar, materiallar (mahsulotlar, moddalar) ning qo‘llanilishini belgilaydigan talablar; qo‘llaniladigan materiallarning qo‘llanilishi va (yoki) ularni cheklash, hisobga olish tartibi; sanoat ishlab chiqarishdagi ikkilamchi xom ashyo va chiqindilarni qo‘llanish;

– butlik (komplektlilik) komplekt tarkibiga kirgan buyumning alohida (yetkazib berish jarayonida mexanikaviy usulda o‘zaro biriktirilmagan) tarkibiy qismlari, ehtiyyot qismlar, asboblar, moslamalar, materiallar, hujjatlar va h.k. ni izohlaydi.

– markalash deganda: markani yozish, tamg‘alash joyi (bevosita mahsulotlarning o‘zida, yorliqlarda, etiketkalarda, idishda va h.k.); markani yozish usuli (naqsh solish, xurushlash va b.); markaning mazmuni tushuniladi;

– joylash tushunchasi joylash materiallariga, mahsulotni joylash usuliga talablarni belgilaydi.

Xavfsizlik talablariga standartlar odamning hayotiga va atrof muhitga xavf tug‘dirmaydigan yakuniy mahsulotga talablarni o‘rnatadi. Standartlar:

– elektr xavfsizligi;

– yong‘in xavfsizligi;

– radiasion xavfsizlk;

– kimyoviy va ifloslovchi moddalar ta’siridan xavfsizlik talablari, shu jumladan moddaning yoki uning tarkibiga kirgan komponentlarning eng katta ruxsat etilgan konsentratsiyalari;

– xavfsizlikni ta’minlaydigan muhofaza vositalariga va tadbirdarga (ihota qurilmalar, cheklangan yo‘llar, blokirovkalar, harakatchan elementlarning oxir o‘chirgichlari, harakatchan qismlarning birikmalari va fiksatorlari, avariya signalizatsiyasi va h.k. ga) talablarni o‘rnatadi.

Atrof muhit muhofazasi talablariga standartlar ekologik jihatdan xavfli mahsulot hayotiy siklining barcha bosqichlarida atrof tabiiy muhitga, odamning sog‘ligi va genetik fondiga zararning oldini olishga qaratilgan ekologik talablarni o‘rnatadi.

Tekshirish (sinash, o‘lchash, tahlil) metodlariga standartlar mahsulotning o‘z standartlarida sifatiga o‘rnatilgan majburiy talablarning beg‘araz tekshirilishini ta’minlashi lozim.

Tekshirish (sinash, o‘lchash, tahlil) metodlari beg‘araz, aniq ifodalangan, natijalarning aniq va takrorlanuvchanligini ta’minlaydigan bo‘lishi lozim. Har bir metod uchun uning tarkibiga qarab;

– tekshirish vositalari va yordamchi qurilmalar;

- tekshirish o‘tkazishga tayyorlanish tartibi;
- tekshirish o‘tkazish tartibi;
- tekshirish natijalariga ishlov berish qoidalari;
- tekshirishdagi joiz xatoliklar belgilanadi.

Tekshirish metodlariga standartlar bir turli mahsulotning bir nechta guruhlari uchun bir ko‘rsatkichni tekshirish metodini yoki bir turli mahsulot guruhi uchun ko‘rsatkichlar majmuini tekshirish metodlarini o‘rnatishi mumkin.

O‘zstandart agentligi, boshqaruv idoralari, yuridik shaxslar birlashmalari, standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar standartlashtirish davlat va tarmoq dasturlarini ishlab chiqishda, standartlashtirish bo‘yicha Yevropa-Osiyo Ittifoqi Davlatlararo kengashiga takliflar kiritish va standartlashtirish dasturini kelishishda, xalqaro standartlashtirish bo‘yicha ishlarning dasturlariga takliflarni tayyorlashda mahsulotga me’yoriy hujjat darajasi va turining to‘g‘ri tanlanganligini tekshiradi.

Asoslangan hollarda bir me’yoriy hujjatda ikkta va bundan ortiq turlarning bo‘lishi ruxsat etiladi. Masalan, xillar, asosiy parametrlar va (yoki) o‘lchamlar; markalar; navi; markalash; joylash va tashish va h.k.

3.9 Namunalar (etalonlar) ning texnik tavsiflari

Namunalar (etalonlar) ning texnik tavsiflarini ishlab chiqishda quyidagi atamalar va ta’riflar qo‘llaniladi:

Xalq iste’mol mollari – ehtiyojlarni qondirish uchun bevosita foydalanish maqsadida aholiga xaridga mo‘ljallangan mahsulot.

Nooziq mollar – Madaniy-maishiy va xo‘jalikka mo‘ljallangan mollar.

Texnik tavsif – Xalq iste’moli mollari yoki nooziq mollar namunasi (etaloni) ga tuzilgan texnik hujjat; bu hujjat umumiyligi talablar yoki umumiyligi texnik shartlar me’yoriy hujjatlariga qo‘srimcha sifatida tuziladi va muayyan mahsulot turiga me’yoriy hujjat bilan birga foydalaniladi.

Namuna (etalon) – o‘rnatilgan tartibda tasdiqlangan mahsulot namunasi bo‘lib, tayyorlangan mahsulotni qabul qilish va yetkazib berishda tashqi ko‘rinishi, shakli, konstruksiyasi bo‘yicha taqqoslash uchun mo‘ljallangan.

Mahsulot namunasi – Muayyan mahsulot birligi bo‘lib, tadqiq, tekshirish, baholashda bu mahsulotning namunaviy vakili sifatida foydalaniladi.

Eng oddiy xalq iste’mol mollari – Quyidagi talablarni qondiruvchi buyumlar:

– iste’mol qilinmaydigan, ishlab chiqarilmaydigan va hech qanday turdagisi energiyani o‘tkazmaydigan buyumlar;

- odamlarning harakatlanishiga mo‘ljallangan buyumlar;
- texnik tafsilotida – massa, rang, geometrik o‘lchamlar.

Texnik tavsif bir turli mahsulot guruhi umumiyligi talablarni o‘rnatuvchi standartlar yoki texnik shartlar bo‘lganda muayyan mahsulot uchun ishlab chiqiladi. Texnik tavsif standartlar yoki texnik shartlarning talablarini takrorlamasligi, balki ularni bir turli mahsulotning har bir tur modeliga nisbatan aniqlab berishi, ravshanlashtirishi lozim. Texnik tavsifa keltirilgan me’yorlar va talablar ushbu bir turli mahsulot guruhi standartlar yoki texnik shartlarda o‘rnatilgan sifat darajasini

pasaytirmasligi lozim, namuna (etalon) ni o‘zgartirishlarsiz qayta tasdiqlashda texnik tavsif qayta tasdiqlanmaydi. Oddiy buyumlarga texnik tavsifni tuzmaslik ruxsat etiladi, zarur ma’lumotlar esa tasdiqlangan namuna-etalonga biriktirilgan jadvalchaga yozib qo‘yiladi. Eng oddiy nooziq mollarga texnik tavsifni ushbu mahsulotga standart yo‘q bo‘lganda ham ishlab chiqish ruxsat etiladi.

Mahsulotning titul varaqda, asosiy yozuvda va kirish qismidagi nomi bir turli mahsulot guruhiga me’yoriy hujjatda ko‘rsatilgan nomiga mos kelishi lozim. Badiiy-texnik kengash bayonnomasining tartib raqami, sanasi va namuna (etalon) ni tasdiqlash sanasi texnik tavsifning titul varag‘ida ko‘rsatilishi lozim.

Texnik tavsif standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar va tayanch tashkilotlar yoki vakolatli boshqa tashkilotlar va korxonalar tomonidan ishlab chiqilishi mumkin. Namuna (etalon) ga va uning texnik tavsifiga talablarni ishlab chiquvchi asosiy iste’molchi (buyurtmachi) bilan kelishilgan holda aniqlaydi. Texnik tavsif namuna (etalon) ning konstruktiv va texnik tavsilotlarni bir ma’noli aks ettiruvchi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan bo‘lishi lozim. Texnik tavsif mahsulotning asosiy iste’molchisi (buyurtmachisi) bilan kelishilgan bo‘lishi lozim. Texnik tavsif korxona-iste’molchi (buyurtmachi) rahbari tomonidan kelishiladi. Texnik tavsif tayyorlovchi – korxona (tashkilot) rahbari tomonidan tasdiqlanishi lozim. Vazirlik, mahkama, konsern, assotsiatsiyaning qarori bo‘yicha texnik tavsifning badiy-texnik kengash tomonidan tasdiqlanishi ruhsat etiladi. Mahsus ishlarga mo‘ljallangan mahsulotga texnik tavsifda boshqa idoralarning vakolatiga tegishli talablar bor bo‘lsa, bular ushbu idoralar bilan kelishilishi lozim. Yangi turdagи kimyoviy xom ashyo va materiallardan tayyorlangan mahsulotga texnik tavsif O‘zbekiston Sog‘liqni saqlash vazirligi bilan kelishilishi lozim. Texnik tavsifni boshqa manfaatdor tashkilotlar bilan kelishish zarurligini tasdiqlovchi tashkilot aniqlaydi. Texnik tavsif bajaruvchi tomonidan imzolangan bo‘lishi lozim.

Texnik tavsif mahsulot namunasi (etalon) ni tasdiqlagan badiiy-texnik kengash majlisining bayonnomasi asosida tasdiqlanadi. Texnik tavsif kelishishlik uchun quyidagi hujjatlar bilan birga taqdim etiladi:

- mahsulotga qo‘shib jo‘natiladigan xat;
- loyiha;
- namuna;
- bajaruvchi to‘g‘risidagi ma’lumotlar;
- texnologik tekshiruv;
- texnik tavsifning loyihasi va mahsulotga me’yoriy hujjat;
- mahsulot namunasi, eskiz, chizma;
- mahsulotga me’yoriy hujjatda ko‘rsatilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha sinash ma’lumotlari;
- texnologik o‘tkazuv (provodka).

Texnik tavsif davlat ro‘yxatidan o‘tkazilmaydi. Texnik tavsif hujjatni tasdiqlagan korxonada yoki buning topshirig‘i bo‘yicha – boshqa korxonada ro‘yxatga olinishi kerak. Tasdiqlangan texnik tavsifga quyidagilardan iborat belgi beriladi:

- texnik tavsif indeksi;

– ishlab chiquvchi korxona (tashkilot) ning sakkizta belidan iborat ro‘yxatga olinganlik kodi;

- texnik tavsifning ro‘yxat jurnalidagi tartib raqami;
- texnik tavsifni tasdiqlash yilining to‘rtta raqami.

Texnik tavsifning asliyati texnik tavsifni tasdiqlagan korxonada (tashkilotda) yoki uning topshirig‘i bo‘yicha boshqa korxonada saqlanishi lozim.

Texnik tavsifga o‘zgartirishlarni kelishish va tasdiqlash tartibi texnik tavsifni kelishish va tasdiqlash tartibiga muvofiq bo‘lishi lozim. Texnik tavsifga kiritiladigan o‘zgartirishni manfaatdor tomonlarning takliflari bo‘yicha texnik tavsif asliyati saqlanayotgan korxona (tashkilot) tomonidan ishlab chiqiladi. Bir turli mahsulot gurug‘iga standart yoki texnik shartlarning talablari o‘zgartirilganda muayyan turdagи mahsulotning texnik tavsifiga ham zarur o‘zgartirishlar kiritilishi lozim.

Standart yoki texnik shartlar bekor qilinganda bularning rivoji sifatida ishlab chiqilgan texnik tavsif ham bekor qilinadi. Namuna (etalon) bekor qilinganda ham texnik tavsif bekor qilinadi.

3.10 Me’yoriy hujjatlarni ekspertiza qilish

Me’yoriy hujjatlarni ekspertiza qilish majburiyligi O‘zbekistonning quyidagi qonunlari va me’yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan:

– O‘zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonunida ko‘rsatilishicha, standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy hujjatlar mamlakatimiz va fan va texnikaning zamonaviy yutuqlariga asoslangan bo‘lishi va O‘zbekiston Respublikasining Qonunlariga mos kelishi lozim. Bu talablarni bajarish uchun me’yoriy hujjatlarni ilmiy-texnikaviy ekspertizasini o‘tkazish kerak.

– standartlar va o‘lchash vositalari ustidan davlat nazorati to‘g‘risidagi Nizomga ko‘ra (bu Nizom 12 avgust 1994-yil № 410 Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan), davlat nazorat idoralari standartlarni va texnik shartlarni tasdiqlash va davlat ro‘yxatidan o‘tkazishda ularni ekspertizadan o‘tkazadi.

– Vazirlar Mahkamasining 3 oktabr 2002-yil №342 qarori bilan tasdiqlangan, O‘zstandart agentligi to‘g‘risidagi Nizomda belgilanishicha, O‘zstandart agentligi «mahsulotning texnik darajasini va sifatini oshirishni ta’minlamaydigan, iste’molchilarining talablarini qondirmaydigan va amaldagi qonunlarga zid me’yoriy hujjatni bekor qilish, amal muddatini cheklash yoki qayta ko‘rib chiqish to‘g‘risida bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlarni qabul qilishi» lozim.

– O‘zstandart agentligi «me’yoriy hujjatlarni ekspertiza qiladi va davlat ro‘yxatidan o‘tkazadi».

– O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘liqni saqlash vazirligi «o‘zlariga biriktirilgan nomenklatura bo‘yicha taqdim etilgan standartlarning loyihibalarini va bularga qo‘shilgan hujjatlarni uzog‘i bilan 15 kun muddatda ko‘rib chiqishlari, shuningdek ularni davlat ekspertizasidan o‘tkazishni taminlashi lozim».

– standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar to‘g‘risidagi namunaviy nizomga ko‘ra, bularga tarmoqda ishlab chiqiladigan va amaldagi me’yoriy hujjatlarni ilmiy-texnikaviy ekspertizadan o‘tkazish vazifasi yuklatilgan.

Demak, me'yoriy hujjatlarning loyihalari, tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar, davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan va amaldagi me'yoriy hujjatlar; o'zgartirishlarning loyihalari va tasdiqlangan o'zgartirishlar, davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan o'zgartirishlar ekspertizadan o'tkaziladi.

Ekspertizaning quyidagi xillari o'rnatilgan:

- normallashtirish tekshiruvi;
- kelishishning to'liqligi;
- majburiy talablarga muvofiqligi;
- patent sofligiga tekshirish;
- ochiq chop etilmaydigan ma'lumotlar;
- texnie ekspertiza;
- iqtisodiy ekspertiza;
- metrologik ekspertiza;
- terminologik ekspertiza;
- huquqiy ekspertiza;

– Jahon savdo tashkiloti (JST) ning talablariga muvofiqligi (O'zbekistonda mos qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingandan keyin o'tkaziladi);
– nashriyot tahriri.

Izoh – O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida» Qonunga muvofiq me'yoriy-texnik va yo'riqnomma-metodik hujjatlar, yangi turdag'i texnika, texnologiyalar, materiallar, moddalar, mahsulot va b. ni yaratishga oid hujjatlar O'zbekiston Respublikasining Davtabiatqo'm va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar qo'mitalarining tabiatni muhofazalash bo'yicha ixtisoslashtirilgan ekspert bo'limlari tomonidan davlat ekologik ekspertizasidan o'tkaziladi.

O'zstandart agentligining topshirig'i, buyurtmachining so'rovnomasini, shuningdek zarurligiga qarab, standartlashtirish ob'ektining xususiyatlariga qarab, ekspertiza alohida turlar bo'yicha o'tkazilishi mumkin.

O'zstandart agentligi, standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar, ekspertiza o'tkazishga vakolatlangan boshqa tashkilotlar me'yoriy hujjatlarni ekspertizadan o'tkazadi.

Me'yoriy hujjatga qo'shiladigan *hujjatlarning to'liqligi* (butligi): mahsulotning texnik darajasi va sifatiga karta, patent formulyarlari, texnik-iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlik hisobi, me'yoriy hujjatning davlat (rus) tiliga tarjimasi, me'yoriy hujjatning axborot izlash belgilarining to'g'ri yozilganligi, mahsulotga katalog varag'ining mavjudligidan iborat.

Me'yorlashtirish tekshiruvida quyidagilar tekshiriladi:

– me'yoriy hujjatning belgilanishi, tuzilishi va rasmiylashtirilishiga rioya qilinganligi;
– amaldagi va boshqa hujjatlarga to'g'ri havola berilganligi.

Kelishish to'liqligini tekshirishda me'yoriy hujjatning manfaatdor tashkilotlar ro'yxatiga muvofiq to'liq kelishilganligi, shuningdek ro'yxatga kiritilmagan tashkilotlar bilan qo'shimcha ravishda kelishish zarurligi aniqlanadi. Fikr-mulohazalar to'plami, ilmiy-texnikaviy kengashlarning bayonnomalari, kelishuv majlislarining bayonnomalari, me'yoriy hujjatda fikr-mulohazalarning, takliflarning

to‘liq aks ettirilganligi tahlil qilinadi, ishlab chiqaruvchining fikr va takliflari bo‘yicha xulosasining asosligi aniqlanadi.

Majburiy talablarga muvofiqlikni tekshirish majburiy talablarning mehnat xavfsizligi davlatlararo standartlari (MXST) ga, shuningdek agar bor bo‘lsa, texnik topshiriq bo‘yicha to‘liq va to‘g‘ri bayon etilganligini aniqlashdan iborat.

Standartlashtirish ob’ektining *patent sofliyi* patent formulyarining to‘g‘ri to‘ldirilganligini (bunday hujjat mavjud bo‘lganda) tekshirish yo‘li bilan aniqlanadi.

Ochiq chop etilmaydigan ma’lumotlarning borligi maxsus yo‘riqnomalar bo‘yicha tekshiriladi.

Texnik ekspertizani o‘tkazishda:

- me’yoriy hujjat nomining texnik topshiriqqa (mavjud bo‘lganda), me’yoriy hujjatning mazmuniga va standartlashtirish rejali (dasturlari)ga mosligi, standartlashtirish ob’ektining me’yoriy hujjat darajasiga muvofiqligi aniqlanad;

- me’yoriy hujjatning to‘g‘ri bayon etilganligi va mazmunining to‘g‘riliqi aniqlanadi;

- me’yoriy hujjat ko‘rsatkichlarining davlatlararo standartlarning va respublika me’yoriy hujjatlarning talablariga muvofiqligi aniqlanadi;

- tekshirilayotgan me’yoriy hujjatning o‘xhash mahsulotga amaldagi me’yoriy hujjatlarning takrorlanganlik holi aniqlanadi.

Iqtisodiy ekspertiza tushuntirish yozuvidagi ma’lumotlarni tasdiqllovchi, me’yoriy hujjatni joriy etish texnik-iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi hisobining to‘g‘riliqini tekshirishdan iborat.

Metrologik ekspertiza O‘z RH 51-106:2001 bo‘yicha bajariladi.

Terminologik ekspertiza o‘rnatalgan ilmiy-texnikaviy atamalarning me’yoriy hujjatda to‘g‘ri qo‘llanilganligini, davlatlararo va respublika terminologik standartlariga rioya qilinganlikni tekshirish bosqichi bo‘ladi.

Huquqiy ekspertiza me’yoriy hujjat mazmunining amaldagi qonunlarning talablariga muvofiqligini tekshirishdan iborat.

Nashriyot tahriri me’yoriy hujjat matnini ilmiy va adabiy tahrir, texnik tahrir qilishdan iborat.

Ilmiy va adabiy tahrir me’yoriy hujjatning mazmunini mantiqiy, texnik va adabiy jixatdan to‘g‘ri, savodli bayon etish, qabul qilingan qisqartmalarga rioya qilish, orfografik, sintaksis, stilistik xatolarni yo‘qotish maqsadida bajariladi.

Texnik tahrir me’yoriy hujjatni bosmaxonada yoki boshqa usulda chop etishga tayyorlashdan iborat. Bunda quyidagilar: sarlavhalarning, belgilarning, izohlarning, matn ostiga tushurishlarning, betlar raqamining to‘g‘ri joylashtirilganligi, sarlavhalar bilan matn oralig‘i, abzaslar, satrlar, qizil satrdan chetlashish oraliqlari tekshiriladi, shuningdek matnning ko‘paytirishga va mikrofilmlashtirishga yaroqligi aniqlanadi.

Me’yoriy hujjat ekspertizasining natijalari ixtiyoriy shaklda tuzilgan dalolatnama ko‘rinishidagi ekspert xulosa bilan rasmiylashtiriladi. Dalolatnama o‘tkazilgan barcha turdagи eespertiza natijalari aks ettiriladi. Xulosada ekspertiza ob’ektining umumiyl tafsiloti quyidagicha yoziladi: «Me’yoriy hujjat (me’yoriy hujjatning loyihasi) standartlashtirish davlat tizimi, o‘lchashlar birlilagini ta’minalash davlat tizimi, O‘zbekiston Respublikasi sertifikatlashtirish milliy tizimi talablariga va

boshqa standartlashtirish tarmoqlararo tizimlariga muvofiq keladi (muvofiq kelmaydi)».

Dalolatnama ekspert va ekspertizani o'tkazgan bo'limlar rahbarlarining imzosi bilan ishontiriladi va rahbariyat tomonidan tasdiqlanadi.

Ekspertizani o'tkazgan tashkilot va me'yoriy hujjatni yaratgan tashkilot o'rtasida ekspertiza dalolatnomasi bo'yicha kelishmovchilik bor bo'lsa, kelishmovchiliklar to'g'risida ma'lumotnomada tuziladi.

Kelishmovchiliklar bo'yicha oxirgi qarorni: me'yoriy hujjatni ekspertizaga jo'natgan tashkilot; Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, O'zbekiston Respublikasining Sog'lijni saqlash vazirligi (o'zining vakolatlari doirasida); O'zstandart agentligi xulosa shaklida qabul qiladi.

Me'yoriy hujjat ekspertizasining dalolatnomasi so'rovchiga va me'yoriy hujjatni ishlab chiquvchiga – asliyat egasiga jo'natiladi.

Dalolatnomaning bir nushasi me'yoriy hujjat va barcha qo'shilgan hujjatlar bilan ekspertizani o'tkazgan tashkilotda saqlanadi. Barcha xollarda me'yoriy hujjat ekspertizasi dalolatnomasining bir nusxasi O'zstandart agentligiga jo'natiladi.

Ekspert xulosasining beg'arazligiga mas'ullik ekspertizani o'tkazgan mutaxassis-ekspertga yuklatiladi.

3.11 Standartlashtirish bo'yicha ekspertlarga qo'yiladigan talablar

O'zining faoliyat yo'nalishidan qat'iy nazar, zarur kompetentlilikka ega bo'lган, talablarga javob beradigan va O'zstandart agentligi ekspertlarni attestatlash bo'yicha komissiyasi (keyinchalik – Komissiya) tomonidan o'rnatilgan tartibda attestatlangan mutaxassis ekspert bo'lishi mumkin.

Ekspertning asosiy vazifasi:

- barcha darajadagi me'yoriy hujjatlarning loyihalarini ishlab chiqishda qatnashish;
- amaldagi me'yoriy hujjatlarni tekshiruvdan o'tkazish;
- me'yoriy hujjatlarning loyihalarini va amaldagilarni (o'zgartirishlarni) ilmiy-ekspertizadan o'tkazish;
- me'yoriy hujjatlarning loyihalarini (o'zgartirishlarni) me'yoriy tekshiruvdan o'tkazish;
- milliy, davlatlararo, xalqaro texnik qo'mitalarning va standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlarning ishida qatnashish va h.k.

Ekspertlilikka nomzod quyidagilarga ega bo'lishi lozim:

- a) tugallangan oliy ma'lumot;
- b) «Standartlashtirish asoslari» ixtisosligi bo'yicha tayanch ta'llim;
- s) «Me'yoriy hujjatlarni ilmiy-texnikaviy ekspertiza qilish» ixtisosligi bo'yicha ta'llim;
- d) mutaxassislik bo'yicha kamida o'n yil amaliy ish stajiga, bundan kamida besh yil standartlashtirish sohasida ish stajiga ega bo'lishi;
- ye) quyidagi sohada ish tajribasi bo'lishi kerak:
 - barcha darajadagi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va bularni tekshirish;

– xalqaro, hududiy va xorijiy me'yoriy hujjatlarni qabul qilish, shuningdek standartlashtirish bo'yicha milliy MH ni xalqaro, hududiy va davlatlararo standartlar bilan uyg'unlashtirish ishlarini bajarish;

– standartlashtirish bo'yicha MH loyihalarini ekspertiza qilish.

Ekspertlilikka nomzod quyidagilarni bilishi lozim:

– standartlashtirish sohasidagi qonunlarni;

– O'zbekiston standartlashtirish davlat tizimidagi asos bo'luvchi hujjatlarni;

– standartlashtirish bo'yicha xalqaro va yevropa metodologiyasini va amaliyotini;

– standartlashtirish davlatlararo tizimining rivojlanishi asosiy yo'nalishlarini;

– O'zbekiston o'lchashlar birliligini ta'minlash davlat tizimining, O'zbekiston sertifikatlashtirish milliy tizimining va boshqa standartlashtirish tarmoqlararo asoslarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

Ekspert:

– beg'arazlikni, mas'ullikni sezishi, o'z fikrini o'rnata oladigan, xayrixoh, muomolada bo'lmoqlik, odobli, xushmuomalali bo'lishi, o'zini tuta bilishi lozim;

– o'zining fikrini tahlil qila olishi, mantiqiy asoslay olishi, o'z fikr-maqsadlarini qattiq turib himoyalay oladigan bo'lishi lozim;

– o'z fikrini ravshan va erkin, og'zaki va yozma bayon eta olishi lozim;

– eksperterlik vazifasini bajarishda yuzaga keladigan muammolarni beg'araz va mustaqil yecha olishi lozim.

Ekspert standartlashtirish sohasida o'z bilimlarini, malakasini oshirish, zamonaviy darajada va vakolatli ekanligini tasdiqlashi lozim.

3.12 Standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar, tayanch tashkilotlar va xizmatlar

Bir turli mahsulot va tarmoqlararo foydalilaniladigan mahsulot uchun me'yoriy hujjatlarni yaratish bo'yicha faoliyat ishchi idoralar – standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar (TQ) tomonidan olib boriladi. Bunday amaliyot xalqaro tashkilotlar amaliyotida qo'llaniladi. Jumladan ISO o'z vazifalarini 200 dan ortiq TQ, 2000 yordamchi qo'mitalar va ishchi guruhlar orqali bajaradi. Xalqaro elektrotexnik qo'mita (MEK) ham 100 ga yaqin TQ, 1000 dan ortiq yordamchi qo'mita va ishchi guruhlar tuzgan. Muzkur turdag'i mahsulotni ishlab chiqarishda yetakchi bo'lgan har bir mamlakat – xalqaro tashkilot a'zosi TQ ni boshqaradi. Xalqaro tashkilotlarning texnik qo'mitalari har yili o'rtacha 500-800 nomli standartlarni, qo'llanmalarni, qoida va me'yorlarni ishlab chiqadi.

Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha Davlatlararo kengash qatnashchi-mamlakat boshqaradigan davlatlararo texnik qo'mitalar tuzgan. Ipak va paxta bo'yicha TQ ni O'zbekiston boshqaradi.

Xalqaro va davlatlararo texnik qo'mitalarni bunday usulda boshqarish amaliyoti davlatlarning savdo-iqtisodiy o'zaro hamkorligidagi savdoda to'siqlarni va texnik to'siqlarni bartaraf etishga ko'maklashadi.

Vazirlar Mahkamasining 3 oktabr 2002-y. №342 qaroriga muvofiq, O'zstandart agentligining asosiy vazifalaridan biri sifatida bir turli mahsulot

standartlarini yaratish bo‘yicha tarmoq tizimlarini tashkillashtirishga ko‘maklashish, ularning faoliyati ustidan ilmiy-metodik rahbarlikni ta’minlash va tekshirish vazifasi yuklatilgan. O‘zstandart agentligiga iqtisodiyot tarmoqlari bilan birgalikda standartlashtirish bo‘yicha TQ ni belgilangan tartibda shakllantirishda qatnashish vazifasi qo‘yilgan. O‘zstandart agentligiga davlat boshqaruv idoralaridan va yuridik shaxslar birlashmasidan standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlarni va TQ ni tuzishni talab qilish huquqi berilgan. O‘z SDT ning talablariga muvofiq O‘zstandart agentligi standartlashtirish bo‘yicha milliy idora sifatida, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar va jamoa birlashmalari, shu jumladan standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar bilan o‘zaro hamkorlikda, o‘zining boshqa vazifalari bilan bir qatorda, davlat boshqaruv idoralarining standartlashtirish bo‘yicha faoliyatlarini muvofiqlashtiradi.

O‘z RH 51-013:1993 «O‘z. SDT. Standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mita to‘g‘risida namunaviy nizom» da standartlashtirish bo‘yicha TQ ning umumiyligi qoidalari, asosiy vazifalari, shuningdek ularning tuzilmasi va tarkibi belgilangan.

TQ manfaatdor tomonlarning mutahassislari vakolatlangan vakillaridan iborat bo‘lib, mahsulotning ma’lum turlari, texnologiyalar va standartlashtirishning boshqa ob’ektlari bo‘yicha ixtisoslashtirilgan va davlat hamda mahsulot (xizmatlar) iste’molchilari (buyurtmachilari) ning manfaatlarida davlat, tarmoq, davlatlararo va xalqaro standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida ishlarni olib borish uchun eng yuqori ilmiy-texnikaviy salohiyatga ega tashkilotlar asosida tuziladi.

Mahsulotning asosiy iste’molchilari (buyurtmachilari) – korxonalar, mahsulotni yaratuvchi va tayyorlovchilar – korxonalar, jamoat birlashmalari, davlat nazorati idoralari va boshqa manfaatdor korxonalar TQ ga a’zo bo‘lishlari mumkin. Bunda TQ tarkibiga asosiy iste’molchi (buyurtmachilari), O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m va O‘zbekiston Respublikasining Sog‘liqni saqlash vazirligi (o‘ziga biriktirilgan faoliyat sohalari bo‘yicha) vakillarining kirishi majburiydir.

TQ ni rais boshqaradi. Rais tashkilotlar, korxonalarning rahbarlari yoki ularning muovinlari, Bosh konstrukturlar, Bosh texnologlar, tashkilot bo‘linmalarining rahbarlari, TQ tarkibiga kirgan yetakchi olimlar va mutaxassislar ichidan saylanadi. TQ raisining muovinlari etib asosiy iste’molchi va O‘zstandart agentligi (Davarxitektqurilish, Davtabiatqo‘m, Sog‘liqni saqlash vazirligi, o‘z vakolatlari doirasida) vakillari tayinlanadi. TQ qaysi tashkilot asosida tuzilgan bo‘lsa, Sekretariat shu tashkilotda tuziladi.

TQ o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi hududida amaldagi standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy-huquqiy hujjatlarga tayanadi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- davlatlararo, davlat va tarmoq yangi standartlarini yaratadi, qayta ko‘rib chiqadi yoki amaldagilarga o‘zgartirishlar kiritadi;
- standartlashtirish bo‘yicha xalqaro va hududiy tashkilotlarning TQ ishlari qatnashadi;
- davlatlararo, davlat va tarmoq standartlashtirish dasturiga takliflarni ishlab chiqadi;

– standartlashtirish bo‘yicha xalqaro, davlatlararo, hududiy tashkilotlarda ovoz berish uchun O‘zbekiston fikrini tayyorlaydi;

– barcha darajalardagi me’yoriy hujjatlarning ilmiy-texnikaviy ekspertizasini bajaradi.

TQ ning ilmiy-texnik ekspertiza natijalari bo‘yicha xulosasi, O‘zstandart agentligi va vakolatli boshqa tashkilotlarning xohishiga ko‘ra me’yoriy hujjatni tasdiqlash va ekspertiza o‘tkazmasdan davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

TQ, zarur bo‘lganda, O‘zstandart agentligi bilan kelishilgan holda, ishchi hujjatlarni tayyorlash bosqichida xalqaro va davlatlararo texnik qo‘mitalar (DTQ) bilan bevosita o‘zaro hamkorlikda ishlash huquqiga ega. Bunday holda TQ DTQ ning doimiy ishlaydigan ishchi idorasi sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

TQ ta’sis etuvchi korxonalarining, shuningdek O‘zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, O‘zbekiston Respublikasining Sog‘liqni saqlash vazirligining (o‘zlariga biriktirilgan faoliyat sohalarini bo‘yicha) birgalikdagi buyruqlari bilan tuziladi.

TQ ning faoliyat doirasi juda keng, uning faoliyat doirasi tarmoq va davlat standartlashtirishidan boshlab, davlatlararo standartlashtirishgacha bo‘lgan ishlarni o‘z ichiga oladi. TQ tuzilmasi tarkibida kichik qo‘mitalar (KQ) va ishchi guruhlar (IG) tuzilishi mumkin.

TQ ning standartlashtirish bo‘yicha faoliyatini takomillashtirish va vakolatlarini kengaytirish uchun belgilanganki, TQ faoliyatining natijalari bo‘yicha qabul qilingan bayonnomaga qarori hujjat (loyiha) ning vakillari TQ ning a’zosi bo‘lmish barcha tashkilotlar bilan kelishilganligini tasdiqlaydi.

O‘z SDT (O‘z DSt 1.0:1998) qoidalari bo‘yicha, iqtisodiyot tarmoqlarida va boshqa faoliyat sohalarida standartlashtirish bo‘yicha ishlarni tashkillashtirish, rejorashtirish va muvofiqlashtirish uchun xos boshqaruv idoralari standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlar (STTa) ni tuzadi.

O‘z RH 51-012:1993 da standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlar (STTa) ni tuzish tartibiga va O‘z SDT da ularning ishlarni olib borishga umumiyligi talablar o‘rnatalgan. Standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlar vazirliklar, mahkamalar, assotsiatsiyalar, konsernlar va ho‘jalik yurituvchi boshqa sub’ektlar tomonidan mahsulot turlari bo‘yicha bosh tashkilotlar ichidan tayinlanadi va o‘zlariga biriktirilgan mahsulotlar guruhlari (yoki boshqa standartlashtirish ob’ektlari) ni standartlashtirish va sertifikatlashtirish bo‘yicha ilmiy-texnikaviy va tashkiliy-metodik rahbarlik qilish va O‘zbekiston Respublikasida bu ishlarni bo‘yicha texnikaviy birlikni ta’minalash uchun tuziladi.

Standartlashtirish bo‘yicha tayanch tashkilotlar O‘zstandart agentligida ro‘yxatga olingan bo‘lishi lozim.

Mahsulot, xizmatlar, jarayonlar yoki STTa ga biriktirilgan boshqa ob’ektlarni standartlashtirish bo‘yicha ishlarga ilmiy-texnikaviy rahbarlik qilish, shuningdek standartlashtirish bo‘yicha ishlarni bevosita bajarish uchun ilmiy-tadqiqot, konstrukturlik-texnologik bo‘limlar, standartlashtirish shu’balari yoki laboratoriylar tashkil etilishi mumkin.

O‘z SDT ga muvofiq standartlashtirish bo‘yicha ish asosiy ishlar qatoriga kiradi va tashkilotning mavzular rejasidagi tarkibiy qism bo‘lmish standartlashtirish bo‘yicha ishlar rejasiga muvofiq STTa ning bo‘linmalari tomonidan bajariladi.

STTa o‘z faoliyatida standartlashtirish bo‘yicha davlat me’yoriy-huquqiy hujjatlariga va mahkama me’yoriy hujjatlariga amal qiladi.

Bir ishni ikki joyda va takroriy bajarilishga yo‘l qo‘ymaslik uchun STTa o‘z ishini yaqin mahsulot guruhlari bo‘yicha boshqa STTa bilan o‘zaro hamkorlikda olib borishi lozim. Har bir STTa O‘zstandart agentligi bilan kelishilgan o‘z nizomiga ega bo‘lishi lozim.

STTa asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- STTa ga biriktirilgan korxonalar va tashkilotlar olib borayotgan standartlashtirish bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtirish, shuningdek biriktirilgan mahsulot guruhi bo‘yicha texnik birlilikni ta’minalash;

- kompleks standartlashtirish va oldindan standartlashtirishni ta’minalovchi, biriktirilgan mahsulot guruhi bo‘yicha standartlashtirishni rivojlantirish asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqish;

- biriktirilgan mahsulot guruhiga muvofiq standartlar va standartlashtirish bo‘yicha boshqa me’yoriy hujjatlarning loyihamalarini ishlab chiqish, ekspertiza qilish va kelishish, ularni o‘z vaqtida joriy qilish va qayta ko‘rib chiqish bo‘yicha takliflar va chora-tadbirlarni tayyorlash;

- biriktirilgan mahsulot guruhiga muvofiq me’yoriy hujjatda belgilangan ko‘rsatkichlar va me’yorlarning zamonaviy ilmiy-texnikaviy daraja, xavfsizlik, atrof muhitni muhofazalash va O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonun talablariga muvofiqligini ta’minalash;

- standartlashtirish nazariyasi va amaliyoti sohasida ilmiy-metodik ishlarni, shuningdek STTa ga biriktirilgan mahsulotning yangi namunalarining loyihamalarida standartlashtirishning maqbul darajasini o‘rnatish va ta’minalash bo‘yicha ishlarni olib borish;

- mahsulotga me’yoriy hujjatlarda keltirilgan ko‘rskichlar va me’yorlarning amaldagi standartlarning majburiy talablariga muvofiqligini o‘rnatish maqsadida ushbu me’yoriy hujjatlarni muttasil ravishda tekshirish ishlarini o‘tkazish;

- standartlashtirish va sertifikatlashtirish bo‘yicha rejalarini va chora-tadbirlarni ishlab chiqishda korxonalarga va tashkilotlarga metodik yordam ko‘rsatish.

STTa ning faoliyati iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv idoralari tomonidan yoki mahsulotning biriktirilgan turlari bo‘yicha shartnomaga asosida moliyalashtiriladi.

Vazirlar Mahkamasining 12 avgust 94-y. №410 qaroriga muvofiq, davlat boshqaruv idoralari davlat byudjetidan to‘liq yoki qisman moliyalashtiriladigan davlat dasturlarini ishlab chiqishda mahsulot sifatini me’yoriy ta’minalash bo‘limlarini e’tiborga olishlari lozim.

Yuklatilgan vazifalarni muvoffaqiyatli bajarish uchun STTAgan ham mahkama ichida, ham O‘zstandart agentligi bilan o‘zaro hamkorlikda, boshqa idoralar, shuningdek standartlashtirish masalalari bo‘yicha xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro hamkorlikda keng huquqlar berilgan.

STTa o‘z vazifalarini bajarishi uchun zarur bo‘lgan standartlashtirish bo‘yicha materiallar va boshqa ma’lumotlarni tashkilotlar va korxonalardan talab qilishi va

me'yoriy hujjatlarni ilmiy-texnikaviy ekspertiza qilish natijalari bo'yicha yuqori tashkilotlarga takliflar kiritishi mumkin.

STTa o'rmatilgan tartibda standartlashtirish bo'yicha me'yoriy hujjatlar jamg'armasini butlaydi, biriktirilgan tashkilotlar va korxonalarining standartlashtirish masalalari bo'yicha ishlarini, shuningdek biriktirilgan mahsulot guruhi bo'yicha me'yoriy hujjatlarning talablarini joriy etish va bajarishni tekshiradi.

STTa belgilangan vazifalar va ishlarning bajarilishiga mas'ul bo'ladi.

Standartlashtirishning asosiy maqsadlaridan kelib chiqqan holda va amaldagi qonunlar talablarining bajarilishini ta'minlash uchun korxonalar va tashkilotlar (xo'jalik yurituvchi sub'ektlar) standartlashtirish bo'limlarini (xizmatlarini) tashkil etadi. Bu bo'limlar (xizmatlar) standartlashtirish bo'yicha ishlarga ilmiy-metodik va ilmiy-texnik rahbarlik qiladi, standartlashtirish bo'yicha ilmiy-tdqiqot va tajriba-konstrukturlik va boshqa ishlarni bajaradi, korxonaning boshqa bo'limlari olib borayotgan standartlashtirish bo'yicha ishlarni bajarishda qatnashadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda standartlashtirish bo'yicha ishlarni tashkillashtirishda siyosatning birlilagini va bir xil yondashishni ta'minlash maqsadida SMSITI «Korxonalarda (tashkilotlarda) standartlashtirish xizmatlari to'g'risida namunaviy nizom» ishlab chiqdi va O'zstandart agentligi tomonidan O'z RH 51-051-96 "Korxonalar (tashkilotlar) da standartlashtirish xizmatlari to'g'risida namunaviy nizom" tasdiqlandi. Bu hujjatda korxonalar va tashkilotlar standartlashtirish xizmatlarining mulkdorlik shaklidan qat'iy nazar, umumiy nizomi, asosiy vazifalari va huquqlari belgilangan.

Standartlashtirish xizmatlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (bo'limlar, shu'balar, guruhlar) ning bo'limlaridan iborat bo'ladi. Kichik korxonalarda muhandis-texnik xodimlar sonining kamligi sababli maxsus bo'lim tuzishga imkon bo'lganda, standartlashtirish bo'yicha ishlarga mas'ullik muhandis-texnik xodimlarning biriga yuklatiladi.

Bunday hollarda standartlashtirish xizmatlarini korxonaning bosh muhandisiga bo'ysundirish tavsiya etiladi.

Standartlashtirish xizmatlari o'z faoliyatida amaldagi qonunlarga, davlat va tarmoq darajasidagi me'yoriy hujjatlarga, TQ ning va tarmoq STTa ning metodik hujjatlariga amal qilishi lozim.

Standartlashtirish bo'yicha ishlarni tashkillashtirishga va bajarishga mas'ullik korxona rahbariga va standartlashtirish xizmatlarining rahbariga (mas'ul shaxsga) yuklatilgan.

Standartlashtirish xizmatlariga quyidagi vazifalar yuklatiladi:

- korxonaning me'yoriy hujjatlar tizimini tuzish bo'yicha ishlar majmuini bajarish;
- standartlashtirishning istiqbolli va yillik rejalari (dasturlari) ga oid takliflarni, zarur bo'lganda, boshqa bo'limlar bilan birgalikda ishlab chiqish;
- ilmiy-texnikaviy dasturlarga mahsulotning texnik darajasi va sifat ko'rsatkichlarini oshirish istiqbollarini aniqlash qismida qatnashish va takliflar tayyorlash, shuningdek mahsulotga istiqbolli talablarni belgilovchi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishda qatnashish;

- me'yoriy hujjatlarning loyihalari bo'yicha fikr-mulohazalarni tayyorlashni tashkillashtirish;
- korxonaning iqtisod xizmati bilan hamkorlikda standartlashtirishning texnik-iqtisodiy samarasini aniqlash;
- davlat nazorat idoralari tomonidan o'tkaziladigan me'yoriy hujjatlarga rioya qilinayotganligini tekshirishlarda qatnashish;
- ilmiy-texnikaviy, tajriba-konstrukturlik va mahsulotni yaratish jarayonida xavfsizlik, boyliklarni tejash, atrof muxitni muhofazalash, o'zaro almashinuvchanlik va mos kelishuvchanlik talablarini hisobga olgan holda jaxon bozorida raqobatbardosh mahsulot chiqarishni ta'minlovchi ko'rsatkichlarning o'rnatilishini ta'minlash;
- MH ni joriy etish va unga rioya qilishni tashkiliy-metodik jixatdan ta'minlash;
- xalqaro, davlatlararo, hududiy standartlashtirish, standartlashtirish sohasida ikki tomonlama o'zaro hamkorlik, shuningdek xalqaro standartlarni va xorijiy mamlakatlarning milliy (firmalarning) standartlarini qo'llanish bo'yicha ishlarni bajarish. Bundan tashqari, standartlashtirish xizmatlariga majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan, chiqarilayotgan mahsulotning sertifikatlashtirilishini ta'minlash bo'yicha vazifalar ham yuklatilishi mumkin.

Standartlashtirish xizmatlariga o'z vazifalarini bajarishlari uchun meyoriy hujjatlarni joriy etish, qo'llanish, uning darajasini ta'minlash va texnologik hujjatlarni, chiqarilayotgan mahsulotning MH talablariga muvofiqligini ta'minlash jarayonlariga ta'sir etish imkonini beruvchi ma'lum huquqlar berilgan.

Korxonalarda standartlashtirish bo'yicha olib borilayotgan ishlar asosiy ishlar turiga kiradi.

Korxonalarning standartlashtirish xizmatlari O'zbekiston Respublikasining standartlashtirish bo'yicha amaldagi qonunlari nizomlarining amalga oshishini ta'minlashi, sifatni ta'minlash va mahsulotning ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish siyosatini joriy etishi lozim.

Standartlarga, shu jumladan an'anaviy texnologiyalarning imkoniyatlaridan o'zuvchi, istiqbolli talablar standartlariga muvofiqlik belgisi tamg'alangan mahsulot ishlab chiqaruvchi xo'jalik sub'ektlariga iqtisodiy yordam va rag'batlantirish davlat tomonidan kafolatlangan.

Rivojlangan mamlakatlarda sifat bo'yicha kichik bo'limlar bilan bir qatorda, korxona raxbarining sifat bo'yicha muovini ham tayinlanadi va unga keng huquq va vakolatlar beriladi. Sifatga bunday yondashish sifat tizimlari bo'yicha xalqaro standartlar asosida sifat menejmenti tizimlarini joriy etishda ayniqsa dolzarb bo'ladi.

Jahon amaliyoti korxonalarda o'qitilgan va tajribali mutaxassislar bilan jamlangan standartlashtirish xizmatlarini tuzishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

3.13 Standartlashtirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish

Standartlashtirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish respublika miqiyosida vazirliklar, mahkamalar, yuridik shaxslar birlashmalari, texnik qo'mitalar, standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar, standartlashtirish masalalari bilan shug'ullanuvchi korxonalar va tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirishni ta'minlaydi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulotning texnik darajasi va sifatini yaxshilash, yoqilg'i-energetik boyliklar sarfini kamaytirish, atrof muhitni muhofazalash va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishda, umuman insonning barcha faoliyat sohalarida standartlashtirishning mavqeini, ahamiyatini oshirish rejalashtirishni muttasil ravishda takomillashtirishni va ilmiy jihatdan asoslashni talab etadi.

Standartlashtirish, birinchi navbatda, barcha darajalarda aholining hayoti, sog'ligi va mulkiga xavfsizlikni ta'minlash, xalqaro savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etish, xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan.

O'zbekiston standartlashtirish davlat tizimi (O'z SDT) siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda yaratilgan va me'yoriy hujjatlarni xalqaro va me'yorlar bilan uyg'unlashtirish yo'li bilan respublikaning jaxon uyushmalariga iqtisodiy qo'shilishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Bu muhim masalani hal qilishda respublika nomidan O'zstandart agentligining standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilot (ISO) da va Mustaqil Davlatlar Hamkorligi (MDH) mamlakatlarining standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha Davlatlararo kengashi (DAK) da a'zoligi ko'maklashadi.

O'zbekistonda rejalashtirish standartlashtirishning barcha darajalarida, jumladan:

- davlatlararo (MDH ning DAK doirasida);
- davlat;
- tarmoq;
- ma'muriy-hududiy;
- korxonalar va tashkilotlar darajasida amalga oshiriladi.

Standartlashtirishni rejalashtirish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- DAK ning qarorlari;
- O'zbekiston respublikasining me'yoriy-huquqiy hujjatlari;
- O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirishning rivojlanish (qisqa vaqtli, o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan) istiqbollari;
- ilmiy-texnikaviy istiqbolning kompleks dasturlari;
- standartlashtirish, metrologiya, sertifikatlashtirish va mahsulot sifatini boshqarishning rivojlanish konsepsiyalari;
- kompleks standartlashtirish dasturlari;
- O'zstandart agentligining topshiriqlari;
- davlat boshqaruvi idoralari, mahalliy hokimiyat idolarining topshiriqlari;
- foydalanuvchilarning – manfaatdor tashkilotlarning takliflari.

Davlatlararo standartlashtirishni rejalashtirish o'zaro kelishilgan siyosatni amalga oshirish, davlatlararo standartlashtirish bo'yicha ishlar mavzusini va bajarish muddatlarini aniqlashga; 13 mart 1992-y. da tuzilgan Standartlashtirish, metrologiya

va sertifikatlashtirish sohasida kelishilgan siyosat to‘g‘risidagi bitmni ishtirokchidavlatlar tomonidan bajarilishini ta‘minlashga; davlatlarning o‘zaro axborot almashinishi va ularning ishlarini muvofiqlashtirish; rejalashtiriladigan ishlardan manfaatdorligini aniqlashga yo‘naltirilgan.

Reja (dastur) ga quyidagi ishlar kiritiladi:

- amaldagi davlatlararo standartlar (GOST) jamg‘armasini takomillashtirish, shu jumladan standartlarni qayta ko‘rib chiqish, o‘zgartirishlar kiritish;
- standartlashtirish bo‘yicha milliy idoralarning takliflari bo‘yicha DAK tomonidan qabul qilingan muhim ustunliklarga muvofiq yangi davlatlararo standartlarni ishlab chiqish.

Bajarish muddatlari bo‘yicha dasturga avvalgi rejadan o‘tadigan va davom ettiriladigan yoki rejalashtirilayotgan yilda tugallanadigan ishlar hamda rejalashtirilayotgan yilda boshlanadigan va shu yili tugallanadigan yoki keyingi yillarga o‘tadigan ishlar kiritiladi.

Demak, yillik reja emas, balki yildan-yilga o‘tuvchi mavzularni hisobga oladigan ko‘p yillik dastur tuziladi.

Dastur ikki qismdan tuziladi:

1-qism. Umumtexnikaviy standartlar (SDT, KHYaT, THYaT, MSKT, HBT, MYaT va b.) tizimlarini va majmualarini rivojlantirish va takomillashtirish.

2-qism. Xalq xo‘jaligi majmualari bo‘yicha shakllantiriladigan, mahsulot va xizmatlarni standartlashtirish, jumladan:

- yoqilg‘i – energetika;
- mashinasozlik;
- metallurgiya;
- kimyo – o‘rmon;
- agrosanoat;
- ijtimoiy va xizmatlar sohasida standartlashtirish.

Qismlar va xalq xo‘jaligi majmualari ichida topshiriqlar quyidagi ish yo‘nalishlariga ajratilgan holda standartlashtirish bo‘yicha texnik qo‘mitalar bo‘yicha guruhlanadi.

1. Xalqaro va hududiy me’yoriy hujjatlarni qo‘llanish.
2. Davlatlararo standartlarni yaratish va qayta ko‘rib chiqish.
3. Davlatlararo standartlarga o‘zgartirishlarni ishlab chiqish.

DAK ning standartlar bo‘yicha Byurosi DAK ning takliflari va qarorlari asosida jamlangan dastur loyihasini tuzadi va MDH davlatlarining standartlashtirish bo‘yicha milliy idoralariiga ko‘rib chiqish va kelishish uchun tarqatiladi.

DAK ning standartlar bo‘yicha byurosi kelishmovchiliklarni yo‘qotish bo‘yicha ishlarni tashkillashtiradi, jamlangan dasturning oxirgi tahririni shakllantiradi va Davlatlararo Kengashga ko‘rib chiqish va qabul qilish uchun taqdim etadi. Dasturga kamida uchta davlat – DAK qatnashchilari o‘zining manfaatdorligini bildirgan mavzular kiritiladi.

O‘zbekiston *davlat standartlashtirish rejasi* bir yilga ishlab chiqilar edi. Ammo, davlatlararo standartlashtirish rejalashtirishdagi kabi, davlat rejasiga

muddatlari bo‘yicha o‘tadigan topshiriqlar kiritilgani uchun davlat standartlashtirish dasturi amalda uch yilga tuziladi.

O‘zbekiston davlat standartlashtirish dasturiga quyidagi bo‘limlar kiradi:

- yangi me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish;
- amaldagi me’yoriy hujjatlar jamg‘armasini, shu jumladan ularni qayta ko‘rib chiqish, o‘zgartirishlar kiritish bo‘yicha ishlarni takomillashtirish;
- xalqaro (davlatlararo) va hududiy me’yoriy hujjatlarni qo‘llanish;
- kompleks standartlashtirish dasturini ishlab chiqish;
- texnik reglamentlarni va ixtiyoriy me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish;
- davlat ilmiy-texnikaviy dasturlariga yeiritilgan standartlashtirish va metrologiya bo‘yicha ilmiy - tadqiqot va tajriba – konstruktorlik ishlari.

Tarmoq, ma’muriy-hududiy standartlar va tashkilotlar darajasidagi standartlar bu tashkilotlar tomonidan o‘rnatilgan tartibda va shakllarda ishlab chiqiladi.

3.14 Me’yoriy hujjatlarning ilmiy-texnikaviy darajasini baholash metodikasi

O‘zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonuni standartlashtirish bo‘yicha me’yoriy hujjatlarning mamlakat va xorijiy fan va texnologiyasining zamonaviy yutuqlariga asoslangan va O‘zbekiston Respublikasining qonunlariga mvofiq bo‘lishini talab qiladi.

Vazirlar Mahkamasi 12 avgust 1994-y. №410 qarori bilan tasdiqlangan standartlar va o‘lchashlar birlilagini ta’minlash ustidan davlat nazorati to‘g‘risida Nizomda o‘rnatilganki, «O‘zbekiston Respublikasida standartlar va o‘lchashlar birlilagini ta’minlash ustidan davlat nazoratining asosiy vazifalari . . . standartlarning ilmiy-texnikaviy darajasini tahlil qilishdan iborat». Standartlashtirishning asosiy vazifalaridan biri, O‘z SDT ning asosiy nizomlarida belgilanganidek, standartlarning talablarini xalqaro, davlatlararo, hududiy standartlarning va sanoati rivojlangan mamlakatlar milliy standartlarining talablari bilan uyg‘unlashtirishni ta’minlashdan iborat.

Me’yoriy hujjat loyhasining yoki tasdiqlangan me’yoriy hujjatning «Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonun talablariga, xalqaro, davlatlararo, hududiy, xorijiy standartlarning talablariga muvofiqligini aniqlash, shuningdek uyg‘unlashtirilganlik darajasini aniqlash uchun me’yoriy hujjatlarning ilmiy-texnikaviy darajasi (ITD) baholanadi.

Ilmiy-texnikaviy darajani baholash ob’ektlari quyidagilardan iborat:

- me’yoriy hujjatlarning texnik topshiriqni ishlab chiqishdan boshlab barcha ishlab chiqish bosqichlaridagi loyihalari;
- tasdiqlash uchun O‘zstandart agentligiga taqdim etiladigan me’yoriy hujjatlarning loyihalari;
- davlat ro‘yhatidan o‘tkazishga taqdim etiladigan tasdiqlangan me’yoriy hujjatlar;
- amaldagi me’yoriy hujjatlar O‘z DSt 1.5 bo‘yicha tekshiruv o‘tkazishda;

– amaldagi me'yoriy hujjatlarga kiritilgan o'zgartirishlar.

Baholash ishlari me'yoriy hujjatlarni ishlab chiquvchilar (standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar, standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar, korxonalar, tashkilotlar), O'zstandart agentligining idoralari tomonidan o'tkaziladi. Bunda O'z DSt 2.116 bo'yicha mahsulotning texnik daraja va sifat kartasini qo'llanib, ko'rsatkichlarni qiyosiy baholash asosida va (yoki) ishlab chiquvchi tuzadigan 3.14.1-shakldagi qiyoslash jadvali bo'yicha baholanadi.

3.14.1-jadval. Me'yoriy hujjat ko'rsatkichlarini qiyoslash

Ko'rsatkich nomi	O'lchov birligi	Ko'rsatkichning qiymati	
		baholanadigan me'yoriy hujjatning belgisi	xorijiy (O'zbekistonda) o'xhash meyoriy hujjat belgisi

Baholanadigan tafsilotlarning nomenklaturasi mahsulotning sifat ko'rsatkichlari tizimida ishlab chiqilgan yoki buyurtmachi bilan kelishilgan me'yoriy hujjatlarning va (yoki) davlatlararo standartlarning, shuningdek bir turli mahsulot guruhiga istiqbolli talablar belgilangan me'yoriy hujjatlarning talablariga mos kelishi lozim.

Izoh – Qiyoslash ikki va bundan ortiq o'xhash me'yoriy hujjatlarning ko'rsatkichlariga nisbatan o'tkazilishi mumkin.

Me'yoriy hujjatlarning ilmiy-texnikaviy darjasini shuningdek, texnik-iqtisodiy va sifat ko'rsatkichlari (tashishga yaxshi moslanganligi, standartlashtirish va bixillashtirish, xavfsizlik, estetik va ergonomik ko'rsatkichlar, ishlatishning oddiyligi, tekshirish (sinash, o'lhash, tahlil) metodlari, himoya qoplamlarining sifat ko'rsatkichlari, biologik ta'sirlardan himoyalanganligi va b.) bo'yicha ham baholanadi.

O'xhash me'yoriy hujjatlar to'g'risidagi axborot manbalari sifatida:

- xalqaro, davlatlararo, hududiy standartlar; o'xhash mahsulotni ishlab chiqarishda yetakchi bo'lgan xorijiy mamlakatlar (firmalar) ning standartlari va boshqa me'yoriy hujjatlari;
- mahsulotga xorijiy kataloglar, prospektlar, ma'lumotnomalar, texnik pasportlar va b.;
- mamlakat me'yoriy hujjatlari bo'yicha ishlab chiqarilayotgan eng yaxshi buyumlar (mahsulot) tafsilotlari.

Me'yoriy hujjatga kiritilgan asosiy ko'rsatkichlar tabaqalashtirilgan usulda baholanadi. Bunda har bir ko'rsatkichning nisbiy qiymti quyidagi formulalar bo'yicha hisoblab topiladi:

$$\kappa_i = \frac{K_i}{K_{ia}} \quad (3.14.1)$$

yoki

$$\kappa_i = \frac{K_{ia}}{K_i}, \quad (3.14.2)$$

Bunda κ_i – har birko‘rsatkichning nisbiy qiymati;

K_i – baholanayotgan me’yoriy hujjatda i – ko‘rsatkichning absolyut qiymati.

\hat{E}_{ia} – o‘xhash mahsulotga me’yoriy hujjatdagi i – ko‘rsatkichning absolyut qiymati

Agar K_i ning kattalashishi baholanayotgan me’yoriy hujjatdagi sifat ko‘rsatkichlari (masalan, ish unumi, quvvat, tezlik, ko‘pga chidamlilik, puxtalik va b. ko‘rsatkichlar) ning yaxshilanganligini ifodalasa, nisbiy ko‘rsatkichlar (3.14.1) formula bo‘yicha aniqlanadi. Nisbiy ko‘rsatkichlar, masalan, material sarfi, yoqilg‘i sarfi, zararli aralashmalar miqdori va b. ning nisbiy ko‘rsatkichlari (3.14.2) formula bo‘yicha aniqlanadi, chunki bu holda sifatning yaxshilanganligi nisbiy ko‘rsatkich son qiymatining kamayganligi bilan tavsiflanadi.

Ko‘rsatkichlarning miqdoriy qiymatlarini aniqlash mumkin bo‘lmaganda bulami qiyoslash natijalarini «yaxshiroq», «bir xil» so‘zlari bilan ifodalash ruxsat etiladi.

Baholanayotgan mahsulotning sifat ko‘rsatkichlarini o‘xhash mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari bilan qiyoslashda quyidagi vaziyatlar yuzaga chiqishi mumkin:

a) baholanayotgan me’yoriy hujjatning barcha nisbiy ko‘rsatkichlari o‘xhash me’yoriy hujjatning ko‘rsatkichlaridan yaxshi yoki unga teng;

b) baholanayotgan me’yoriy hujjatning barcha nisbiy ko‘rsatkichlari o‘xhash me’yoriy hujjatnikidan past. Baholanayotgan me’yoriy hujjat o‘xhash me’yoriy hujjatga mos kelmaydi;

v) baholanayotgan me’yoriy hujjat nisbiy ko‘rsatkichlarining bir qismi o‘xhash me’yoriy hujjatnikidan yuqori yoki unga mos, boshqa qismi mos kelmaydi. Bunday holda me’yoriy hujjatning ko‘rsatkichlari kompleks ko‘rsatkichning qiymati bo‘yicha, quyidagi formuladan foydalanib, baholanadi:

$$\hat{E}_{\dot{E}\ddot{\Omega}\ddot{A}} = \frac{\sum_{i=1}^n \hat{e}_i}{n}, \quad (3.14.3)$$

bunda $\hat{E}_{\dot{E}\ddot{\Omega}\ddot{A}}$ – baholanayotgan me’yoriy hujjat ilmiy-texnik darajasining kompleks ko‘rsatkichi;

n – baholanadigan qiyosiy ko‘rsatkichlar soni.

Kompleks ko‘rsatkich 1 dan 3% dan ortiqqa katta bo‘lsa, baholanayotgan

me'yoriy hujjatning ilmiy-texnikaviy darajasi o'xhash me'yoriy hujjatnikidan yuqori bo'ladi; agar 3% atrofida bo'lsa, o'xhashnikiga teng bo'ladi; 1 dan 3% ga kichik bo'lsa, o'xhashnikidan past bo'ladi.

Me'yoriy hujjatning ilmiy-texnikaviy darajasini baholash natijalari «Me'yoriy hujjatning ilmiy-texnikaviy darajasini to'g'risida xulosa» ga kiritiladi.

Me'yoriy hujjatning ilmiy-texnikaviy darajasini baholash natijalari bo'yicha me'yoriy hujjatni qayta ko'rib chiqish, unga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish, bekor qilish yoki amal muddatini cheklash to'g'risidagi qarorni O'z DSt 1.5 bo'yicha O'zstandart agentligi, Davarxitektqurilish, Davtabiatqo'm, Sog'lijni saqlash vazirligi, mahkamalar, assotsiatsiyalar, konsernlar, korporatsiyalar, standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar, standartlashtirish bo'yicha tayanch tashkilotlar qabul qiladi.

3.15 Xizmatlar sohasida standartlashtirish

3.15.1 Asosiy qoidalar

O'tgan asrning 90-yillari o'rtasida xizmatlar eksporti 1 trln dollarni (AQSh) yoki jahon savdosining 21% tashkil qildi. 1995-yilda jahon bozorida xizmatlar 1230 mlrd AQSh dollariga taklif etildi, bu jahon savdosi umumiy hajmining 25% ni tashkil etadi. Xizmatlar savdosi 1994 yildagi 8,0% dan 1995-yilga kelib, 14% gacha oshdi. Bunda Londonda bo'lib o'tgan ISO Bosh Assambleyasining yubiley majlisida takidlanishicha, xizmatlar ko'rsatish sur'ati sanoat mahsulotini ishlab chiqarish sur'atidan yuqori bo'lган. ISO Bosh Assambleyasi aynan ushbu sababli xizmatlar sohasida standartlashtirishni yaqin yillarga asosiy ustun yo'nalish sifatida belgilaydi.

Butun dunyoda xizmatlarning iqtisodiyotdagi ulushi o'sib bormoqda. Xalqaro savdoda sayohat xizmatlari va transportda tashish xizmatlari oldindan bormoqda. Bulardan keyin – moliya xizmatlari (bank, sug'urta, maslahatlar), lizingli, distribyuterlik, ta'lim, sog'lijni saqlash, auditorlik, fraxt (kemalarni kira qilish) trast, reklama xizmatlari o'rinn oladi. Xizmatlar sohasida savdo bo'yicha Bosh bitim (JST XSBB) mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Bunda har bir mamlakatning xizmatlar sifatini va xizmat ko'rsatuvchi shaxslar va firmalarning vakolatini kafolatlash uchun o'z xizmatlar bozorini tartibga solish huquqi tan olinadi.

Bunday holatdan kelib chiqqan holda, xizmatlar sifatiga va xavfsizligiga talablarni o'z ichiga olgan, xalqaro savdoda zarur bo'lgan standartlarni ishlab chiqish va qo'llanishga katta ahamiyat beriladi.

Milliy standartlarni yaratuvchilar orasida xizmatlar sohasidagi qator xalqaro standartlar tan olindi, chunki bunday standartlar ishlab chiqaruvchilar, xizmatlarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar uchun ham birdek foyda keltiradi.

Xizmatlar sohasida standartlashtirish umumiy holda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- muayyan turdag'i (masalan, sayohatchilik, mehmonxonada, umumiy ovqatlanish, tibbiyot, ta'lim, yo'lovchilarni avtomobil transportida tashish, temir yo'l, havo transportida tashish, avtoservis, kimyoviy tozalash, ijtimoiy xizmat ko'rsatish,

sartaroshxona va h.k.) xizmatlarga milliy standartlarni yaratish;

– muayyan xizmatlar sohasida sifat tizimiga standartlarni ishlab chiqish;

– mijozlar bilan muloqatda bo‘lish uchun firmaning me’yoriy hujjatlarini (xizmatlar standartlari, spesifikatsiyasi, kataloglari nomenklaturasi va tafsilotlarini) ishlab chiqish.

Xizmatlar sohasidagi standartlar xalqaro standartlar, me’yorlar va qoidalar bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lishi, xizmatlar sifatiga va xavfsizligiga talablarni o‘z ichiga olishi lozim, bu xizmatlarni sertifikatlashtirishda asosiy shart bo‘ladi.

Xizmatlar sohasida quyidagi asosiy atamalar va ta’riflar qo‘llaniladi:

Xizmatlar – yetkazib beruvchi va iste’molchilarning o‘zaro bevosita ta’siri va yetkazib beruvchining iste’molchining ehtiyojlarini qondirish bo‘yicha ichki faoliyatning natijasidir.

Izohlar

1 Yetkazib beruvchi yoki iste’molchi xodimlar yoki jihozlar bilan o‘zaro ta’sirida namoyon bo‘lishi mumkin.

2 Iste’molchining yetkazib beruvchi bilan bevosita o‘zaro ta’siri xizmatlarni ko‘rsatishda muhim omil bo‘lishi mumkin.

3 Moddiy mahsulot turlarini yetkazib berish yoki ulardan foydalanish ko‘rsatiladigan xizmatlarning bir qismi bo‘lishi mumkin.

4 Xizmatlar moddiy mahsulotni ishlab chiqarish va yetkazib berish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Xizmatlar turi – Umumi texnologik belgilari bilan tavsiflanuvchi bir turli xizmatlar to‘plami.

Mustaqil Davlatlar Hamkorligi Davlatlararo statistik qo‘mitasi tomonidan mahsulot (mollar va xizmatlar) ning Modelli statistik tasniflagichi ishlab chiqilgan. Bu tasniflagichga muvofiq xizmatlarning quyidagi turlari o‘rnatalgan:

- savdodagi xizmatlar;
- transport vositalarini, shaxsiy foydalanish buyumlari va maishiy mollarni ta’mirlash bo‘yicha xizmatlar;
- transport xizmatlari (avtomobil, temir yo‘l, havo yo‘llarida tashish, shahar transporti xizmatlari);
- sayohat shu’basining (sayohat - ekskursiya) xizmatlari;
- pochta va aloqa xizmatlari;
- moliya xizmatlari;
- sug‘urta xizmatlari;
- ta’lim xizmatlari;
- sog‘liqni saqlash xizmatlari;
- kommunal xizmatlar;
- dam olish, madaniy va sport tadbirlarini tashkillashtirish bo‘yicha xizmatlar.

Moddiy xizmatlar – xizmatlar iste’molchisining moddiy-maishiy extiyojlarini qondirish bo‘yicha xizmatlar.

Izoh – Moddiy xizmatlar buyumlarning iste’mol xossalalarini tiklash (o‘zgartirish, saqlash) yoki fuqarolarning buyurtmalari bo‘yicha yangi buyumlarni tayyorlashni, shuningdek yuklar va odamlarning joydan-joyga ko‘chishi, iste’mol qilish uchun sharoitlar yaratishni ta’minlaydi. Jumladan, buyumlarni ta’mirlash va

tayyorlash bilan bog‘liq bo‘lgan maishiy xizmatlar, turar joy-kommunal xizmatlari, umumiyligi ovqatlanish xizmatlari, transport xizmatlari va h.k. moddiy xizmatlar tarkibiga kirishi mumkin.

Ijtimoiy-madaniy xizmatlar – Ma’naviy, intellektual ehtiyojlarni qondirish bo‘yicha va iste’molchining me’yoriy hayot faoliyatini saqlash bo‘yicha ko‘rsatiladigan xizmatlar.

Izoh – Ijtimoiy-madaniy xizmatlar sog‘lijni saqlash va tiklashni, shaxsning ma’naviy va jismoniy rivojlanishini, kasbiy mahoratini oshirishni ta’minlaydi. Ijtimoiy-madaniy xizmatlarga tibbiyot xizmatlari, madaniy xizmatlar, sayohat, ta’lim va h.k. xizmatlar kirishi mumkin.

Xizmatlarga standart – Xizmatlarning o‘z vazifasiga muvofiqligini ta’minlash uchun xizmatlar qoniqtirishi lozim bo‘lgan talablarni o‘rnativchi standart.

Izoh – Xizmatlarga standartlar kir yuvish, mehmonxona xo‘jaligi, transport, avtoservis, aloqa, sug‘urta, bank ishi, savdo kabi doiralarda ham yaratilishi mumkin.

Xizmatlar sohasida standartlashtirishning maqsadi xizmat ko‘rsatish sifatini va samaradorligini me’yoriy ta’minlash va xizmat iste’molchilarining manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Xizmatlarni ko‘rsatish sohasida standartlashtirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- xizmatlar sifati ko‘rsatkichlarining nomenklaturasini va buyurtmachilarga xizmat ko‘rsatish me’yorlarini o‘rnatish;
- buyurtmachilarga xizmat ko‘rsatish sifatiga istiqbolli talablarni va bularni tekshirish usullarini o‘rnatish;
- xizmat ko‘rsatish texnologik jarayonlariga istiqbolli talablarni o‘rnatish;
- xizmatlarning xavfsizligi, aholining sog‘ligini himoyalash, atrof muhitni muhofazalash, xizmatlarning o‘z vaqtida aniq bajarilishi, xizmatlarning ergonomiklik va estetikligini va xizmat ko‘rsatish sharoitlarini ta’minlovchi talablarni o‘rnatish;
- O‘zbekiston sertifikatlashtirish milliy tizimi qoidalariga muvofiq xizmatlarni sertifikatlashtirishga talablarni o‘rnatish;
- xizmatlarni ko‘rsatish jarayonida qatnashuvchi korxonalarining faoliyatini muvofiqlashtirishni ta’minlash;
- xizmatlarning puxtaligi, ishonchliligi bo‘yicha talablarni o‘rnatish;
- xizmatlarni sifat va (yoki) miqdor jihatdan baholash usullarini o‘rnatish;
- xizmatlarni ko‘rsatish sohasida sifatni boshqarish va standartlashtirish doirasidagi asosiy tushunchalarga oid ta’riflarni o‘rnatish.

Xizmatlar sohasida standartlashtirishning asosiy nizomlariga muvofiq bir turli xizmatlarning muayyan turlariga standartlar ishlab chiqiladi. Bunday standartlar xizmatlarning asosiy tafsilotlariga va xizmatlarni ko‘rsatish sharoitlariga umumiy talablarni o‘z ichiga oladi: xizmatlarning nimaga mo‘ljallanganligi, ishonchliligi, puxtaligi; iste’mol usuli, tavsiyi; xavfsizligi; o‘z vaqtida va aniq bajarilishi; ergonomiklik; odoblik; ekologikligi; qulay va shinamligi; majmuiligi; kafolatni ta’minlash; mijozga nisbatan xushmuomilalik, ziyraklik; o‘zaro muloqat va b.

3.15.2 Xizmatlarning xavfsizligini ta’minlash

Xizmat iste’molchilarini va atrof muhit uchun xizmatlar xavfsizligini

ta'minlashning muhimligini hisobga olib, xizmatlarni ko'rsatishda xavfsizlik majburiy talablarini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish asosiy nizomlarini o'rnatuvchi O'zbekiston davlat standarti qabul qilingan.

Xizmatlarning xavfsizligi – yetkazilgan zarar yoki putur joiz darajada cheklangan holat.

Izoh – Xavfsizlik sifat jihatlaridan biri bo'ladi.

Atrof muhit muhofazasi – Atrof muhitni xizmatlarning salbiy ta'sirlaridan himoyalash.

Xizmat ko'rsatish sharoitlari – Xizmatlarni olish jarayonida buyurtmachiga ta'sir etuvchi omillar majmui.

Bir turli xizmatlar guruhiga yoki yuqoriroq malakali xizmatlar guruhiga (xizmatlar turiga) alohida standartda umumiy talablar o'rnatiladi. Bunday talablar: xizmatlarni olayotgan istemolchilarining, xizmat ko'rsatilayotgan va xizmat ko'rsatuvchi sub'ektlar, xizmatlarning boshqa iste'molchilari va bajaruvchilarining hayoti va sog'ligiga xizmatlarning xavfsizligini ta'milaydi; xizmatlarni olayotgan iste'molchilar mulkining saqlanishi; atrof muhit uchun xavfsizlik; xizmatlarni ko'rsatish xonalarining xavfsizligini va xonalarning moddiy-texnikaviy jihozlanishini ta'minlaydi.

Agar xizmatlar sifati, shu jumladan xavfsizligi xizmat ko'rsatuvchiga (xodimga) ko'p jihatdan bog'liq bo'lsa, standartga «Xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga talablar» bo'limi kiritiladi. Bunday talablarga quyidagilar kiradi: xizmatlarni ko'rsatuvchi xodimlar malakasi; sog'ligi; yoshi; jinsi; tashqi ko'rinishining shinamligi; so'zlashuv madaniyati; shaxsiy gigiena qoidalarining bajarilishi; xushmuomilalik (odoblik, tez do'stlashuv); attestatlash tartibi va xodimlarning o'rnatilgan talablarga muvofiqligini tasdiqlaydigan hujjatlar.

Keltirilgan ko'rsatkichlarga rioya qilishlik xizmatlarni olayotganlarning psixologik xavfsizligini ta'minlaydi.

Masalan, maishiy elektr mashinalar va priborlarni ta'mirlash va ularga texnik xizmat ko'rsatish umumiy texnikaviy shartlariga standart elektr priborlarni ta'mirlash tasnifini, umumiy texnikaviy talablarni, xavfsizlik talablarini, qabul qilish qoidalarini; tekshirish, tashish va saqlash usullarini, kafolatni o'rnatadi.

Umumiy texnik shartlar standartining talablariga muvofiq sovitgichlar, kondisionerlar, yuvish mashinalari, elektr plitalari va h.k. ni ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatishga texnik shartlarning alohida standartlari ishlab chiqiladi. Bu standartlar har bir turdag'i pribor uchun muayyan talablarni o'rnatadi.

Yo'lovchilarni tashish bo'yicha transport xizmatlarining sifat ko'rsatkichlari nomenklaturasiga standart yo'lovchilarni tashish barcha turida qo'llaniladi va quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi: axborot xizmati, qulay va shinamlik, tezlik, o'z vaqtida bajarilishi, yukning saqlanuvchanligi, xavfsizlik.

Temir yo'l transportida xizmatlarini ko'rsatishda me'yoriy hujjatda favqulodda vaziyatlar sodir bo'lgan sharoitlarda yo'lovchilarning va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning hayotiga xavf tug'ilganda poezdlarning harakati tartibi va manevrli ishlarni belgilangan. Manevrli ishlarni bajarish, poezdlarni xavfli yuklar solingan vagonlar bilan qo'shishda va yo'lda ketayotganda alohida tartib o'rnatiladi.

Aviayo'lovchilarni tashishda uchish xavfsizligini ta'minlash uchun profilaktik

tashkiliy va texnik tadbirlar majmui ko‘riladi. Bu tadbirlar aviatsiyada sodir bo‘ladigan va sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarning oldini olishi lozim, yo‘lovchilarni, bagajni, yuklarni va pochtani tashish jarayonini bajarishda ishlarning barcha bosqichlarida xavfsizlik ta’minlanishi lozim.

Sayohat-turistik xizmatlar umumiy texnik shartlar standartida belgilangan. Texnik shartlarga ko‘ra sayohatchilarining hayoti va sog‘ligi uchun tavakkallikning joiz darajasi ta’minlanadi. Sayohatda tavakkallik faktorlari: jarohatlanish, atrof muhit ta’siri, yong‘in xavfi, biologik ta’sir, asabning buzilishi, nurlanish xavfi, kimyoviy ta’sir, chang va gazlar ta’siri va b. bo‘yicha tasniflanishi mumkin.

3.15.3 Xizmatlar sifatini baholash

Xizmatlar sifati mahsulot (mollar va xizmatlar) statistik model tasniflagichiga muvofiq, ko‘rsatiladigan xizmatlarning har bir turi uchun xos sifat ko‘rsatkichlari nomenklaturasiga asosan baholanadi.

Buyumlarni tayyorlash va ularning iste’mol xossalari tiklash bilan bog‘liq bo‘lgan yoki bog‘liq bo‘lmagan xizmatlar sifat ko‘rsatkichlarining qo‘llanilishi O‘z DSt 1008:2001 «Xizmatlar sifatini baholash metodikasi. Asosiy qoidalar» da belgilangan. Bunda mahsulot sifati ko‘rsatkichlari tizimiga oid davlatlararo standartlarga rioya qilinadi. Bu standartlar asosida xizmatlar sifatini baholash metodlarini o‘rnatuvchi tarmoq me’yoriy hujjatlari yaratilishi lozim.

Umuman, xizmatlar sifat ko‘rsatkichlarining nomenklaturasi ushbu turdagи xizmatlarning o‘ziga xos xususiyatlari va bunda yechiladigan masalalar, xizmatlarni baholash yoki tahlil maqsadlariga muvofiq ko‘rsatkichlarning boshlang‘ich nomenklurasidan kelib chiqqan holda tanlanadi.

Xizmatlarning sifat ko‘rsatkichlari, umumiy holda, birinchi, ikkinchi, zarur bo‘lganda esa, uchinchi ko‘rsatkichlar darajasi bo‘yicha taqsimlanadi (3.15.1-jadval):

3.15.1-jadval. Xizmatlar sifat ko‘rsatkichlarining nomenklaturasi

Umumlashtirilgan ko‘rsatkich	Kompleks ko‘rsatkichlar	
	birinchi daraja	ikkinchi daraja
Xizmatlar sifati umumlashtirilgan ko‘rsatkichlari	Funksional Estetiklik Ijtimoiy ahamiyati	Vazifikasi Puxtaligi, ishonchliligi Ergonomikligi Ekologikligi Xavfsizligi Shakllar va kompozisiyalar Rang berish Sirtning tuzilmasi va bezagi Moda O‘ziga xosligi Nufuzlilik

Har bir birinchi darajadagi kompleks ko‘rsatkichning bahosi xizmatlarning funksionalligi, estetikligi va ma’noligidan qoniqqan buyurtmachilarning soniga

qarab, quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_i = \frac{m_i}{M_i} \quad (3.15.1)$$

bunda m_i - xizmatlarning funksionalligi (estetikligi, ijtimoiy ma'noligi) bilan qoniqqan buyurtmachilar soni;

M_i -i – xizmat buyurtmachilarining umumiy soni.

Jumladan, ta'mirlangan televizorga nisbatan sifat ko'rsatkichlarining nomenklaturasi quyidagilardan iborat: birinchi daraja – funksional, ikkinchi darajada – vazifalari (tasvirning ravshanligi va uning sozlanishi; aniq va kontrastli ko'rsatishi va uni rostlash; tasvirning buzilmaganligi; rangning berilishi; tovushning balandligi va uni rostlash; tanlanuvchanlik; ovoz tembri va uni sozlash), ergonomik (boshqarish qismlaridan foydalanganda buyurtmachi tomonidan sozlashlarda ta'sir kuchi; ravon sozlanish), puxtalik (buzilmasdan ishslashlik), xavfsizlik (elektr va yong'in xavfsizligi) dan iborat.

Ta'mirlangan televizorning birinchi daraja ko'rsatkichiga estetikligi, ikkinchi daraja ko'rsatkichiga rangdorlik ko'rsatkichlari (materiallarning, dastaklarning, boshqarish qismlarinng rangi) ham kiradi.

Axborot-ma'lumotnomaga xizmati tomonidan berilgan ma'lumotnomaga sifatiga oid: birinchi darajada – funksional ko'rsatkich, ikkinchi daraja vazifasi (ma'lumotnomada keltirilgan axborotning ishonchliligi va to'liqligi), ergonomiklik (yozma yoki og'zaki ma'lumotnomadagi axborotning yaxshi o'qilishi, ma'lumotnomaning qulay saqlanishi, matnning oson o'qilishi) kiradi.

Birinchi darajaning estetik ko'rsatkichi ikkinchi darajani – ma'lumotnomaning badiy rasmiylashtirilganligi (blankaning shakli, qo'shimcha rasmlar, emblemalarining ma'lumotnomada blankida borligi, ma'lumotnomada shriftining shakli) ko'rsatkichini o'z ichiga oladi.

Xizmatlar sifatini ijtimoiy metod bilan baholash, ya'ni buyurtmachining o'ziga ko'rsatilgan xizmatlarning sifati to'g'risida umumiy fikrini olish va umumlashtirilgan son qiymatini aniqlash yo'li bilan baholash ruxsat etiladi.

Ijtimoiy metod yoppasiga tekshirishni ta'minlaydi, ushbu korxonaga ma'lum vaqt (oy, kvartal, yil) ichida murojat qilgan barcha buyurtmachilarining fikrini hisobga olishga imkon beradi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Q_{ij} = \frac{N_{ij} - n_{ij}}{N_{ij}} \quad (3.15.2)$$

bunda Q_{ij} - xizmatlar sifati umumlashtirilgan ko'rsatkichi;

N_{ij} - i - korxonada ma'lum vaqt ichida i – xizmat buyurtmachilarining soni;

n_{ij} - i – xizmat ko'rsatish sifati bo'yicha qoniqmaganligini ifodalagan buyurtmachilar soni.

4-bob. UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA STANDARTLASHTIRISH

4.1 Asosiy nizomlar

1997-y. avgustda Oliy Majlisda qabul qilingan «Ta'lism to'g'risida» Qonunda «Davlat standartlari doirasida ta'limga hamma uchun ochiqligi» ta'lism sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida ko'rsatilgan.

Qonunning 7 moddasiga muvofiq davlat ta'lism standartlari umumiy, o'rta maxsus, kasbiy va oliy ta'lism mazmuniga va sifatiga talablarni belgilaydi, davlat ta'lism standartlarini bajarish O'zbekiston Respublikasidagi barcha ta'lism muassasalari uchun majburiydir.

Qonunga muvofiq davlat ta'lism standartlarini tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatiga berilgan. Ta'lismni boshqarish bo'yicha vakolatlangan davlat idoralari davlat ta'lism standartlarining bajarilishini ta'minlashlari lozim. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida ta'limga barcha turlari bo'yicha davlat ta'lism standartlariga asosan uzluksiz ta'lism tizimining faoliyat ko'rsatishi ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lism to'g'risida» Qonunini bajarish borasida, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturiga muvofiq ta'lism mazmunini tubdan isloh qilish, tayyorlanadigan kadrlar sifatining respublikada amalga oshirilayotgan chuqr iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar talablariga, shuningdek ta'lism, fan, texnika va texnologiyaning rivojlanish ilg'or jahon darajasiga muvofiqligini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi 5 yanvar 1998 y. №5 «Uzluksiz ta'lism tizimi uchun davlat ta'lism standartlarini ishlab chiqish va amalga kiritish to'g'risida» qaror qabul qilgan. Bu Qarorga ko'ra «Davlat ta'lism standartlari to'g'risida» Nizom tasdiqlangan va ta'limga xos turlari bo'yicha standartlarning loyihalarini huquqiy va texnik ekspertiza qilish bo'yicha ekspertlar guruhi tuzilgan.

Nizomda standartlarning maqsadlari va vazifalari, standartlashtiriladigan ta'lism turlari, standartlashtirish ob'ektlari, standartlarni ishlab chiqishga talablar, ishlab chiqish, tasdiqlash va amalga kiritish tartibi belgilangan.

Nizomga muvofiq standartlar ta'limga quyidagi turlari uchun o'rnataladi:

- umumiy o'rta ta'lism, shu jumladan boshlang'ich ta'lism;
- o'rta maxsus, kasbiy ta'lism (akademik litseylar, kasb kollejlari);
- oliy ta'lism (bakalavriat, magistratura).

Maktabgacha, maktabdan tashqari, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lism, malaka oshirish va kadrlarni qayta tayyorlash uchun davlat boshqaruvi vakolatli idoralari tomonidan belgilanadigan davlat talablarini o'rnataladi.

Quyidagi standartlashtirish ob'ektlari belgilangan:

- ta'lism fanlari va predmetlarining tuzilmasi, mazmuni, o'quv yuklamasining hajmi, o'quvchilarining va bitiruvchilarining malaka darjasasi va tayyorlash sifati;
- talablar, me'yorlar va qoidalar, pedagogik va axborot texnologiyalari, o'qitish metodlari va vositalari, shuningdek ta'lism tizimida foydalaniladigan

atamalar, tushunchalar va toifalar;

– o‘quvchilarning bilim darajasini va kasbiy mahoratini aniqlash, bitiruvchilarning sifatini, pedagogik va ilmiy-pedagogik kadrlarning ta’lim faoliyatini tekshirish-anqliash protseduralari.

Nizomda davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish, ko‘rib chiqish va tasdiqlashning quyidagi tartibi belgilangan:

– davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish tanlov shartlari yoki ta’limni boshqaruv vakolatli idoralari e’lon qiladigan innovation loyihalar asosida amalga oshiriladi;

– kadrlar tayyorlash bo‘yicha Milliy dasturni amalga oshirish bo‘yicha Respublika komissiyasi standartning loyihasini ekspertiza qiladi va eksperimental tekshiruvni o’tkazadi;

– O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi kadrlar tayyorlash Milliy dasturini amalga oshirish bo‘yicha Respublika komissiyasining xulosasiga ko‘ra davlat ta’lim standartini va unga kiritilgan o‘zgartirishlarni tasdiqlaydi.

4.2 Oliy ta’lim

O‘zbekiston oliy maktab tizimi tarkibiga 58 ta o‘quv yurtlari, shu jumladan 16 universitet va 170 ming talaba o‘qiydigan 42 ta institut kiradi. Oliy o‘quv yurtlarida 18,5 ming o‘qituvchilar ishlaydi, bularning yarmidan ko‘prog‘i doktor va fan nomzodlari.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida» Qonunning bajarilishini huquqiy jihatdan ta’minalash va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining birinchi bosqichini amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarni bajarish maqsadlarida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 16 avgust 2001-yil №343 qarori bilan quyidagi standartlar tasdiqlandi va joriy etildi:

- O‘z DSt 1006:2001 O‘zbekiston davlat standarti. O‘zbekiston uzlusiz ta’lim davlat ta’lim standartlari. Oliy ta’lim davlat ta’lim standarti.

Asosiy nizomlar.

- O‘z DSt 1007:2001 O‘zbekiston davlat standarti O‘zbekiston uzlusiz ta’lim davlat ta’lim standartlari. Oliy ta’lim davlat ta’lim standarti. Oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari tasniflagichi.

O‘z DSt 1006:2001 Davlat standartida oliy ta’lim to‘g‘risida asosiy tushunchalar (o‘qitish me’yoriy muddatlari, kasbiy ta’lim dasturi ta’lim fanlari bloki, yakuniy davlat attestatlashi), bakalavriat va magistraturadan tashkil topgan oliy ta’lim tuzilmasi, ta’lim yo‘nalishlari (mutahassisliklar) bo‘yicha kasbiy ta’lim dasturlarining mazmuniga talablar, talabalarning tayyorlik darajalariga talablar va bitiruvchilarga malakaviy talablar, o‘quv yuklamasining hajmiga talablar, kadrlarni tayyorlash sifatini baholash tartibi va oliy ta’lim muassasalarining faoliyatini baholash tartibi keltirilgan. Standart o‘qitish yo‘nalishlari (mutaxassisliklar) bo‘yicha, ta’lim jarayonini belgilaydigan o‘quv rejalarini va b. bo‘yicha me’yoriy hujjatlarni yaratishda, ta’lim muassasalarining faoliyatini va kadrlar tayyorlash sifatini baholashda asos bo‘ladi.

Oliy ta’lim ikki bosqichga ajratilgan: bakalavriat va magistratura. Bakalavr va magistr akademik darajalari oliy ta’limning xos dasturini muvaffaqiyatlil o’zlashtirgan shaxslarga beriladi. Oliy ta’limning birinchi bosqichi sifatida bakalavriatura uchun o’quv muddati kamida 4 yil, magistratura uchun esa kamida 2 yil belgilangan.

Tasdiqlanish darajasiga qarab, oliy ta’lim standartlarining ikkta darjasи belgilangan:

- O’zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan;
- Oliy ta’limni boshqarish bo‘yicha vakolatlangan davlat idoralari tasdiqlaydigan standartlar.

Bakalavriatura va magistratura yo‘nalishlarining o‘quv rejalarи va dasturlari me’yoriy hujjatlarda belgilangan.

Bakalavriatura ta’lim dasturlari ta’limning uzluksizligini va umumiyl o‘rta va o‘rta maxsus, kasbiy ta’lim bilan uyg‘unlashtirilgan davomi ekanligini va fanlarning quyidagi majburiy bloklarini talabalar tomonidan o’zlashtirilishini hisobga olish lozim:

- gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar;
- matematik va tabiiy-ilmiy fanlar;
- umumkasbiy fanlar;
- maxsus fanlar;
- qo‘shimcha fanlar.

Dasturlarda malakaviy amaliyotlarni o‘tish, erkin fanlarni tanlash, talabalarning mustaqil ta’limi va yakuniy davlvt attestatlashi ko‘rsatilgan.

Magistraturaning ta’lim dasturlari ta’limning uzluksizligini va bakalavriat ta’lim dasturlarining davomi ekanligini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi va fanlarning quyidagi majburiy bloklarini talabalar tomonidan o’zlashtirilishini nazarda tutadi.

- umummetodologik fanlar;
- mutaxassislik fanlari;
- ilmiy faoliyat.

Ilmiy faoliyat bloki talabalar tomonidan ilmiy tadqiqotlar metodologiyasini o’zlashtirishni, talabalarning ixtisoslashtirilgan ilmiy va ta’lim muassasalarida muayyan ilmiy-tadqiqot va ilmiy-pedagogik ishlarni bajarishini nazarda tutishi lozim. Magistratura ta’lim dasturlari, shuningdek mustaqil ta’limni va talabalarning tanlov fanlarini, yakuniy davlat attestatlashishini ham nazarda tutishi lozim.

Bakalavrular va magistrlerning tayyorlanganliklariga umumiyl malakaviy talablar o‘rnatalilgan.

Bakalavr ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha oliy ma’lumotli shaxslar tomonidan egallanishi lozim bo‘lgan lavozimlarda mustaqil ishlashga, tanlagen mutaxassisligi bo‘yicha oliy ta’limni magistraturada davom ettirishga, qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimida qo‘shimcha kasbiy ta’lim olishga tayyorlanadi.

Magistr mustaqil ilmiy-tadqiqot, ilmiy-pedagogik va boshqaruv faoliyatiga, aspiranturada ta’lim olishga va qayta tayyorlash, malaka oshirish tizimida o‘qishga tayyorlangan bo‘lishi lozim.

O‘quv yuklamasining eng ko‘p hajmi, auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlarni o‘z tarkibiga olgan holda, bakalavr va magistrler uchun haftasiga 54 soat,

kunduzgi o‘qitish shaklida auditoriya darslarining eng ko‘p hajmi haftasiga 36 soat hajmida o‘rnatalishi lozim.

O‘z DSt 1006:2001 da bakalavriatura va magistraturada o‘qitish me’yoriy muddatlari va o‘quv vaqtini umumiy hajmining taqsimoti o‘rnatalgan.

Bakalavriatura yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha kadrlarni tayyorlash sifatini tekshirish o‘z tarkibiga ichki, yakuniy davlat, jamoavat va tashqi tekshiruvlarni olishi lozim.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi bosqichlarini amalga oshirish borasida, shuningdek mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollaridan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, texnika, kadrlar tayyorlashdagi jahon tamoyillaridan kelib chiqqan holda standart o‘zgartilishi va to‘ldirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi axborotni tasniflash va kodlash Yagona tizimining tarkibiy qismi bo‘lmish oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari tasniflagichi (TSUT – ta’lim standartlari umum davlat tasniflagichi) da oliy ta’lim bo‘yicha bakalavriat yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bilimning sakkiz sohasida belgilangan:

- ta’lim;
- gumanitar fanlar va san’at;
- ijtimoiy fanlar, tijorat va huquq;
- fundamental fanlar;
- muhandislik, ishlov berish va qurilish tarmoqlari;
- qishloq xo‘jaligi;
- sog‘liqni saqlash va ijtimoiy ta’minot;
- xizmatlar.

Tasniflagich mart 1997-y. da YuNESKO qabul qilgan xalqaro ta’limni tasniflash standartlari prinsipida tuzilgan.

TSUT davlat, jamiyat va shaxsiyatning amaldagi va istiqbolli ehtiyojlariga muvofiq, shuningdek mehnat bozori ahvoli (kon'yukturasi) dan va mutaxassislar tayyorlash jahon tamoyillaridan kelib chiqqan holda respublikada qabul qilingan oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklarini belgilaydi. Tasniflagich O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiyot tarmoqlarini boshqarish barcha darajalarida axborotlarga avtomatlashtirilgan ishlov berish va axborot almashinish jarayonida foydalanish uchun mo‘ljallangan.

Tasniflagich ta’lim darajalari, bilim va ta’lim sohalari, ta’lim yo‘nalishlari, mutaxassisliklar yetti xonali kod bilan belgilangan.

Oliy ta’lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari tasniflagichida birinchi raqam mutaxassislik kodini, ikkinchi raqam – yo‘nalish kodini, uchinchi raqam – ta’lim sohasining kodini, to‘rtinchi va beshinchi raqamlar – bilim sohalari kodini, oxirgi raqamlar esa, ta’lim dasturlari darajasining kodini ifodalaydi. Masalan, «Metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlashtirish» ta’lim yo‘nalishi 5521600 kodi bilan belgilangan.

4.3 O‘rta maxsus ta’lim

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida», «Kadrlar tayyorlash bo‘yicha milliy dastur», «Standartlashtirish to‘g‘risida» qonunlarini, Vazirlar Mahkamasining 5 yanvar 1998 y. №5 «Uzluksiz ta’lim tizimida davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to‘g‘risida», 13 may 1998 y. №204 «O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus ta’lim tizimini tashkillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida» qarorlarini bajarish va ta’lim tizimining uzluksizligini ta’minlash maqsadlarida O‘zbekiston uzluksiz ta’lim tizimida o‘rta maxsus, kasbiy ta’lim me’yoriy hujjatlari ishlab chiqilgan. O‘rta maxsus, kasbiy ta’lim (O‘MKT) sohasida O‘zbekiston davlat standarti O‘z DSt 983:2000 «O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim standartlarining davlat tizimi. O‘rta maxsus, kasbiy ta’lim» asos bo‘luvchi hujjat bo‘lib hisoblanadi. Bu standart O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 16 oktabr 2000-y. №400 Qarori bilan tasdiqlangan.

Umumiy o‘rta ta’limga asoslangan, o‘qitish muddati 3 yil bo‘lgan majburiy o‘rta maxsus, kasbiy ta’lim uzluksiz ta’lim tizimida mustaqil ta’lim turidir. O‘rta, kasbiy ta’lim yo‘nalishi – akademik litsey va kasbiy kollej o‘quvchilar tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Standartda O‘zbekistonda o‘rta maxsus va kasbiy ta’limning asosiy maqsadlari va vazifalari, tushunchalar, ishlarni tashkillashtirish, me’yoriy hujjatlarning darajasi va ularni tuzish tartibi, ta’limni standartlashtirish tizimida o‘rnatilgan talablarni tekshirish va nazorat qilish belgilangan.

O‘zbekistonda o‘rta maxsus va kasbiy ta’lim standartlarining me’yoriy-huquqiy asosi ta’lim bo‘yicha qonunlar va O‘z SDT dan iborat.

O‘rta maxsus va kasbiy ta’limning tarmoq standarti ta’lim sifatining, o‘quv yuklamasi hajmining, maqsadlar va malakaviy talablarga mos keluvchi, kasbiy tasniflagich asosida tayyorlash yo‘nalishi va kasbiy tayyorlash eng kam majburiy mazmunini ta’minlovchi me’yoriy hujjat sifatida belgilangan.

O‘MKT standartlarini joriy etish asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- O‘MKT sifatining mamlakatimizda o‘tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohatlarga va demokratik o‘zgarishlarga muvofiqligini ta’minlash;

- jamiyatning ehtiyojlarini va fan-texnika yutuqlarini hisobga oluvchi kadrlar tayyorlashni ta’minlash;

- kadrlar tayyorlash tartibi va jarayonini baholash asoslarini aniqlash;

- O‘MKT tizimida kadrlar tayyorlash uzluksizligini va navbatini ta’minlash;

- raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni ta’minlash.

O‘MKT standartlarining vazifalari quyidagilardan iborat:

- O‘MKT tizimida kadrlar tayyorlash bo‘yicha ta’lim xizmatlariga va ularning sifatiga qo‘yiladigan talablarni aniqlash;

- O‘MKT tizimida bilimlarni va malaka darajasini baholashga talablarni o‘z ichiga olgan ma’yoriy asosni yaratish;

- o‘quvchilarni xalq an’analari va insoniy fazilatlari asosida odob – axloq tarbiyalash shakllari va usullarini joriy etish;

- kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta’lim, fan va ishlab chiqarishni samaralari birga olib borilishi (integratsiyasi) ni ta’minlash.

O'MKT da standartlashtirishning eng muhim tomonlari quyidagilar:

- ta'limning uzluksizligi va navbati;
- ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish, fan – texnika va texnologiyalarning rivojlanish istiqbollari, jamiyat talablarini hisobga olish;
- ta'lim, fan va ishlab chiqarishning birliligi;
- matnlarni ifodalash birliligi va aniqligi;
- zamонавиј fan, texnika va texnologiya sohasidagi tajriba va yutuqlarga muvofiqligi;
- O'MKT maqsadlari va vazifalariga erishish.

O'MKT tizimida standartlashtirishni tashkillashtirish, muvofiqlashtirish, metodik raxbarlik qilish ta'limni boshqaruv bo'yicha davlat idoralariga yuklatilgan. O'MKT tizimidagi ta'lim standartlari uch yil davomida olib borilgan pedagogik tajriba natijalari bo'yicha tasdiqlanishi lozim. O'MKT standartlariga o'zlashtirishlar o'rnatilgan tartibda Vazirlar Mahkamasi tomonidan kiritiladi.

O'MKT standartlari quyidagi darajalarga bo'linadi:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan O'MKT davlat standartlari;
- Davlat boshqaruv idoralari tomonidan tasdiqlanadigan tayyorlash yo'nalishlari va kasblar bo'yicha tarmoq standartlari.

O'MKT tarmoq standartlari mazmuniga talablar tasdiqlangan.

O'MKT tizimidagi davlat va tarmoq standartlarining talablariga rioya qilinishi vakolatli idoralar tomonidan tekshiriladi. Bunda o'quv yurtini bitituvchilarning bilimi, o'quv rejali va dasturlari, o'qitishning pedagogik texnologiyalari baholanadi. Belgilangan talablarga rioya qilinishi uchun mas'ullik o'quv yurtining raxbaryatiga yuklatiladi.

O'MKT sifatini tekshirish ichki, joriy, oraliq, yakuniy, davlat jamoa tekshiruvi va yakuniy davlat attestatlashi ko'rinishida olib boriladi.

Ichki, joriy, oraliq va yakuniy tekshiruv o'qish olib borilayotgan o'quv muassasi tomonidan o'tkaziladi. Tashqi tekshiruv Davlat test markazi tomonidan amaldagi me'yoriy hujjatlar asosida o'tkaziladi. Davlat – jamoa tekshiruvi ta'lim sohasida vakolatli davlat idorasi, shuningdek jamoa va mutaxassislarga qiziqqan tashkilotlar tomonidan o'tkaziladi. Yakuniy davlat attestatlashi davlat imtihonlari va bitiruv diplom ishlari ko'rinishida o'tkaziladi.

O'z DSt 983:2000 da O'MKT o'quv yurtini bitiruvchilarga talablar o'rnatilgan. Bunday talablarga bilimlarni va kasbiy ko'nikmalarni o'zlashtirgani, bilim – ko'nikmalarni amaliyatga joriy qila bilishi, jismoni va kasbiy rivojiana olishi kiradi. Shuningdek, O'MKT da kadrlar tayyorlash yo'nalishlari, kasblari va mutaxassisliklar umum davlat tasniflagichlarini ishlab chiqishga qo'yiladigan talablar ham o'rnatilgan.

4.4 Umumiyo'rta ta'lim

O'qish muddati 9 – yil (1-9 maktab sinflari) bo'lgan umumiyo'rta ta'lim

majburiy hisoblanadi. Bu ta’lim ikki bosqichdan – boshlang‘ich (I-4 sinflar) va o‘rtalim (5-9 sinflar) umumiyligi ta’limdan iborat bo‘lib, fan asoslari bo‘yicha muntazam bilimlar olishni ta’minlaydi, bilim olishga ehtiyojini rivojlantiradi, tayanch o‘quv, ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va usuminsoniy fazilatlar asosida ma’naviy – ahloqiy sifatlarni, mehnat ko‘nikmalarini, ijodiy fikrlashini, atrof dunyoga va kasb tanlashga ongli munosabatini ta’minlaydi. Umumiyligi o‘rtalim tugallangandan keyin ta’lim fanlari va bular bo‘yicha olingan baholar ko‘rsatilgan davlat shaklidagi attestat beriladi.

Umumiyligi o‘rtalimning yangi tuzilmasi va mazmunini shakllantirish uchun Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish va joriy qilish talab etiladi. Standartlar maktabning 1-9 sinflari doirasida sifatli umumiyligi o‘rtalimni, akademik litseylarda va kasbiy kollejlarda navbatdagi ta’lim dasturlari bilan mantiqiy bog‘lanishni hisobga olgan holda ta’minlashi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 5 – yanvar 1998 –y. №5 Qarori bilan Xalq ta’limi vazirligiga O‘zstandart agentligi bilan birgalikda 1999-2000 – o‘quv yilida tugallash sharti bilan umumiyligi o‘rtalim uchun davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish va bosqichma-bosqich amalga kiritish vazifasi yuklatilgan.

«Ta’lim to‘g‘risida» Qonunni, «Kadrlar tayyorlash bo‘yicha Milliy dastur»ni va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 13 may 1998-y. №203 «O‘zbekiston Respublikasida umumiyligi o‘rtalimni tashkillashtirish to‘g‘risida» qarorini bajarish maqsadida Halq ta’limi vazirligi tomonidan umumiyligi o‘rtalim davlat ta’lim standartlari (DTS. UO‘T) ishlab chiqildi va 1998 – 1999 o‘quv yilida o‘quv yurtlarida sinab ko‘rildi.

Umumiyligi o‘rtalim (1-9 sinflar) uchun ta’lim dasturlari quyidagilarni:

- o‘quvchilarning muntazam bilimlarni olishi, ularda bilimlarni olishga ehtiyojini rivojlantirish, tayanch o‘quv, ilmiy va umummadaniy bilimlarni shakllantirishni;
- o‘quvchilarda mehnat ko‘nikmalarini, mustaqil ijodiy fikrlashni, kasbni tanlashga va atrof dunyoga ongli munosabatda bo‘lishni;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uzviy bog‘lash asosida o‘quvchilarda yuqori ma’naviy – ahloqiy sifatlarni tarbiyalash, o‘z Mamlakatiga va xalqiga sadoqatli insonni shakllantirishni;
- 1-9 sinflar o‘quv dasturlarining akademik litseylarda va kasbiy kollejlarda o‘qitish dasturlari bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlashi lozim.

Xukumat qarori bilan «O‘zbekiston Respublikasida umumiyligi ta’lim to‘g‘risida» Nizom tasdiqlangan. Umumiyligi o‘rtalim maqsadi sifatida o‘quvchilarni davlat ta’lim standartlariga muvofiq o‘qitish va tarbiyalash va shaxsning ta’lim olish huquqini amalga oshirish belgilangan. Umumiyligi o‘rtalim o‘quvchilarga zarur hajmdagi bilimlarni beradi, ularda tashkilotchilik qobiliyatlarini va amaliy tajribani rivojlantiradi, birinchi boshlang‘ich kasbiy yo‘nalishga va navbatdagi ta’lim bosqichini tanlashga ko‘maklashadi.

Boshlang‘ich ta’lim (1-4 sinflar) o‘qish, yozish, hisoblashni, o‘zini – o‘zi tekshirish asosiy qobiliyatlarini va ko‘nikmalarini, madaniy so‘zlashuv va ahloq, shaxsiy gigiena va sog‘lom hayot tarzini o‘rgatishga qaratilgan.

Umumiy o‘rta ta’lim (1-9 sinflar) muntazam bilimlar olishni, keng bilim doirasini, mustaqil ijodiy fikrlashni, o‘quvchilar shaxsiyatining tiklanishini, o‘zining ijtimoiy taqdirini o‘zi belgilashi qobilyatini va qiziqish doiralarining rivojlanishini ta’minlaydi.

O‘quv fanlarining va umumta’lim dasturlarining ro‘yxati standartda belgilanadi.

Standartlar O‘zekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 16 avgust 1999-y. №390 «Umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida» qarori bilan tasdiqlangan. Bunda xalq ta’limi vazirligiga 1999-2000 o‘quv yildan boshlab, umumiy o‘rta ta’lim o‘quv yurtlarida standartlarni bosqichma-bosqich quyidagi tartibda amalga kiritish vazifasi topshirilgan:

- 1999-2000 o‘quv yilda 5-6 sinflarda;
- 2000 -2001 o‘quv yilda 7 – sinfda;
- 2001-2002 o‘quv yilda 8 – sinfda;
- 2002-2003 o‘quv yilda 9 – sinfda;

Vazirlar Maxkamasining qarori bilan «umumiy o‘rta ta’lim Davlat ta’lim standarti. Asosiy nizomlar» tasdiqlangan. Bu qarorda o‘quvchilarning umumta’lim tayyorgarlik eng kam majburiy darajasi belgilangan. Standartda ta’lim mazmuni, ta’lim sifatini baholash shakli, vositalari, usullari, tartibi belgilangan. Standart darsliklarni, o‘quv dasturlarini, o‘quv qo‘llanmalarini, nizomlarini va boshqa me’yoriy xujjalarni ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi. Standart o‘zining tuzilishi va mazmuni jihatdan davlat, hudud, maktab manfaatlari va vositalarini aks ettiradi. Bunda o‘quvchining shaxsiyati, qobilyati, qiziqishlari, intilishlarining birinchi navbatda muhimligini hisobga olish zarur.

Umumiy o‘rta ta’lim Davlat ta’lim standartlari (UO‘T DTS) quyidagi tamoyillar asosida ishlab chiqiladi:

- davlat ta’lim standartlari talablarining davlat, jamiyat va shaxsiyat ehtiyojlariga muvofiqligi;
- o‘quv dasturlari mazmunining jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va fan va texnikadagi taraqqiyot bilan o‘zaro bog‘langanligi;
- umumiy o‘rta ta’limning boshqa ta’lim darajalari bilan uzlucksizligi;
- ta’lim mazmunining respublikaning barcha hududlarida birliligi va butunligi;
- umumiy o‘rta ta’limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini aniqlashda innovasion texnologiyalarga asoslanish;
- ta’lim bo‘yicha qonunlar zamonaviy talablarining va pedagogikadagi an’anaviy qarashlarning birliligi;
- xorijiy demokratik davlatlarning ta’lim sohasida me’yorlarni o‘rnatish ilg‘or tajribasidan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining tayanch o‘quv rejalarini davlat ta’lim standartlarining tarkibiy qismi bo‘lib, ta’lim sohasidagi davlat me’yoriy hujjati deb hisoblanadi. Tayanch o‘quv rejalarini o‘quvchilarga o‘quv predmetining mazmunini berish uchun ajratilgan o‘quv soatlarining eng kam hajmini aks ettiradi va davlat standartlariga muvofiq har bir muayyan sinfda o‘quv predmeti bo‘yicha ta’lim mazmunini aniqlash uchun asos bo‘ladi.

Standartlar o‘quvchilarning barcha umumta’lim predmetlar (ona tili, adabiyot, fizika, matematika, kimyo, tarix, jug‘rofiya va boshqalar) bo‘yicha tayyorgarlik darajalariga eng kam majburiy talablarni o‘z ichiga oladi. Bunda talablar umumiyligi o‘rtalimning ikki bosqichiga – 1-4 sinflar va 5-9 sinflarga alohida-alohida o‘rnatalgan.

Masalan, 1-4 sinflar uchun «Ona tili va o‘qish» predmetidan quyidagi talablar o‘rnatalgan:

a) o‘qish mahorati bo‘yicha – bir minutda 80-90 ta so‘z o‘qish, bunda quyidagilarga rioya qilish zarur:

- harflarni to‘g‘ri talaffuz qilish;
- so‘zlarni to‘g‘ri o‘qish;
- so‘zlarning talaffuz qilinishiga e’tiborni qaratgan holda tiniq va ifodali o‘qish;
- urg‘u qoidalariga rioya qilish;
- ilmiy atamalar va belgilarni to‘g‘ri talaffuz qilish;

b) matnni o‘zlashtirish va boshqalarini bayon etish – 10 minut ichida 4-5 bet matnni o‘qib, mazmunini so‘zlab berish, bunda quyidagilarga rioya qilinadi:

- nutq to‘g‘ri, tekis, aniq, ta’sirchan bo‘lishi lozim;
- monologlarning tekisligiga rioya qilinadi;
- dialoglarning ta’sirchanligi, mantiqiyligi uzlusizligi;
- v) 70-80 so‘zdan iborat diktant yozish ko‘nikmasi talab qilinadi.

g) o‘z fikrini bayon eta olish – 5-6 jumladan iborat matn tuzish.

O‘quvchilarning bilim sifatini va o‘qitish natijalarining muvofiqligini tekshirish uchun quyidagi tekshiruv protseduralarini o‘tkazish ko‘zda tutiladi:

– joriy tekshiruv – o‘quvchilarning bilimlarini, uddalay olishlarini va ko‘nikmalarini og‘zaki so‘rovlar, kollokviumlar, seminarlar, tekshiruv ishlari, testlar ko‘rinishida muntazam ravishda tekshirib borish;

– oraliq tekshiruv – chorak tugagandan keyin va o‘quv dasturining xos bo‘limi yakunlanganda o‘quvchilarning bilimlarini, ko‘nikmalarini va uddalay olishlarini imtixonlar, testlar, sinovlar va malakaviy ishlar shaklida o‘tkaziladi;

– bosqich tekshiruvi – o‘quv yili tugagandan keyin imtixonlar, test sinovlari, sinovlar shaklida o‘tkaziladi. Bunday tekshiruv asosida o‘quvchining reytingi aniqlanadi va uni navbatdagi klassga o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi;

– yakuniy tekshiruv – o‘qish tugallangandan keyin davlat attestatlashi shaklida o‘tkaziladi.

Umumta’lim dasturlarini mustaqil ravishda o‘zlashtirgan o‘quvchilarga eksternat tartibida attestatlanish huquqi beriladi. Bunda O‘zbekiston Respublikasining Xalq ta’limi vazirligi tasdiqlagan eksternat to‘g‘risidagi nizomga asoslaniladi.

Me’yoriy-huquqiy hujjatlarda ta’lim sohasida to‘plangan milliy va ilg‘or xorijiy tajribani hisobga olgan holda davlat ta’lim standartlariga qo‘srimchalar va o‘zgartirishlar kiritish nazarda tutilgan.

5 – bob. DAVLATLARARO STANDARTLASHTIRISH

Milliy idoralarning faoliyatini muvofiqlashtirish, savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etish uchun 1992- yilda MDH mamlakatlarining (Boltiq bo'yi mamlakatlaridan tashqari) standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha Davlatlararo kengashi (DAK) tuzildi (Minsk sh.)

MDH mamlakatlari hukumatlarining boshliqlari 13 mart 1992-yilda standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida kelishilgan siyosatni olib borish to'g'risida Bitimga imzo chekdi.

Bu Bitim Hamkorlik davlatlarining standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha milliy idoralarining imkoniyatlarini va boyliklarini birlashtirishga, ilgari to'plangan tajribalar va me'yoriy hujjatlardan birgalikda foydalanishga va ularni takomillashtirishga, shuningdek faoliyatning bu sohalarida yagona texnik siyosatni amalga oshirishga imkon berdi. DAK ning standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi idora sifatida ishlari MDH da quyidagilarni ta'minlashga qaratilgan:

- yagona me'yoriy baza – davlatlararo standartlar, tasniflagichlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni qo'llanish va rivojlantirish;
- yagona etalon baza va o'lhashlar birlilagini ta'minlash tizimlarini shu jumladan, vaqt va chastotalar, moddalar va materiallarning tarkibi va xossalariiga oid standart ma'lumotnoma ma'lumotlari davlatlararo xizmatlarini shakllantirish;
- mahsulot va xizmatlarni sinash va sertifikatlashtirish natijalarini o'zaro tan olish;

DAK ning texnik siyosati a'zo-davlatlarning standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo'yicha milliy idoralari, ilmiy-texnikaviy komissiyalar (ishchi guruhlari) va standartlashtirish bo'yicha davlatlararo TQ tomonidan shakllantiriladi.

DAK faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha ilmiy-texnikaviy komissiyalar yoki ishchi guruxlar, Vaqt va chastotaning bir xil o'lchanishini ta'minlash bo'yicha hamkorlik to'g'risida hukumatlararo Bitimni bajarish bo'yicha vakolatli vakillarning Kengashi, shuningdek standartlashtirish bo'yicha 230 dan ortiq davlatlararo TQ lar doimiy ishlaromoqda.

Hozirgi vaqtda Kengashning ishchi idorasi standartlashtirish bo'yicha Byurodan iborat.

MDH mamlakatlarida ishlab chiqariladigan mahsulotning sifatini va xavfsizligini oshirishga, bozorlarni sifatsiz va fuqarolarning hayoti, sog'ligi, mulki va atrof muhit uchun xavfli mahsulotdan muhofazalashga, o'lhashlar birlilagini ta'minlashga qaratilgan kelishuvlar to'g'risida qarorlar qabul qilingan. DAK majlislarining ishida barcha Hamkorlik davlatlarining vakillari, MDH ning Ijro qo'mitasi, MDH tarmoq vazirliklari, standartlashtirish bo'yicha xalqaro va jahon mamlakatlarining milliy tashkilotlari qatnashadi. Kengashni rotatsiya asosida DAK a'zo – mamlaktlarining standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirish bo'yicha milliy idoralarining rahbarlari boshqaradi.

DAK va uning ishchi idoralari faoliyatining asosiy yo'nalishlari:

- standartlashtirish bo'yicha me'yoriy hujjatlar, shu jumladan davlatlararo

standartlarni, qoidalari, tavsiyanomalar va tasniflagichlarni ishlab chiqish;

- davlatlararo, xalqaro, hududiy va boshqa mamlakatlarning milliy standartlari jamg‘armasini shakllantirish, saqlash va yuritish va Bitim qatnashchilari – davlatlarini bu standartlar bilan ta’minlash;
- etalonlar bazasini va fizik kattaliklar birliklarining o‘lchamlarini uzatish tizimlarini boshqarish va rivojlantirish;
- davlatlararo vaqt va chastotalar xizmatini boshqarish;
- o‘lchash vositalari, standart namunalar va moddalar va materiallarning xossalari to‘g‘risida standart ma’lumotlarni boshqarish;
- o‘lchash vositalarini davlat sinovlaridan o‘tkazish, metrologik attestatlash, qiyoslash va kalibrlash natijalarini o‘zaro tan olish bo‘yicha qoidalari va protseduralarni ishlab chiqish;
- akkreditlangan sinov, qiyoslash, kalibrlash va o‘lchash laboratoriyalari (markazlari) ni, sertifikatlashtirish bo‘yicha idoralarni, mahsulotga va sifat tizimiga sertifikatlarni o‘zaro tan olish qoidalari va protseduralarini ishlab chiqish;
- standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirish va sifat sohasida xalqaro hamkorlik.

Bunday faoliyatning huquqiy asosini standartlashtirish bo‘yicha milliy idoralar tomonidan DAK doirasida tuzilgan bitimlar va hukumatlararo bitimlar tashkil etadi.

Kengash davlatlararo standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirish sohasida qator hukumatlararo bitimlarni tayyorladi va bular MDH mamlakatlari hukumat boshliqlarining majlislarida qabul qilingan. Bunday bitimlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirish sohasida kelishilgan siyosatni o‘tkazish to‘g‘risida Bitim (13 mart 1992., Moskva);
 - Vaqt va chastotani o‘lchash birxilligini ta’minlash bo‘yicha hamkorlik to‘g‘risida Bitim (09 oktabr 1992., Bishkek);
 - qiyoslash va metrologik attestatlash maqsadida chegaradan olib o‘tiladigan me’yoriy hujjatlar, etalonlar, o‘lchash vositalari va standart namunalarni olib o‘tishga bojxona to‘lovlari, soliqlardan va maxsus ruxsatnomalarni berishdan ozod qilish to‘g‘risida Bitim (10 fevral 1995., Almati);
 - o‘zaro yetkazib beriladigan mahsulotga mehnat muhofazasi bo‘yicha kelishilgan me’yorlar va talablarni ishlab chiqish va rioya qilish tartibi to‘g‘risida Bitim (12 aprel 1996., Moskva);
 - erkin savdo hududida texnik to‘silalar bo‘yicha Bitim (20 iyun 2000., Moskva);
 - MDH davlatlarida sayohat sohasida davlatlararo standartlarni va sertifikatlashtirish tizimlarini ishlab chiqish va joriy etish bo‘yicha Konsepsiya.
- MDH mamlakatlarda amalda bo‘lgan texnik qonunlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadida DAK da model qonunlar ishlab chiqilgan:
- «Standartlashtirish to‘g‘risida» (MDH mamlakatlari Parlamentlararo assamblyasi (PAA) ning 10 – yalpi majlisida qabul qilingan);
 - «O‘lchashlar birligini ta’minlash to‘g‘risida» (MDH PAA ning 11 – yalpi majlisida qabul qilingan).

DAK doirasida quyidagi bitimlar tuzilgan va bajarilmoqda:

- sertifikatlashtirish bo'yicha ishlarni o'tkazish va o'zaro tan olish prinsiplari to'g'risida (04 iyun 1992., Krasnodar);

- Davlat sinovlari va xilni tasdiqlash, metrologik attestatlash, o'lchash vositalarini qiyoslash va kalibrlash natijalarini, shuningdek o'lchash vositalarini sinash, qiyoslash va kalibrlash laboratoriyalarini akkreditlash natijalarini o'zaro tan olish to'g'risida (06 oktabr 1992., Toshkent);

- Moddalar va materiallar tarkibi va xossalaring standart namunalarini yaratish va qo'llanish bo'yicha hamkorlik to'g'risida (06 oktabr 1992., Toshkent);

- Moddalar va materiallarning fizik konstantalari va xossalari to'g'risida ma'lumotlarni yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha hamkorlik to'g'risida (06 oktabr 1992., Dushanbe).

MDH ning Ijro qo'mitalari bilan hamkorlikda 2000 – y.da qator davlatlararo bitimlar tayyorlandi va MDH mamlakatlarining hukumat boshliqlari tomonidan imzolandi. Bunday bitimlar standartlashtirish, merologiya, muvofiqlikni baholash, akkreditlash masalalari bo'yicha yagona texnik siyosatni o'tkazishga, davlatlararo standartlarning ilmiy-texnikaviy darajasini ko'tarish va jamg'armasini xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirishga yordam beradi. Jumladan quyidagilar tuzilgan:

- Erkin savdo mintaqasi texnik to'siqlar bo'yicha Bitim. Bu Bitim erkin savdo mintaqasi qatnashchilari – davlatlarida texnik me'yorlash, standartlashtirish va muvofiqlikni baholashda yagona prinsiplarini o'rnatadi. Bunday prinsiplar JST savdodagi texnik to'siqlar bo'yicha Bitim talablari bilan uyg'unlashtirilgan. MDH da bu Bitimni ratifikatsiya qilish va amalga kiritish xalqaro talablarga javob beradigan yagona prinsiplarda texnik reglamentlar va standartlar yordamida texnik me'yorlashni amalga oshirishga imkon beradi. Bunday me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishda xalqaro standartlar asos bo'ladi. Yagona prinsiplarga rioya qilish MDH davlatlarining JST ga kirishini osonlashtiradi va savdodagi texnik to'siqlarni bartaraf etishga imkon beradi;

- Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida kelishilgan siyosatni o'tkazish to'g'risida 13 mart 1992 – y. Bitimga o'zgartirishlar bayonnomasi 20 iyun 2000 – y. da hukumat boshliqlari tomonidan Moskvada imzolangan.

Bu Bayonnomaga ko'ra 1992-y. Bitimi 1998-1999 – yillarda o'tkazilgan MDH ijro idoralarini qayta tashkillashtirishga muvofiqlashtirildi, shu jumladan DAK ning bekor qilingan ishchi guruhi – Texnik sekretariati o'rniga standartlar bo'yicha byuro tuzish nazardautilgan, shuningdek DAK ning vakolatlari kengaytirilgan. DAK ga, davlatlararo standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish masalalaridan tashqari, standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasida akkreditlash bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish ham yuklatilgan;

- O'zaro yetkazib beriladigan mahsulotga mehnat xavfsizligi va muhofazalash sohasida standartlarni ishlab chiqish bo'yicha 2000 – 2005 y.ga mo'ljallangan Davlatlararo dastur amaldagi davlatlararo standartlar (GOST), mehnat xavfsizligi standartlari tizimlari (MXST) ni qayta ko'rib chiqish va ishlab chiqish bo'yicha ishlarni majmuidan iborat. Dasturni bajarishning asosiy yo'nalishidan biri – amaldagi standartlarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirishdan iborat.

DAK standartlashtirish bo‘yicha xalqaro tashkilotlar (ISO, MEK) va Yevropa Ittifoqi (SEN) ning standartlashtirish bo‘yicha tashkiloti, standartlashtirish bo‘yicha hududiy tashkilot tomonidan tan olingan, unga ISO va MEK da qabul qilingan qoidalarga muvofiq «Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish bo‘yicha Yevro – Osiyo tashkiloti» (YeASC) nomi berilgan. Yuqorida nomi keltirilgan tashkilotlar bilan hamkorlik, axborot va me’yoriy hujjatlar bilan o‘zaro almashinish va o‘tkaziladigan tadbirlarda ishtirok qilish to‘g‘risida uzoq muddatli kelishuvlar imzolangan.

YeASC imzolangan kelishuvlarga asosan halqaro va yevropa standartlarini davlatlararo standartlar orqali, YeASC ning alohida a’zo – mamlakatlari esa, milliy standartlar orqali qo‘llanish huquqiga ega. Kelishuv davlatlararo va milliy standartlarni ham xalqaro, ham yevropa standartlari bilan yuqori darajada uyg‘unlashtirishga yordam beradi. Bunday huquqdan YeASC ga qatnashuvchi – davlatlar, bu tashkilotlarda a’zolik statusidan qat’iy nazar, foydalanadi.

Hozirgi vaqtida MDH davlatlararo standartlarining jamg‘armasida 19000 dan ortiq me’yoriy hujjatlar bor. 1992 – y. dan boshlab 3800 dan ortiq davlatlararo me’yoriy hujjatlar ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Jamg‘arma DAK ning standartlashtirish bo‘yicha Byurosi tomonidan, DAK a’zo – davlatlarning milliy idoralari bilan hamkorlikda boshqariladi.

Davlatlararo me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishda ularning talablari xalqaro, hududiy va ilg‘or milliy standartlar bilan uyg‘unlashtiriladi. Bu MDH mamlakatlarining savdo – iqtisodiy va ilmiy – texnikaviy hamkorligida texnik to‘siqlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan yagona me’yoriy – texnik ta’minotni saqlash uchun sharoit yaratadi, shuningdek DAK a’zo – davlatlarda ishlab chiqiladigan mahsulotni xalqaro va yevropa bozorlariga chiqarishga ko‘maklashadi.

Davlatlararo standartlashtirish bo‘yicha ishlar 1998-y. gacha har yili ishlab chiqiladigan rejalgarda muvofiq bajarilar edi. 1998-y. dan boshlab Davlatlararo standartlashtirish bo‘yicha ishlar Dasturi ishlab chiqildi.

MDH mamlakatlarining JST ga kirishga intilayotgan sharoitlarda ishlab chiqariladigan mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish va integratsiya maqsadlarida Kengashning ishi quyidagilarga yo‘naltirilgan:

- davlatlararo standartlarni xalqaro me’yorlar va qoidalari bilan uyg‘unlashtirish darajasini oshirish;
- MDH mamlakatlarining bozorini sifatsiz va xavfli mahsulotlardan himoyalashni ta’minlaydigan davlatlararo standartlarni ishlab chiqish (qayta ko‘rib chiqish);
 - o‘lchashlar va sinashlar birlilagini ta’minalash, shuningdek 2000-y. dagi 9000 seriyali ISO xalqaro standartlariga muvofiq sifat tizimlarini yaratish va sertifikatlashtirish bo‘yicha ishlarni rivojlantirish;
 - MDH mamlakatlari mahsulotining bozorga kirishi yagona belgisini amaliy qo‘llanish;
 - Elektron me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va qo‘llanishni ta’minalaydigan zamonaliviy axborot texnologiyalaridan foydalanish;
 - MDH a’zo – davlatlarining standartlashtirish (ISO, MEK, BMT YeIK),

metrologiya (MOZM) bo‘yicha xalqaro tashkilotlarning ishida, sifatni boshqarishda MDH mamlakatlarining manfaatlarini ko‘zlab, qatnashish samaradorligini oshirish.

Davlatlararo standartlar jamg‘armasi xalqaro, hududiy yohud yetakchi xorijiy davlatlarning milliy standartlari bilan uyg‘unlashtirilgan.

Uyg‘unlashtirish, bir tomondan, yagona me’yoriy – texnik doirani saqlashga, boshqa tomondan esa, MDH a’zo – mamlakatlarining mahsulotini xalqaro va yevropa bozoriga kiritishga yordam beradi.

6 – bob. XALQARO STANDARTLASHTIRISH

6.1 Standartlashtirish bo‘yicha xalqaro tashkilot

Standartlashtirish bo‘yicha xalqaro tashkilot (ISO) 1946-y. da Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ning standartlashtirishni muvofiqlashtirish bo‘yicha BMT Qo‘mitasining majlisida tuzilgan. Shu yilning o‘zida Bosh assambleyaning majlisida ISO ning Ustavi qabul qilindi. Bu Ustav tashkilotning statusi (huquqiy mavqeい) ni, tuzilmasini, asosiy idoralarining vazifalari va ish usullarini belgiladi.

14 sentabr 1946-y. da bo‘lib o‘tgan ISO Bosh assambleyasiga qabul qilgan qaroriga ko‘ra, bu tashkilot Ustav va protseduralarning qoidalari 15 ta standartlashtirish bo‘yicha milliy tashkilotlar tomonidan ratifikatsiya qilinganidan (tasdiqlanganidan) keyin o‘z faoliyatini rasmiy ravishda boshlaydi, deb ko‘rsatilgan. 15 – ratifikatsiya 23 fevral 1947 – yilda Daniyadan keldi – bu sana ISO ning tashkil etilish kuni deb hisoblanadi.

ISO ning Ustavida yozilishicha, «Tashkilotning vazifikasi xalqaro mol almashinishning va o‘zaro yordamni yengillashtirish, shuningdek intelektual, ilmiy, texnik va iqtisodiy faoliyat doirasida hamkorlikni kengaytirish uchun butun dunyoda standartlashtirishni rivojlantirishga ko‘maklashishdan iborat».

Kengashning Texnik byurosi ISO ning faoliyatini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va rejallashtirish bo‘yicha Kengashga tavsiyonomalar tayyorlaydi. Byuro yangi Texnik qo‘mitalarni tuzish va amaldagilarini tarqatib yuborish bo‘yicha takliflarni ko‘rib chiqadi, texnik ishlar bo‘yicha Direktivalarni o‘zgartirish bo‘yicha takliflarni tayyorlaydi, Kengashning topshirig‘i bo‘yicha texnik qo‘mitalarning nomini tasdiqlaydi va ularning faoliyat sohalarini aniqlaydi, texnik qo‘mitalarning sekretariatlarini boshqarish ishini a’zo – qo‘mitalarga biriktiradi va h.k.

ISO ning texnik idoralarini, xalqaro standartlarni yaratish. ISO ning asosiy faoliyat turi xalqaro standartlarni ishlab chiqishdan (yaratishdan) iborat. Shuning uchun bu tashkilotning asosiy bo‘limi Texnik qo‘mitalardan iborat. Hozir 187 texnik qo‘mita bor, jami ishchi idoralar: texnik qo‘mitalar, kichik qo‘mitalar soni 552 ta, ishchi guruhlar – 2100, umumiy hisobda 2858 ta idoralar faoliyat ko‘rsatmoqda.

ISO xalqaro standartlari majburiy emas. Har bir mamlakat bu standartlarni butunligicha, ayrim bo‘limlarini qabul qilishi yoki umuman qo‘llanmaslik huquqiga ega. Lekin jahon bozorida kuchli raqobat sharoitlarida mahsulot tayyorlovchilar mahsulotning yuqori darajada raqobatbardoshligini saqlashga intilib, ISO

standartlarini va boshqa xalqaro tashkilotlarning standartlarini qo'llanishga majburlar. Shuning uchun xalqaro standartlarni ishlab chiqishda bu standartlarga kiritiladigan talablarning ifodalanishi bo'yicha ayrim mamlakatlar o'rtasida, xos mahsulotlar tayyorlaydigan yirik jahon ishlab chiqaruvchilari o'rtasida jiddiy tortishuvlar bo'ladi.

Xalqaro standart mahsulotning har bir turiga tuzilmaydi. Standartlarni yaratish, agar bu standartlar mamlakatlar o'rtasida savdoni kengaytirish uchun zarur bo'lsa, agar ular insonlarning zarur darajada xavfsizligini ta'minlashga, sog'ligini saqlashga, atrof muhitni asrashga yo'naltirilgan bo'lsa, texnik idoralarning dasturlariga kiritiladi. Shuning uchun har bir alohida sohada ISO standartlarini ishlab chiqish to'g'risida takliflar kiritishda bunday ishlarni bajarish zarurligini asoslash talab etiladi.

Standartlarning mazmuniga ham shunday talablar qo'yiladi. Muayyan mahsulotga standartda mahsulotga texnik talablar darajasi, ularni o'lchash va sinash usullari ko'rsatilishi lozim bo'lgani uchun xalqaro standartlashtirish amaliyotida mahsulotga standartlarni ishlab chiqishda asosiy urg'u mahsulotni sinash yagona metodlarini o'rnatishga qaratiladi.

Xalqaro standartlarda bunday talablarni o'rnatish bilan bir qatorda, mahsulotga insonlarning hayoti, sog'ligi uchun xavfsizlik, atrof muhit muhofazasi, o'zaro almashinuvchanlik va texnik mos keluvchanlik talablari ham o'rnatiladi. Turli mamlakatlarda tayyorlanadigan mazkur mahsulotning sifat darajalari ko'p bo'lganligi sababli ISO standartlarida ko'pchilik halqaro mahsulotning sifat tafsilotlariga talablar o'rnatilmaydi. Pirovardida, bunday masalalar mahsulot tayyorlovchi bilan uning iste'molchisi o'rtasida narx orqali bevosita tartibga solinadi. Shu sababli faqat 20% ISO standartlarida muayyan mahsulotga texnik talablar bor.

ISO da standartlarni ishlab chiqish protsedurasi texnik idoralarining ishida qatnashuvchi barcha mamlakatlarga bu idoralarning majlislarida qatnashishga, xalqaro standartlarni yaratish to'g'risida taklifni boshqa qo'mitalar – a'zolariga taqdim etish, standartlarning loyihalari bo'yicha o'z fikr – mulohazalarini bildirish va ovoz berishga imkon yaratadi.

Xalqaro standartlarning loyihalari ishchi guruhlar tomonidan ishlab chiqiladi. Bu guruhda har bir ko'rيلотган doirada yetakchi mamlakatlarning mutaxassislari ishtirok etadi.

ISO ning har bir a'zo – qo'mitasi o'zining manfaatdorlik darajasiga qarab, har bir texnik qo'mita ishida qatnashish statusini aniqlaydi. A'zolik faol («R» a'zolar), kuzatuvchi («O» a'zolar) bo'ladi.

Faol a'zolar o'z vakillarini texnik qo'mitalarning majlislariga yuborishi, xalqaro standartlarning loyihalarini ishlab chiqishda va ko'rib chiqishda qatnashishi, ko'rيلотган hujjatlar bo'yicha ovoz berishi shart.

«O» a'zolar Texnik qo'mitalar (TQ) ning barcha ishchi hujjatlarining bir nushasini olish huquqidan foydalanadi va majislarda kuzatuvchilar sifatida qatnashishi mumkin.

ISO da xalqaro standartlarni ishlab chiqish jarayoni uzoq vaqt davom etadi, shuning uchun bu muddatlarni qisqartirish maqsadida ISO ning ishlarini tezlashtirish masalasi qo'yilgan. Bu masala tez rivojlanayotgan tarmoqlar, jumladan yangi materiallar, priborsozlik, axborot texnologiyasi va b. uchun muhimdir. Gap shundaki,

ba’zi sohalarda buyumning o‘rtacha hayotiy muddati 3-4 yilni tashkil etadi, shuning uchun xalqaro standartni ishlab chiqishning hozirgi 4-5 yilga cho‘zilishi texnik istiqlolga, savdo-iqtisodiy hamkorlikka to‘sqinlik qiladi.

Keyingi vaqtarda ISO da standartlarni ishlab chiqish muddatlarini keskin qisqartirish to‘g‘risidagi takliflar ko‘rib chiqilmoqda. Jumladan, alohida mamlakatlarning istiqbolli milliy standartlarini xalqaro standartlar sifatida qabul qilish, ISO ning vaqtinchalik deb ataluvchi standartlarini va b. kiritish yo‘li bilan qisqartirish taklif etilgan.

ISO nashrlari. Standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilot bir qator turli materiallarni nashr etadi. Eng avval, bu tashkilot harfli indeks va raqamli belgi (masalan, ISO 5827) ga ega bo'lgan xalqaro standartlarni chop etadi.

Qator hollarda tehnik ma’ruzalar chop etiladi. Bu ma’ruzalarda ma’lum mavzu bo‘yicha standartlashtirish ishlarining borishi to‘g‘risida axborot beriladi yoki odatda standartlarga kiritilmaydigan axborot va ma’lumotlar keltiriladi.

Har yilning fevral oyida Xalqaro standartlar katalogi (ISO Catalogue) nashrdan chiqadi. Bu Katalogda xalqaro standartlar qo'llanish doiralari va mavzu guruhlari bo'yicha joylashtiriladi. ISO standartlaridan tashqari MEK bilan birgalikda xalqaro standartlashtirish doirasida eng dolzarb mavzular bo'yicha "Qo'llanma" (Guides) chop etiladi.

ISO bilografik ko'rsatkichlarni nashr etadi. Bu Ko'rsatkichlarda ISO standartlari va standartlarning loyihalari, shuningdek bir sohaga tegishli boshqa xalqaro tashkilotlarning standartlari ro'yxati keltiriladi.

Ma'lum bir sohaga oid ISO standartlarining to'liq matni mavzu to'plamlarida (Hand - books) chop etiladi.

Bu nashrlardan tashqari, o'tgan yili uchun har yili ISO ishlari to'g'risida Hisobot va ISO ning Texnik dasturi (yilda ikki marta) chop etiladi.

Bu dasturda xalqaro standartlar loyihalarining sarlavhasi va ularni ishlab chiqish bosqichlari ko'rsatiladi. 1985-yilda amaldagi xalqaro standartlarning Predmetli ko'rsatkichi chop etiladi. Bu ko'rsatkich muhim (KWIC) so'zlar bo'yicha tuzilgan. Har yili ISO ning tuzilmasi to'g'risida, a'zo-qo'mitalar to'g'risida va har bir texnik qo'mitaning faoliyati sohasi (ISO Memento) to'g'risida axborotni o'z ichiga olgan ma'lumotnomasi chiqadi. ISO ishlari to'g'risida axborot har oylik axborot byulletenida

(ISO Bulletin) aks ettiriladi.

6.2 Xalqaro elektrotexnik komissiya

Elektrotexnika sohasida xalqaro hamkorlik bo'yicha ishlar 1881-y. da boshlangan. Bunda elektr bo'yicha birinchi xalqaro kongress tuzildi. 1904-yilda Sent-Luisda (AQSh) hukumat vakillarining elektr bo'yicha xalqaro kongressi majlisida elektr mashinalar atamalarini va parametrlarini standartlashtirish masalalari bilan shug'ullanuvchi maxsus idora tuziligi to'g'risida qaror qabul qilindi.

Bunday idora – Xalqaro elektrotexnik komissiya (MEK) rasmiy ravishda Londonda 13 mamlakat vakillarining konferensiyasida tuzildi.

MEK 1914-1919 yy. va 1939-1946 yy. davrida jahon urushlari sababli o‘z ishini to‘xtatgan. 1946-yilda ISO tuzildi va unga MEK o‘zining moliyaviy va tashkiliy masalalarda mustaqilligini saqlagan holda alohida huquqlar bilan qo‘shildi.

Bu tashkilotlarning sekretariatlari hududiy jihatdan bir binoda Jenevada joylashgan.

ISO va MEK ning faoliyati sohalari aniq chegaralangan – MEK elektrotexnika, elektronika, radioaloqa, priborsozlik sohasida, ISO esa qolgan barcha sohalarda standartlashtirish bilan shug‘ullanadi.

Mamlakatlar o‘zlarining milliy qo‘mitalari bilan MEK da qatnashadi. Milliy qo‘mitalar sanoatning barcha sohalari manfaatlarini ifodalaydi. Ko‘pchilik mamlakatlarda bunday milliy qo‘mitalar sifatida standartlashtirish bo‘yicha milliy tashkilotlar qatnashadi. Bu bilan bir qatorda ba’zi mamlakatlarning MEK da qatnashuvchi milliy qo‘mitalari standartlashtirish bo‘yicha milliy tashkilotlardan mustaqil ravishda faoliyat yuritadi (masalan, bunday mamlakatlarga Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya va b. kiradi).

Hozirgi vaqtda 41 milliy qo‘mita MEK a’zosidir. Bu mamlakatlarda jahonda ishlab chiqilayotgan elektr energiyaning 95% ni iste’mol qiluvchi yer sharining 80% aholisi yashaydi. Bular asosan sanoati rivojlangan mamlakatlar, shuningdek sanoat korxonalariga ega bo‘lgan rivojlanib kelayotgan qator mamlakatlardan iborat. MEK ning rasmii tili – ingлизча, французча ва русча.

MEK ning eng asosiy maqsadi, uning Ustaviga muvofiq, elektrotexnika va radioelektronika sohasida standartlashtirish masalalarini va bunga yaqin muammolarni yechishda halqaro hamkorlikka ko‘maklashishdan iborat.

MEK ning asosiy vazifasi yuqorida nomi keltirilgan sohalarda Xalqaro standartlarni yaratishdan iborat.

MEK ning oliy rahbar idorasi Kengash bo‘lib, bunda mamlakatlarning barcha milliy qo‘mitalari qatnashadi. Saylanuvchi lavozimli shaxslarga Prezident (uch yillik muddatga saylanadi), vise – prezident, g‘aznachi va Bosh sekretar kiradi. Kengash har yili o‘z majlisiga navbat bilan turli mamlakatlarda yig‘iladi va MEK faoliyatiga oid barcha masalalarni, ham texnik, ham ma’muriy va moliya masalalarini ko‘rib chiqadi. Kengash huzurida moliya qo‘mitasi va iste’mol mollarini standartlashtirish masalalari bo‘yicha qo‘mita ishlaydi.

Barcha qarorlar ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. «Rozi» va «Qarshi» ovozlar soni teng taqsimlangan hollarda prezident hal qiluvchi ovozga ega.

MEK Kengashi huzurida Ishchi qo‘mita tuzilgan. Bu qo‘mita Kengash topshirig‘iga ko‘ra barcha masalalarni ko‘rib chiqadi. Ishchi qo‘mita o‘z ishida Kengashga hisobot beradi va o‘zining qarorlarini tasdiqlashga taqdim etadi. Ishchi qo‘mita vazifasiga: texnik qo‘mitalar (TQ) ning ishini tekshirish va muvofiqlashtirish, ishlarning yangi yo‘nalishlarni aniqlash, MEK standartlarini qo‘llanish bilan bog‘liq masalalarni yechish, texnik ishlar bo‘yicha metodik hujjatdarni ishlab chiqish, boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilish kiradi.

Kengash Ishchi qo‘mitaning 12 a’zosini 6 yilga saylaydi, bunda a’zolarning uchdan bir qismi har uch yil oxirida qayta saylanadi. Bundan tashqari, Ishchi qo‘mita a’zolari sifatida prezident, vise – prezident, g‘aznachi va Bosh sekretar kiradi.

Qarorlar majlislarda ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Ishchi qo‘mita texnik idoralarning faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha muayyan muammolarni ko‘rib chiqish uchun maslahat guruhlarini tuzishi mumkin. Bunday ikkita guruh – Elektr xavfsizlik masalalari bo‘yicha Maslahat qo‘mitasi (AKOS) va Elektronika va aloqa masalalari bo‘yicha Maslahat qo‘mitasi (ASET) tuzilgan. Bunday Qo‘mitalarni tuzish zaruriyati shundaki, elektr xavfsizlik sohasida MEK da 20 ga yaqin texnik qo‘mitalar va kichik qo‘mitalar (maishiy elektr priborlar, radioelektron apparatura, yuqori kuchlanishli apparatura va h.k.) ishlaydi. Texnik qo‘mitalarning xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha fikrlari turlicha bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda yaqinlikni ta’minlash zarur bo‘ladi. Bu hol ASET ga ham taalluqlidir. Xos texnik qo‘mitalarning raislari va sekretarlari AKOS va ASET ning a’zolari bo‘ladi.

Bundan tashqari, Ishchi qo‘mita muayyan texnik muammolarni ko‘rib chiqish uchun ishchi guruhlar tuzishi mumkin. Masalan, bunday guruhlar elektromagnit mos keluvchanlik masalalari bo‘yicha, elektr va elektron jihozlarning modul o‘lchamlari bo‘yicha tuzilgan.

MEK byujeti ISO byujeti kabi mamlakatlarning a’zolik to‘lovlaridan va xalqaro standartlarni sotishdan tushadigan mablag‘lardan tuziladi.

MEK texnik idoralarining tuzilmasi ISO dagi kabi: texnik qo‘mitalar (TQ), kichik qo‘mitalar (KQ) va ishchi guruhlar (IG) dan iborat. Umuman, MEK da 80 dan ortiq TQ bor, bularning bir qismi xalqaro umumtexnik va tarmoqlararo xarakterdagi standartlarni (masalan, atamalar bo‘yicha, grafik tasvirlar, standart kuchlanishlar va chastotalar, iqlim sinovlari va b.), boshqa qismi esa, mahsulotning muayyan turlari (transformatorlar, elektron texnika buyumlari, maishiy radioelektron apparatlari va b.) uchun standartlarni ishlab chiqadi.

MEK standartlarini ishlab chiqish protsedurasi uning Ustavi, Protsedura qoidalari va texnik ishlar bo‘yicha Umumiylar direktivalar tomonidan belgilanadi. Har 1-1,5 yilda TQ (KQ) majlislarda o‘z ishlarining dasturlarini tuzadi yoki to‘g‘irlaydi. Har yili MEK dasturiga 500 gacha va bundan ham ortiq yangi, xalqaro standartlarni yaratishni ko‘zda tutuvchi mavzular kiritiladi. MEK/ISO ishlab chiqqan va 1990-y. 1 fevraldan amalga kiritilgan Direktivalarga muvofiq amaldagi standartni qayta ko‘rib chiqish yangi mavzuni ishlab chiqish kabi qaraladi.

ISO kabi, 1972-y. da MEK o‘z tavsiyanomalarini xalqaro standartlar deb nomladi.

Hozirgi vaqtida 2 mingdan ortiq MEK xalqaro standartlari yaratilgan, bunda MEK standartlari o‘zlarida mahsulotga va mahsulotni sinash metodlariga texnik talablarning mavjudligi nuqtai nazardan ISO standartlariga nisbatan ancha to‘liq tuzilgan bo‘ladi. Buni bir tomonidan, MEK ning sohasiga kirgan mahsulotga talablarda xavfsizlikka oid talablar asosiy hisoblangani bilan tushuntirish mumkin, boshqa tomonidan esa, ko‘p o‘nyilliklar davomida to‘plagan ish tajribasi standartlashtirish masalalarini ancha to‘liq hal qilishga imkon beradi.

Shunday qilib, a’zo – mamlakatlarda MEK standartlarini qayta ko‘rib chiqmasdan qo‘llanish ISO standartlariga nisbatan ancha qulay bo‘ladi, chunki ISO standartlarining ko‘pchiligidagi mahsulotga texnik talablar keltirilmaydi.

MEK standartlari texnik qo‘mitalarda yoki kichik qo‘mitalarda ishlab chiqiladi. MEK protsedura qoidalari MEK standartlarini ishlab chiqish tartibini o‘rnatadi.

Bunday tartib ISO standartlarini ishlab chiqish tartibiga o‘xshaydi.

Ishchi guruh tomonidan ishlab chiqilgan har qanday standartning loyihasi TQ (KQ) sekretariatiga yuboriladi, bu qo‘mita esa loyihani Markaziy byuroga jo‘natadi. Markaziy byuro standart loyihasini milliy qo‘mitalarga xulosa uchun tarqatadi. Milliy qo‘mitalar olti oy muddatda Markaziy byuroga loyihani xalqaro standart sifatiga tasdiqlashga o‘z roziliklarini xabar qilishlari lozim. Shuning uchun MEK da ovoz berish tartibi «Olti oy qoidasi» nomini olgan.

Standart loyihasi bo‘yicha o‘rtacha 25 mamlakat ovoz beradi.

Sekretariat olti oy o‘tgandan keyin olingan ovozlarni fikr – mulohazalar bilan birgalikda umumlashtiradi va ovoz berilganlik to‘g‘risida hisobot tayyorlaydi. Bu hisobotda quyidagi qarorlar bo‘lishi mumkin:

- loyiha mamlakatlardan olingen fikr – mulohazalardan kelib chiqadigan ma’lum tuzatishlar bilan xalqaro standart sifatida chop etishga tavsiya qilinadi;
- hujjatga kiritiladigan tuzatishlarni qo‘sishimcha rozi mamlakatlar sonini ko‘paytirish uchun ularga tarqatish taklif etiladi;
- agar mamlakatlarning fikr – mulohazalari o‘zaro jiddiy farqlansa, hujjat muhokama qilishga TQ ga yoki KQ ga qaytariladi.

Ovoz berish bo‘yicha hisobotni barcha milliy qo‘mitalarga tarqatishdan avval TQ yoki KQ raisi tomonidan tasdiqlanadi.

Agar tuzatishlarni kelishishlik uchun tarqatishga qaror qabul qilinsa, buning uchun ikki oy muddat o‘rnataladi, bu muddatdan keyin ovoz berish bo‘yicha hisobot tayyorlanadi.

MEK standartlari ingliz va fransuz tillarida ham chop etiladi va bularning faqat ba’zilari rus tilida chop etiladi. MEK standartlarini ishlab chiqishning bayon etilgan protsedurasi juda uzoq muddatga cho‘ziladi.

MEK standartlarini ishlab chiqishga o‘rtacha 3-4 yil ketadi. Standartlarning loyixalarini ishlab chiqish 8 – 10 yilga cho‘zilgan hollari ham ma’lum. Standartlarni tayyorlash muddatlarini qisqartirish maqsadida ovoz berish davri qisqartirilgan, boshqa xalqaro tashkilotlar ishlab chiqqan standartlarni MEK standartlari sifatida qayta rasmiylashtirish amaliyoti kiritilgan.

6.3 Elektr aloqa xalqaro ittifoqi

17 may 1865 y. da (telegraf ixtiro qilingandan 28 yil keyin) Parijda 20 davlat Telegraf Xalqaro ittifoqini (TXI) tuzadi va bunda birinchi konvensiya va telegraf qoidalari qabul qilindi.

1932-y. da (Madrid sh.) vakolatli konferensiya bo‘lib o‘tadi. Bu konferensiya telegraf va radiotelegraf konvensiyalarini yagona Elektr aloqa xalqaro konvensiyasiga aylantirdi. TXI Elektr aloqa Xalqaro ittifoqi (EXI) ga qayta nomlandi.

1992-y. da Yuqori darajali Qo‘mitaning tavsiyasini bo‘yicha vakolatli konferensiya EXI ning tuzilmasini o‘zgartiradi. Uchta: radioaloqa (EXI-R), elektraloqani standartlashtirish (EXI-T) va elektr aloqani rivojlantirish (ERB) sektorlari tashkil qilindi.

EXI-R sektori faoliyatning ikki yo‘nalishini: radiotizimlarining ichki parametrlarini tadqiq qilish (ilgari bu ishlar radio bo‘yicha Xalqaro maslahat qo‘mitasi (RXMQ) tomonidan bajarilgan) va radio chastotalar spektoridan va geostasionar orbitadan foydalanish masalalari (Radiochastotalarni taqsimlash bo‘yicha Xalqaro qo‘mita - RChXQ) ni birlashtiradi.

EXI-T sektori Telegraf va Telefon bo‘yicha Xalqaro Maslahat Qo‘mitasi (TTXMQ) ning barcha ishlarini va yagona aloqa tarmoq standartlarini ishlab chiqish, shu jumladan radio tizimlarni muvofiqlashtirish shartlarini (bu ishlar ilgari radio bo‘yicha Xalqaro maslahat qo‘mitasi (RXMQ) tomonidan bajarilgan) o‘z bo‘yniga olgan. EXI-T ishlab chiqqan tavsiyanomalar, qo‘llanmalar, ma’lumotlar aloqa ma’muriyatlari va xususiy kompaniyalar tomonidan turli texnik masalalarni yechishda, shuningdek mahkama, hududiy, milliy va boshqa me’yoriy-texnik hujjatlarni tuzishda keng miqiyosda foydalaniadi. Rivojlantirish sektoriga texnik kooperatsiyani rivojlantirish masalalarini yechish topshirilgan. Bu masala, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarning EXI ning a’zolari uchun juda muhim.

EXI-T sektori EXI ning tuzilmasida markaziy o‘rinni egallaydi. Uning tarkibida 17 ta tadqiqot komissiyalari bor. Bular elektr aloqaning barcha asosiy masalalari bilan shug‘ullanadi. Sektoring ishini standartlashtirish byurosi direktor boshchiligidagi va maslahatchilar guruhi boshqaradi.

1992 – yilgi vakolatli konferensiya EXI ni qayta tashkillashtirishdan tashqari Assambleya majlisi o‘rniga har to‘rt yilda elektr aloqani standartlashtirish bo‘yicha jahon konferensiyasini (ESJK) ni chaqirishga qaror qildi. Bu konferensiyada o‘tgan davr ichida bajarilgan ishlarga yakun yasalishi va navbatdagi davrga mandatlar va ish rejaliari tasdiqlanishi, Ijro komissiyasi (IK) ning rahbariyati, tuzilmani, ish uslublarini va b. ni yaxshilash bilan bog‘liq bo‘lgan tashkiliy masalalar bo‘yicha qarorlar qabul qilinishi lozim bo‘lgan.

EXI qayta tashkillashtirilgandan keyin ikkinchi ESJK Jenevada 1996-y. oktabr oyida bo‘lib o‘tdi. Bu konferensiya qator yangi tavsiyanomalarni va mavjud tavsiyanomalarga o‘zgartirishlarni tasdiqladi, sektoring tuzilmasini o‘zgartirish bo‘yicha qaror qabul qildi, IK ning yangi tadqiqot davriga ish dasturlarini ma’qulladi, EXI-T ishidagi tashkiliy jabhalarni belgilaydigan qator hujjatlarni tasdiqladi.

Elektr aloqa Xalqaro ittifoqi (EXI) jahonda taniqli tashkilot bo‘lib, jahon hamkorligi doiralarida tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan elektr aloqa vositalarining mos keluvchanligini ta’minlashga qaratilgan.

7 – bob. STANDARTLASHTIRISH SAMARADORLIGI

Hozirgi bosqichda mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanishida standartlashtirishning o‘rni va ahamiyati oshganligi munosabati bilan «maqbul darajada tartiblashtirishga qaratilgan faoliyat» ni, standartlashtirish ta’rifida ko‘rsatilganidek, har tomonlama texnik-iqtisodiy asoslash to‘g‘risidagi masala dolzarb bo‘lmoqda.

«Standartlashtirish to‘g‘risida» Qonun tomonidan o‘rnatalgan asosiy maqsadlar va vazifalarga va O‘z SDT ning asosiy nizomlariga muvofiq, standartlashtirish

iqtisodiyotning rivojlanishidagi muhim muammolarni hal etishga, jumladan mahsulotning (xizmatlarning) aholi hayoti, sog‘ligi va mulki, atrof muhit uchun xavfsizlikni ta’minlash; mahsulotning sifati va raqobatbardoshligini oshirish; barcha turdagи boyliklarni tejashga va ulardan oqilona foydalanishga ko‘maklashish; texnik-iqtisodiy va ijtimoiy axborotni tasniflash va kodlash tizimlarini, shu jumladan shtrixli kodlashni ham yaratish va amalga kiritish va h.k. larni ta’minlashga yo‘naltirilgan. Bundan standartlashtirish samaradorligining asosiy yo‘nalishlari kelib chiqadi:

- ilmiy-texnikaviy jarayonni tezlashtirish;
- ishlab chiqarish samaradorligini, mehnat unumdorligini, shu jumladan muhandislik va boshqaruv faoliyatini oshirish;
- mahsulot sifatini oshirish va uning maqbul darajasini ta’minlash;
- mahsulotga talablarni mamlakat mudofaasi ehtiyojlari bilan bog‘lanishini ta’minlash;
- eksportni kengaytirish uchun zarur sharoitlarni ta’minlash;
- iqtisodiyot boshqaruvini tashkillashtirishni takomillashtirish;
- mahsulotni loyihalash va ishlab chiqarish sohasida ixtisoslashtirishni rivojlantirish;
- barcha turdagи boyliklarni tejash;
- aholi sog‘ligini saqlash va ishlovchilar mehnatining xavfsizligini ta’minlash;
- atrof muhitni muhofaza qilish;
- xalqaro iqtisodiy, texnik va madaniy hamkorlikni rivojlantirish.

Tejamkorlik manbalari mahsulotning hayotiy siklining barcha bosqichlarida aniqlanadi. Asosiy manbalar quyidagilardan iborat:

Ishlab chiqish (loyihalash) bosqichida –

- standart texnik hujjatlardan ko‘p marta foydalanish, standart shartli grafik tasvirlarni qo‘llanish, standart hisoblash usullaridan foydalanish va h.k. hisobiga ishlab chiqish (loyihalash) ga mehnat sarfini kamaytirish;
- loyihalar sonini kamaytirish, ishlab chiqiladigan (yaratiladigan) texnik hujjatlarning birlik sonini qisqartirish;
- tajriba nushalarni tayyorlash va sinashga sarflarni kamaytirish;

Ishlab chiqarish bosqichida –

- ishlab chiqariladigan buyumlar nomenklaturasini qisqartirish, birxillashtirish, seriyalikni oshirish;
- materiallarni sarflash me’yorlarini kamaytirish;
- jixozlarni qayta sozlashga mehnat sarfini kamaytirish;
- sotib olinadigan standartlashtirilgan tarkibiy qismlarga va butlovchi buyumlarga xarajatlarni kamaytirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarida mehnat sarfini kamaytirish;
- buyumlarning sinashga ajratib olinadigan sonini kamaytirish va sinovlarni arzonlashtirish;
- brakni kamaytirish;
- buyumni tamg‘alash va joylashga harajatlarni kamaytirish;
- jihozlardan foydalanishni yaxshilash;
- ishlab chiqarish siklining davom etish vaqtini qisqartirish;
- mehnatning xavfsizligini oshirish.

foydalaniш (iste'mol qilish) bosqichida –

– ekspluatasion sarflarni qisqartirish (xom ashyo, yoqilg'i, materiallar va asboblar sarfini kamaytirish va h.k.);

– ehtiyot qismlar, asbob va moslamalarni kamaytirish;

– ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatishga mehnat sarfini kamaytirish;

– foydalaniladigan jihozlarning ish unumini oshirish; mahsulot tafsilotlari (xossalari) ni yaxshilash;

– mahsulotni tashish va saqlashda uning saqlanuvchanligini oshirish;

– transport vositalaridan foydalanishni yaxshilash;

– omborxonalardan foydalanishni yaxshilash;

– foydalanishda mehnat xavfsizligini oshirish. .

Tashqi savdo sohasida –

– eksportga chiqariladigan mahsulot hajmini oshirish;

– sifatni yaxshilangan eksportbop mahsulotga narxni oshirish;

– sotib olinadigan import mahsulot hajmini kamaytirish.

Standartlashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda quyidagi atamalar va ta'riflar qo'llaniladi:

Moddiy ifodalangan yillik tejam – Mahsulot hayotiy siklining barcha bosqichlarida moddiy va mehnat boyliklarining o'zgartiruvchan ko'rsatkichlari bo'yicha, standartni joriy qilishgacha va joriy qilingandan keyin bir yilga hisoblab topildi.

Narxda ifodalangan yillik tejam – Standartni joriy qilishgacha va joriy qilgandan keyin mahsulotni loyihalash, ishlab chiqarish, muomala va foydalanish (iste'mol qilish) ga xarajatlar o'rtasidagi bir yilga hisoblangan farq.

Yillik iqtisodiy samara – Narxda ifodalangan yilik tejam va standartni ishlab chiqish va joriy etishga yillik xarajatlar o'rtasidagi farq.

Ishlab chiqarish xarajatlari – Mahsulotning ma'lum turini ishlab chiqarishga jonli va ilgarigi mehnat sarflari.

Asosiy (kapital) xarajatlar – Ishlab chiqarish fondlarining yangisini yaratish, qayta tuzish (rekonstruksiya qilish) va amaldagi ishlab chiqarish fondlarini kengaytirishga sarflangan xarajatlar.

Keltirish koeffisienti – Turli vaqtlardagi sarflar keltirish koeffisienti yordamida bir hisobiy yilga keltiriladi.

Keltirish me'yori (normativi) – Keltirish koeffisientini aniqlash uchun qo'llaniladi, 0,1 ga teng o'zgarmas kattalikdan iborat.

Me'yoriy (normativ) foyda – Me'yoriy foyda keltirilgan xarajatlarning tashkil etuvchisi. Kapital mablag'lar iqtisodiy samaradorligi me'yoriy koeffisientining kapital mablag'lar hajmi ko'rsatkichiga ko'paytmasiga teng. Me'yoriy foyda kapital mablag'lar summasidan foiz hisobidagi chegirma kabi aniqlanadi.

Kapital mablag'larning iqtisodiy samaradorligi me'yoriy koeffisienti – 0,15 ga teng o'zgarmas kattalik bo'lib, kapital mablag'larning har bir so'mi kamida me'yoriy, ya'ni kamida 15 tiyin foyda keltirishi lozimligini ifodelaydi.

Aylanma fondlar – ishlab chiqarishda foydalaniladigan mehnat predmetlari (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, va b.). Aylanma fondlar har bir ishlab chiqarish

siklida ishlatiladi va o‘zlarining tabiiy shakllarini yo‘qotadi. Ularning narxi darhol tayyorlanadigan mahsulotga ko‘chadi.

Aylanma mablag‘lar – Korxonaning hali sotilmagan tayyor mahsulotda, bankdagi hisobida, g‘aznasida, hisoblarida turgan mablag‘lari. Aylanma mablag‘larga aylanma fondlar va muomala fondlari kiradi.

Asosiy fondlar – Ko‘p ishlab chiqarish sikllarida ko‘p marta qatnashuvchi, bunda o‘zining tabiiy shaklini saqlab qoluvchi mehnat vositalari (binolar, inshootlar, uzatish qurilmalari, mashina va jihozlar, tarnsport, asbob, ishlab chiqarish asbob-uskunalari, ishchi va mahsuldor hayvon, ko‘p yillik ekinlar, o‘rmonzorlar va suvli yerlar).

Keltirilgan xarajatlar – Tannarx va me’yoriy foyda yig‘indisidan iborat.

Ishlab chiqarish fondlari – Ishlab chiqarish vositalari, asosiy fondlar va aylanma fondlarni o‘z ichiga oladi.

Kapital mablag‘larning iqtisodiy samaradorlik hisobiy koeffisienti – Yillik tejamning standartni ishlab chiqish va joriy etishga bir yilga keltirilgan xarajatlariga nisbati.

Mahsulotning tannarxi – Mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari.

Kapital mablag‘larning qoplanish muddati – Qo‘shimcha kapital mablag‘ – xarajatlarning yillik tejamga nisbati.

Vaqt omili – Turli vaqtlardagi xarajatlarni keltirish koeffisienti yordamida bir, hisobiy yilga keltirish.

Iqtisodiy samaradorlik – Iqtisodiy natijalarga erishish maqsadlari va vositalarini bir butun qilib birlashtiruvchi, maqsadga yo‘naltirilgan tizimlarning mukammal ishlashini ifodalovchi tushuncha.

Tejam – boyliklarni tejab – avaylab sarflaganda olinadigan foyda.

Iqtisodiy samara – Topshiriqdagi maqsadga erishishga ketgan xarajatlarni chiqargandan keyin qolgan tejam.

Standartlashtirishning samaradorligini aniqlash yangi texnikani joriy qilishdan ko‘riladigan iqtisodiy samarani aniqlash umumiyl formulalariga asoslangan. Umumiyl holda hisoblarda to‘rtta ko‘rsatkich qo‘llaniladi:

1 *Kapital mablag‘lar*. Kapital mablag‘larning yillik hajmining o‘zgarishi (ΔK) quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$\Delta K = K_2 - K_1, \quad (7.1)$$

bunda K_2 – tadbirlar bajarilgandan keyin kapital mablag‘larning yillik hajmi, so‘m;

K_1 – tadbirlar bajarilmasdan oldin kapital mablag‘larning yillik hajmi, so‘m.

2 Tannarx – yillik hajmining o‘zgarishi quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$\Delta C = C_1 - C_2, \quad (7.2)$$

bunda C_1 – tadbirlar bajarilmasidan oldingi tannarxning yillik hajmi, so‘m;

C_2 – tadbirlar bajarilgandan keyingi tannarx yillik hajmi, so‘m.

3 Kapital mablag‘larning qoplanish muddati. Kapital harajatlarning qoplanish muddati T_k (yil) quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$\dot{O}_{\hat{e}} = \frac{\Delta \hat{E}}{\Delta \tilde{N}} = \frac{\hat{E}_2 - \hat{E}_1}{\tilde{N}_1 - \tilde{N}_2}. \quad (7.3)$$

4 Kapital mablag‘larning iqtisodiy samaradorlik koeffisienti quyidagicha farqlanadi:

– Y_{e_h} – hisobiy koeffisient quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{E}_{\tilde{o}} = \frac{\Delta \tilde{N}}{\Delta \hat{E}} = \frac{1}{\dot{O}_{\hat{e}}}. \quad (7.4)$$

– Y_{e_n} normativ koeffisient $Y_{e_n} = 0,15$ – o‘zgarmas kattalik.

$Y_{e_h} \geq Y_{e_n}$ bo‘lganda tadbirlar iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Iqtisodiy samarani aniqlashning asosiy tamoyili tadbirlar bajarilmasidan oldingi keltirilgan xarajatlarni tadbirlar bajarilganidan keyingi xarajatlarga taqqoslashdan iborat:

$$\mathcal{Z}_2 = Z_1 - Z_2, \quad (7.5)$$

bunda \mathcal{Z}_2 – yillik iqtisodiy samara, so‘m;

Z_1 – tadbirlar bajarilmasidan oldingi keltirilgan yillik xarajatlar, so‘m;

Z_2 – tadbirlar bajarilgandan keyingi yillik xarajatlar, so‘m.

Keltirilgan xarajatlar (Z) ning yillik hajmi so‘mlarda quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi;

$$Z = C + \mathcal{E}_h K, \quad (7.6)$$

bunda $\mathcal{E}_h K$ – me’yoriy (normativ) foya, ya’ni kapital mablag‘larning har bir so‘mi har yili 15 tiyin foya keltirishi lozim.

Keltirilgan xarajatlar qiymatini (7.5) formulaga qo‘yib, yillik iqtisodiy samarani olamiz:

$$\mathcal{Z}_2 = (C_1 + \mathcal{E}_h K_1) - (C_2 + \mathcal{E}_h K_2). \quad (7.7)$$

Amalda solishtirma ko‘rsatkichlar orqali ifodalangan, biroz boshqacha ko‘rinishdagi formuladan foydalaniladi:

$$\mathcal{E}_2 = [(c_1 + \mathcal{E}_\kappa \kappa_1) - (c_2 + \mathcal{E}_\kappa \kappa_2)] \cdot A_2. \quad (7.7')$$

bunda A_2 – ishlab chiqarilgan mahsulotning yillik hajmi, ushbu turdag'i mahsulot (xizmatlar) uchun qo'llanilgan o'lchov birliklarida.

Izoh – Iqtisodiyot formulalarida harfli belgilarning indekslaridagi raqamlar, odatda, quyidagilarni ifodalaydi: «1» – tadbirlar bajarilmasidan oldingi kattaliklar, «2» – tadbirlar bajarilganidan keyingi kattaliklar.

Solishtirma kapital mablag'lar quyidagicha hisoblanadi:

$$\kappa = \frac{K_{O\Phi}}{A}, \quad (7.8)$$

bunda $K_{O\Phi}$ – asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik narxi, so'm.

Ko'p nomli mahsulot ishlab chiqarishda solishtirma kapital mablag'lar quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\kappa = \frac{K_{O\Phi}}{C} \cdot c, \quad (7.8')$$

bunda s – har bir nomdagi mahsulot birligining tannarxi, so'm.

Yangi texnika bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish so'ngra me'yoriy hujjatni ishlab chiqish bir necha yilga cho'zilishi mumkin:

ITI, so'ngra tajriba-konstrukturlik ishlari 1-2 yil, ishlarning natijalarini joriy etish ham 1-2 yil davom etadi. Demak, xarajatlar ishlab chiqish va o'zlashtirishlarning butun davrida davom etadi. Bunda kapital mablag'lar hajmi yillar bo'yicha jiddiy farqlanadi. Yillik iqtisodiy samara odatda, ma'lum bir hisobiy yilga hisoblanadi. Tadbirlarni bajarishga turli vaqtarda sarflangan xarajatlarni aynan ana shu hisobiy yilga keltirish kerak. Buning uchun turli vaqtarda sarflangan xarajatlarni hisobiy yilga keltirish koeffisienti yordamida *vaqt omili* hisobga olinadi:

$$\alpha_t = (1 + \mathcal{E})^t, \quad (7.9)$$

bunda \mathcal{E} – keltirish normativi, 0,1 ga teng o'zgarmas kattalikdir;

t – hisobiy yil boshidan ushbu yildagi xarajatlar va natijalarni ifodalovchi yillar soni:

$$t = T_{HT} - n, \quad (7.9')$$

bunda T_{HT} – yangi texnikani yaratish va o'zlashtirishning umumiyl davom etish yillari;

n – yaratish va o'zlashtirish tartib yili.

Hisobiy yil boshlanishigacha sarflangan xarajatlar va olingan natijalar α_t ga ko'paytiriladi, hisobiy yil boshlangandan keyin esa, ushbu koeffisientga bo'linadi. Bular quyidagicha ifodalanadi:

$$K_\Sigma = \sum_{n=1}^{T_{HT}} K_n \alpha_t \quad (7.10)$$

yoki

$$K_{\Sigma} = \sum_{n=1}^{T_{HT}} K_n \frac{1}{\alpha_t}, \quad (7.10')$$

bunda K_{Σ} – yangi texnikani yaratish va o‘zlashtirish davrida vaqt omilini hisobga olgan holda sarflangan jami kapital mablag‘lar, so‘m;

K_n – n yildagi kapital mablag‘lar hajmi, so‘m.

$\alpha_t = (1 + \mathcal{E})^t$ formula bo‘yicha hisoblangan vaqt omili bo‘yicha keltirish koeffisientlari mahsus jadvalda keltiriladi. 7.1.2 jadvalda T_{HT} 1-10 yil uchun α_t ning qisman qiymatlari keltiriladi.

7.1.2 – jadval. Keltirish koeffisientlarining qiymatlari

T_{HT}	α_t	$\frac{1}{\alpha_t}$	T_{HT}	α_t	$\frac{1}{\alpha_t}$
1	1,1000	0,9091	6	1,7716	0,5645
2	1,2100	0,8264	7	1,9487	0,5132
3	1,3310	0,7513	8	2,1436	0,4665
4	1,4641	0,6830	9	2,3579	0,4241
5	1,6105	0,6209	10	2,5937	0,3855

Shuni hisobga olish kerakki, standartlashtirish yangi texnika bo‘yicha ishlarning bir qismi bo‘ladi. Shuning uchun standartlashtirishning iqtisodiy samarasi umumiy iqtisodiy samaraning bir ulushli kabi aniqlanadi.

Tashkilotning yoki bosqichning umumiy iqtisodiy samarada qatnashish ulushi koeffisienti quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$D_i = \frac{\mathcal{Z}_i \cdot R_i}{\sum_{i=1}^n \mathcal{Z}_i \cdot R_i}, \quad (7.11)$$

bunda \mathcal{Z}_i – i – tashkilot yoki bosqichning xarajatlari;

R_i – i – tashkilot yoki bosqich ishlarning qiymatdorlik koeffisienti;

n - tashkilotlar yoki bosqichlar soni.

Izoh – umumiy xarajatlар to‘g‘risida ma’lumotlar yo‘q bo‘lsa, maosh fondidan foydalanish ruxsat etiladi.

Standartlashtirishga (yoki muayyan tashkilotga) to‘g‘ri keladigan iqtisodiy samara Θ_{CT} quyidagicha hisoblanadi:

$$\Theta_{CT} = D_i \Theta_{\Sigma}, \quad (7.12)$$

bunda Θ_{Σ} - yangi texnika bo‘yicha tadbirlarni amalga oshirishdan olingan umumiy iqtisodiy samara.

Ishlarning qiymatdorlik koeffisientlari 7.1.3-jadvalda keltirilgan.

7.1.3-jadval. Ishlarning qiymatdorlik koeffisientlari R_i

Ishlarning nomi	R_i
Ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari	5
Me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish	4
Me'yoriy hujjatlarni joriy qilish bo'yicha tadbirlar	1

Mundarija

Birinchi bo'lim. STANDARTLAShTIRISH ASOSLARI	3
Kirish. STANDARTLAShTIRISH TUShUNChASI VA MOHIYaTI	3
§1 Qisqacha tarixiy tavsif.....	3
§2 O'zbekistonda standartlashtirishning rivojlanishi.....	5
1-bob.O'ZBEKISTON STANDARTLAShTIRISH DAVLAT TIZIMI (O'zSDT) ..	8
1.1 Standartlashtirishni boshqarishga tizimli yondashish	8
1.2 O'z SDT ning fundamental asoslari	9
1.3 Huquqiy asoslari. O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida» Qonuni izohlari	10
1.4 Standartlashtirishning tashkiliy asoslari.....	13
1.5 Atamalar va ta'riflar	16
1.6 O'z SDT asos bo'luvchi me'yoriy hujjatlarini tasniflash	17
1.7 Asosiy qoidalar.....	18
2-bob. STANDARTLAShTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI	25
2.1 Standartlashtirish nazariyasi dastlabki asoslari.....	25
2.2 Standartlashtirish muammolarini hal qilishda tizimli tahlil	26
2.3 Standartlashtirish bo'yicha va yaqin sohalarda ilmiy-tadqiqot ishlari.....	28
2.4 Standartlashtirish ob'ektlarining parametrlarini optimallashtirish (SOPO) ..	31
2.5 Standartlashtirish ob'ektlarining parametrlarini optimallashtirishda prognoz (bashorat) metodlari.....	33
2.6 Afzal sonlar va o'lchamlar	35
2.7 Birxillashtirish va agregatlash	40
2.8 Kompleks standartlashtirish	42
2.9 Oldindan standartlashtirish.....	45
3-bob. O'z SDT ning tashkiliy-metodik va umumtexnik qoidalari.....	47
3.1 Barcha darajalardagi me'yoriy hujjatlarni yaratish, kelishish, tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi	47
3.2 Barcha darajadagi me'yoriy hujjatlarning tuzilishi, bayon qilinishi, rasmiylashtirilishi, mazmuni va belgilanishiga umumiyl talablar	536
3.3 Foydalanuvchilarni me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlash.....	70
3.4 Me'yoriy hujjatlarni tekshirish, qayta ko'rib chiqish, o'zgartirish va bekor qilish tartibi.....	72
3.5 Davlatlararo va xorijiy me'yoriy hujjatlarni qo'llanish	74
3.6 Xalqaro va hududiy me'yoriy hujjatlarni qo'llanish.....	77
3.7 Me'yoriy hujjatlarni joriy etish tartibi.....	81
3.8 Mahsulotga me'yoriy hujjatlarning darajasini va turini aniqlash	82

3.9 Namunalar (etalonlar) ning texnik tavsiflari	879
3.10 Me'yoriy hujjatlarni ekspertiza qilish	87
3.11 Standartlashtirish bo'yicha ekspertlarga qo'yiladigan talablar	84
3.12 Standartlashtirish bo'yicha texnik qo'mitalar, tayanch tashkilotlar va xizmatlar	92
3.13 Standartlashtirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish	98
3.14 Me'yoriy hujjatlarning ilmiy-texnikaviy darajasini baholash metodikasi .	101
3.15 Xizmatlar sohasida standartlashtirish.....	104
4-bob. UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA STANDARTLASHTIRISH	110
4.1 Asosiy nizomlar.....	110
4.2 Oliy ta'lim	112
4.3 O'rta maxsus ta'lim	114
4.4 Umumiy o'rta ta'lim.....	117
5 – bob. DAVLATLARARO STANDARTLASHTIRISH	120
6 – bob. XALQARO STANDARTLASHTIRISH.....	125
6.1 Standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilot	125
6.2 Xalqaro elektrotexnik komissiya.....	127
6.3 Elektr aloqa xalqaro ittifoqi.....	131
7 – bob. STANDARTLASHTIRISH SAMARADORLIGI.....	132